OSMANLI'DA ASAYİŞ, SUÇ VE CEZA

18. - 20. YÜZYILLAR

DERLEYENLER
NOÉMI LÉVY
ALEXANDRE TOUMARKINE



TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OSMANLI'DA ASAYİŞ, SUÇ VE CEZA

TARİH VAKFI

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı yayınıdır
Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Yayıma Hazırlayan
Foti Benlisoy

Kapak Resmi
Hayal, 30. 11. 1874, sayı 124, s. 4.
Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü. Tanzimat Dönemi 1867 – 1878. İstibdat Dönemi* 1878–1908,
İstanbul: Adam Yayınları,
1986, s. 158'den alınmıştır.

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Kitap Uygulama
Canan Balcı, Tarih Vakfı

Kapak Uygulama
Harun Yılmaz, Myra

Montaj
Adım
(0212) 458 38 82

Baskı
Step Ajans Matb.
(0212) 446 88 46

ISBN
978-975-333-215-6

OSMANLI'DA ASAYİŞ, SUÇ VE CEZA

18. - 20. YÜZYILLAR

DERLEYENLER
NOÉMI LEVY
ALEXANDRE TOUMARKINE

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

Giriş 1

Birinci Bölüm: Tarihyazımında Suç, Kamu Düzeni ve Hapishaneler 17

19. Yüzyıl İstanbul'unda Suç, Toplumsal Kontrol ve Hapishaneler Üzerine Çalışmak
Özgür Sevgi GÖRAL 17

Fransa'da Suç ve Cezaevleri ile İlgili Tarihyazımı Üzerine Birkaç Değerlendirme (18. Yüzyıl Sonu – 20. Yüzyıl)
Alexandre TOUMARKINE 33

Hapishaneler ve Cezalandırmaya İlişkin Yaklaşımlara Eleştirel Bir Bakış
Kent SCHULL 46

19. Yüzyılda Osmanlı'da Kamu Düzeni Konusunda Çalışmak: Bibliyografya Üzerine Bir Değerlendirme
Noémi LÉVY 55

İkinci Bölüm: Suçun Algılanışı ve Ele Alınışı 68

Bursa'da Cinayet: Bir *Cui Bono* Vakası
Suraiya FAROQHI 68

Atı Alan Üsküdar'ı Geçti ya da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi
Işık TAMDOĞAN 80

Adli Doktorlar, Ruh Doktorları ve Şeyhler: Kummerau Olayı (1880) ve Bilirkişilik Meselesi
Alexandre TOUMARKINE 96

Üçüncü Bölüm: İstanbul'da Asayiş ve Karışıklık Aktörler ve Yöntemler 116

III. Selim ve İstanbul Şehir Siyaseti, 1789–1792
Betül BAŞARAN 116

Yakından Korunan Düzen: Abdülhamid Devrinden II. Meşrutiyet Dönemine *Bekçi* Örneği
Noémi LÉVY 135

1908 Jön Türk Devrimi Sonrasında İstanbul'da Ortaya Çıkan Birkaç Vaka Üzerine
François GEORGEON 146

Dördüncü Bölüm: Osmanlı Hapishaneleri 163

Osmanli'nın Yüzlerce Yıl Süren Cezalandırma ve Korkutma Refleksi: Prangaya Vurma
Yasemin SANER 163

Osmanlı Adliye Teşkilatında Yaşanan Sorunların Hapishanelere Yansıması (1876–1909)
Fatmagül DEMİREL 190

Osmanlı'da Hapishane Mefhumu
Hasan ŞEN 200

Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistematik Bir Şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911–1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri
Kent SCHULL 212

Bu yayın projesini destekleyen Ferdan Ergut'a; metinleri dikkatle yeniden okuyan Ali Akyıldız, Birol Çaymaz, Özgür Sevgi Göral, Ahmet Kuyaş, Emre Öktem, Nadir Özbek, Yücel Terzibaşıoğlu, Özgür Türesay ve Ayşen Uysal'a, büyük emek ve özenle kitabı yayıma hazırlayan Foti Benlisoy'a teşekkür ederiz.

GİRİŞ*

NOÉMI LÉVY**

Elinizdeki çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyıllarında suç, kamu düzeni ve cezalandırma üzerine 2005 ilkbaharında başlatılmış bir araştırma projesinin ilk sonuçlarını içermektedir. Osmanlı İmparatorluğu üzerine varolan tarih literatürünün uzun bir süre ihmal ettiği bu konulara son yıllarda artan bir ilgi gözlenmekte, birbiri ardına önemli çalışmalar ortaya çıkmaktadır.[1] Elinizdeki çalışmanın amacı da, henüz oluşum aşamasındaki bu yeni araştırma sahasında sürmekte ya da yakın zamanda sonuçlanmış olan araştırmaların genel bir görünümünü sunmaktır. Çalışmamız, söz konusu alandaki tüm araştırmaları kapsamak gibi bir iddia taşımamaktadır. Amacımız, tarihyazımının bugünkü durumu ve çeşitli vaka incelemeleri vasıtasıyla konu üzerindeki bilimsel literatürün ana hatlarını, son derece farklı ve kimi zaman birbiriyle çatışan yaklaşımları gözardı etmeden, ortaya çıkarmaktan ibaret.

Bu çalışma, iki aşamada somutlaşmış ortak bir yaklaşımın ürünü. 2005 ilkbaharında gerçekleştirilen bir dizi toplantıda, şiddet olgusu ve kamu düzeninin korunması konusundaki Kıta Avrupası ve Anglosakson tarihyazımı ele alındı. Bunu yaparken amacımız, Türkiye'deki tarihyazımının söz konusu alandaki "geç kalmışlığı"nı irdelemekten çok, bu alanda son senelerde gittikçe çeşitlenerek ortaya konan yeni sorunsallara vurgu yapmaktı. Bu yeni sorunsallar, sadece Türkiye'de değil, ortaya çıktıkları

* Katkıları için Alexandre Toumarkine'e teşekkür ederim.

** Araştırmacı, IFEA (Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü); doktora öğrencisi, EHESS (École des hautes études en sciences sociales)

1 Örneğin polis kurumu üzerine, Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İstanbul: İletişim, 2004; hapishaneler üzerine, Gültekin Yıldız, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2002; suç olgusu ve toplumsal denetim üzerine, Fariba Zarinebaf, *The Mediterranean's Metropolis: Urbanization, Crime, and Social Control in 18th Century Istanbul*, yayın aşamasında.

ülkelerde de genel geçer bir şekilde ve indirgemeci bir yaklaşımla tekrarlanmaktadır. Somut olarak konuşmak gerekirse, Michel Foucault'nun savlarının ezici ağırlığı yüzünden, toplumsal denetim ve hapishaneler üzerine son yıllarda literatüre çok önemli açılımlar getirmiş olan birtakım kuramsal ve yöntembilimsel yaklaşımlar gölgede kalmaktadır. Bu anlamda, kitapta yer alan çalışmalarda ağırlığın Fransız tarihyazımına verilmiş olması bir rastlantı olmadığı gibi, kitaba katkıda bulunanların bireysel kimliklerinin bir sonucu da değildir. Yukarıda sayılan konular, Fransa'da 1960'lardan beri büyük bir ilgiye mazhar olmuşlardır. Bu yüzden, Fransızca olmaları dolayısıyla Anglosakson literatüre göre Türk okuyucusu için daha zor ulaşılabilir olan bu özgün çalışmaları tanıtmak istedik.

Kitapta yer alan çalışmaların büyük bir kısmı, araştırma projesinin ikinci aşamasında düzenlenen ve 3–4 Aralık 2005 tarihlerinde Boğaziçi Üniversitesi'nde gerçekleştirilen "Osmanlı Şehrinde Şiddet ve Asayişin Sağlanması (18. - 20. yüzyıllar)" başlıklı kolokyumda yapılan sunumlardır. Bu kolokyum üç temel eksen etrafında düzenlenmişti: Suç, başkentte kamu düzeni ve Osmanlı hapishaneleri. Bu üç eksen, kitapta kolokyumdakinden değişik bir şekilde ele alındı. İlk olarak, sorunsalın mekânsal çerçevesi şehirlerle sınırlandı. Bu zorunluluk, yalnızca genel bir tutarlılık kaygısından kaynaklanmıyor. Oluşum aşamasındaki tarihyazımının temel eğilimlerinden biri, kırsala göre şehre verilen büyük ağırlıktır.[2] Söz konusu literatürde, İstanbul ve taşra arasındaki dengesizlik de dikkat çekicidir. Elinizdeki kitapta ilk sonuçları ortaya konan araştırma projesi bundan sonra, bu ikinci eğilime karşı çıkarak, "taşra"ya gereken yeri vermeye özen gösterecektir.[3] Daha genel bir açıdan bakılacak olursa, bu kitapta yer alan çalışmaların öneminin, Osmanlı İmparatorluğu'nda şiddet olgusu, kamu düzeninin sağlanması ve hapishaneler konusundaki araştırmaların dinamizmini yansıtmakta yattığı söylenebilir. Kitaptaki çalışmalar,

2 Söz konusu eğilimin bir eleştirisi için, bkz. Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 16 (2004), s. 59-95.

3 Kolokyumun ardından, Şubat ve Haziran 2006 tarihleri arasında, İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nde benzer konuları ele alan çalışmaların sunulduğu bir seminer düzenlendi. Bu seminer, özellikle Vangelis Kechriotis'in II. Meşrutiyet döneminin başında İzmir'de kamu düzenini bozan gelişmeler ve Nadir Özbek'in II. Abdülhamid döneminde Osmanlı jandarması üzerine yaptığı sunumlarla taşranın sesinin biraz olsun duyulmasını sağladı.

bir yandan Batı örneğinden esinlenilerek geliştirilmiş kuramların etkisini taşımakta, diğer yandan da söz konusu kuramların geçerliliğinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan vaka incelemeleriyle sınanmasının önemini ortaya koymaktadır. Öte yandan, bu çalışmalar, kimi zaman birbirleriyle diyaloğa girmekte son derece zorlanan hayli farklı kuramsal ve yöntembilimsel yaklaşımların birlikte kullanımına iyi bir örnek oluşturmaktadır.

Yabancı tarihyazımına atıfta bulunulması, Osmanlı örneğinin başka coğrafyalardaki örneklerle ne ölçüde benzeştiği sorusunu gündeme getirmektedir. Osmanlı tarihyazımındaki etkiler ve örnek alınan modeller üzerine halen ciddi tartışmalar yaşanmaktaysa da bu tartışmaları burada ele almak mümkün değildir. Bununla beraber açık olan, Osmanlı İmparatorluğu'nda suç olgusu, kamu düzeninin korunması ve cezalandırma alanında yaşanan evrimin, başka ülkelerdeki gelişmelerle karşılaştırılmadan tam anlamıyla değerlendirilemeyeceğidir. Kaldı ki, Osmanlı arşiv belgeleri olsun, basında bu konularda fikir beyan eden seçkinlerin yazıları olsun, döneme ait tüm kaynaklarda Avrupa modellerine ve özellikle de Fransız örneğine sürekli atıf yapıldığı görülmektedir. Söylem düzeyindeki atıflar bir yana, Batı Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yaşanan bilgi, deneyim ve beceri aktarımı, özellikle polis teşkilatı ve yargı kurumunda istihdam edilen uzmanlarla somutlaşan çok boyutlu bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.[4] Bununla beraber, Osmanlı tarihyazımının diğer alanlarında olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'na yapısal bir gecikmişlik atfeden etki kavramına burada da mesafeli yaklaşmak gerektiği açıktır. Bu kitaptaki çalışmalardan ortaya çıkan sonuç, bu ön kabulün aksine işaret etmektedir. Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'nda polis, yargı ve cezalandırma kurumlarının geçirdiği dönüşümün çerçevesi ve ritmi benzerlikler göstermektedir. Bugünkü Avrupa tarihyazımının başat eğiliminin farklı devletler arasında sistematik bir karşılaştırma yönünde olduğu düşünülecek olursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun, "aktarım" kavramı etrafında geliştirilecek bir sorunsal bağlamında, yalnızca Batı Avrupa ile değil, dönemin diğer büyük devletleriyle de -örneğin Rusya'yla- karşılaştırılması son derece faydalı olabilecek ve söz konusu farklı tarihyazımlarının analiz çerçevelerinin sorgulanmasına yol açabilecektir.

Seçilen zamandizinsel çerçeve, yani 18. yüzyıldan başlayıp II. Meşrutiyet'e uzanan zaman dilimi, Osmanlı İmparatorluğu açısından de-

4 Bu konuda Alexandre Toumarkine'in bu kitapta yer alan ikinci çalışmasına bakılabilir.

rin siyasi ve toplumsal dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Burada, Osmanlı "modernleşme"sinin kökeni ve mahiyeti üzerinde uzun uzadıya durmak ya da tarihyazımında bu konuda yaşanan tartışmaları ele almak elbette mümkün değil. Bununla beraber, Osmanlı devletinin yaptığı reformların suç olgusu, kamu düzeninin korunması ve hapishane kurumu hakkında yeni bir anlayışın ortaya çıkmasında ciddi bir etkisi olduğunun altı çizilmelidir. Yeni kanunların hazırlanması, ordunun yeniden yapılandırılması, modern polis ve jandarma teşkilatının doğuşu ve hapishanelerin yeniden düzenlenmesi, hep o uzun Osmanlı 19. yüzyılında yaşanmış ve bu alanlardaki kurumsal çerçevenin yeniden inşa edilmesine katkıda bulunmuş süreçlerdir. Ayrıca, yine bu dönemde yaşanan toplumsal değişim nedeniyle güvenlik alanında yeni ihtiyaç ve meseleler ortaya çıkmıştır. Hızlı şehirleşme, kırsaldan şehre göç olgusu ya da jeopolitik nedenlerle yaşanan nüfus hareketleri ve görülen iktisadi dönüşüm nedeniyle şehirlerde fakir sınıfların ortaya çıkması gibi unsurlar, –özellikle şehirlerde– kamu düzeninin korunması sorunsalını hissedilir bir biçimde dönüştürmüştür.

Bu dönüşümler, seçilen döneme belli bir tutarlılık sağlıyorsa da, söz konusu zamandizinsel çerçeve içindeki kesinti ve devamlılıklar meselesi baki kalan bir sorundur. Sözü edilen dönüşümler, suçların ve asayiş bozukluklarının doğasını, kolluk kuvvetlerinin bunlara bakışını somut olarak nasıl ve ne ölçüde etkilemiştir? Yöneten ve yönetilenlerin güvenlik algılarındaki başat değişimleri ve bu değişimlerin seçilen zaman diliminin ayırt edici özelliği olan siyasi istikrarsızlık dönemleriyle çakışıp çakışmadığını belirlemek mümkün müdür? Kitaptaki çalışmaların bu sorulara ancak kısmen cevap verebileceği aşikâr. Bununla beraber, 20. yüzyıl başında Abdülhamid rejiminden II. Meşrutiyet dönemine geçiş sürecini ele alacak olursak, François Georgeon'un 1908 Ağustosu'nda kamu düzeninin bozulmasına ilişkin yorumları; Noémi Lévy'nin kamu düzeninin korunmasında rol oynayan yerel aktörlere karşı devletin gösterdiği tavra dair saptamaları ya da Kent Schull'un 1911 hapishane sayımı üzerine geliştirdiği düşünceler, bu tür geçiş dönemlerinin yalnızca imparatorlukta kamu düzeninin korunmasına ilişkin sorunların dönüşümünü ortaya koymak açısından değil, aynı zamanda incelenen dönemlerdeki siyasi rejimlerin mahiyetini anlamak açısından da çok elverişli bir bakış açısı sunduğunu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, toplumsal denetim tarzlarının evrimi, incelenen dönem boyunca yoğunlaşarak devam eden merkezileş-

me sürecinde devlet dışı aracı denetim aktörlerinin geleceği sorununu gündeme getiren çok önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslına bakılırsa, kamu düzeninin korunması bağlamında "aracı" aktörler kavramının kendisinin de daha açık bir şekilde tanımlanması gerekmektedir. Cemaat seçkinleri ve yetkililerinden tutun da, Noémi Lévy'nin incelediği bekçiler gibi kamu düzeninin yerel unsurlarına kadar gündelik yaşamda devletle halk arasında kamu düzeninin korunması sürecinde yer alan bu aracı unsurların oynadıkları rol, hâlâ aydınlatılmayı bekliyor.

Yöntembilimsel açıdan bakıldığında, Aralık 2005 kolokyumunda yapılan sunumların hepsinin vaka incelemeleri olduğu görülür. Bu çalışmalar, çoğu zaman görece dar bir zamandizinsel ve coğrafi çerçeveyle sınırlandırılmıştır. Somutlaştırmak gerekirse, tekil olaydan birkaç senelik bir döneme, mahalleden şehre uzanan farklı çerçeveler söz konusudur. Bunun kitaptaki tek istisnası, daha genel araştırmalara konu olan Osmanlı hapishaneleridir. Ancak, bu konuda da, literatürün henüz belli bir senteze varmaya izin verecek düzeye gelmediği açıktır. Vaka incelemelerinin ve kimi zaman mikro tarihe giren yaklaşımların ağırlığı bugünkü Osmanlı tarihyazımının başat eğilimlerine uygun olduğu gibi, yukarıda gönderme yaptığımız birkaç öncü çalışma müstesna olmak kaydıyla, imparatorlukta suç olgusu ya da kamu düzeni üzerine halen sürmekte olan araştırmaların da genel niteliğini yansıtmaktadır. Bu durum, büyük oranda, bibliyografideki hissedilir eksiklikler kadar, bu konular üzerine çalışan araştırmacıların karşılarına çıkan başka bir zorluktan, yayımlanmamış kaynakların çokluğundan kaynaklanmaktadır. Ancak araştırmacıların vaka incelemeleri yönündeki tercihleri, aynı zamanda devlet, kurumlar ve seçkinlere odaklanmış "yukarıdan tarih" anlayışına kapılmayıp özellikle yoksul halk kitlelerinden bireylere daha fazla yer vermeyi önemseyen bir yaklaşımın da sonucudur. Nitekim kitaptaki çalışmaların büyük bir çoğunluğu başkent, yani "merkez", üzerineyse de, hepsi de suç olgusu ya da hapishanelere alışılagelmiş kurumsal ve devlet odaklı yaklaşımı aşmaya özen göstermektedir.

Dolayısıyla, kitaba katkıda bulunan araştırmacıların çoğunluğunun ortak yaklaşımı, kelimenin geniş anlamıyla toplumsal tarihin, devlet ve toplum arasındaki etkileşimi -bu iki kutbun iç gerilimlerinin ve aralarındaki sınırların genellikle hayli muğlak olduğunun altını çizerek- temel sorunsal olarak ele alan yaklaşımıdır. Bu tür bir yaklaşımda kaynak seçimi haliyle belirleyici olmaktadır. Bireylerin, hele de yoksul halk kitlelerinden

olanların doğrudan tanıklıklarının azlığı, söz konusu çalışmalarda halkın, kurbanların, suçluların ya da sorun çıkaranların "ses"inin duyurulmasına imkân vermemektedir. Bununla beraber, bu çalışmalar, idare ya da yargı kurumlarının ürettiği belgelerin dikkatli bir şekilde incelenmesi halinde bireylerin faili ya da kurbanı oldukları şiddet olaylarına bakışları hakkında değerli bilgiler elde edilebileceğini gösteriyor. Örneğin, Işık Tamdoğan'ın incelediği 18. yüzyıl sonu Üsküdar kadı sicilleri, kadınların evlerinde maruz kaldıkları koca şiddetini şaşırtıcı bir açıklıkla gözler önüne seriyor. Öte yandan, tutukluların karakol ya da hapishanelerdeki işkenceden yakınan dilekçelerini inceleyen Fatmagül Demirel, bu marjinal seslerin devlet kurumları tarafından dikkate alındığının altını çizip, hapishanelerdeki kötü yaşam koşullarının gerçekçi bir resmini çiziyor.

Suç, adalet ve cezalandırma olgularının toplumsal boyutuna gösterilen bu yakın ilgi, buradaki çalışmalarda eksikliği hissedilen bir meseleyi, etnik-dini etmeni gölgede bırakıyor. Son yıllarda millet sistemi üzerine varolan tarihyazımının gözden geçirilmesi sayesinde, milletlerin dışlayıcı ve sanıldığı kadar katı olmayan mahiyetinin altı çizilerek, söz konusu kategorilerin özcü bir yaklaşımla ele alınmasına son verildi. Örneğin, Osmanlı adalet sistemi açısından bakıldığında, dini cemaat içi düzenlemelerin Osmanlı şehrinde hiçbir zaman tam anlamıyla egemen olmadığı ve devlet kurumlarına başvurunun önünün açık olduğu artık bilinen bir gerçek. Suraiya Faroqhi'nin 18. yüzyıl Bursa'sı üzerine çalışmasında bu noktanın altı bir kez daha çiziliyor. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başı söz konusu olduğunda, kitaptaki çalışmaların hiçbirinin kullanmadığı bir kaynak olan diplomatik arşivler, Osmanlı adli sisteminin en büyük sorunlarından biri olarak sürekli ve kuşkusuz abartılı bir biçimde, dini cemaatlere yargı önünde eşit muamele edilmemesini gösterirler. Açık birtakım önyargı ve siyasi artdüşüncelerin ürünü olan bu eleştirilerin büyük bir ihtiyatla ele alınması gerektiği aşikârdır. Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nda adalet mekanizması ve kamu düzeninin korunması meselesi üzerinde çalışırken, velev ki dini cemaat olgusunun ağırlığını tartışmaya açmak için olsun, meselenin cemaat boyutunun hesaba katılmaması da gerçekten zor görünmektedir. Bu boyutun, bu kitapta François Georgeon'un çalışması dışında ihmal edilmesi, Osmanlı toplumunu, oryantalist bir bakışla ele almayı reddedip, kendi içindeki sosyoekonomik mücadeleler merceğinden değerlendirmeye vurgu yapan güncel tarihyazımı eğilimiyle örtüşmektedir. Bununla beraber, 19.

yüzyılın ikinci yarısındaki birtakım gelişmelerin dini cemaatler meselesinde önemli bir dönüşüme yol açtığı da kesindir. Söz konusu dönem, hem cemaat kurumlarının yeniden düzenlenmesiyle cemaat içi denetimin daha da etkinleştiği hem de tüm Osmanlı toplumunu kapsama iddiasında olan bir polis teşkilatının ve genel bir adli sistemin hayata geçirildiği dönemdir. Bundan sonraki çalışmalar bu meseleyi, elbette oryantalizme kaçmadan ama otosansürden de kaçınarak tekrar ele almak zorundalar.

Kitaptaki çalışmalar, birkaç istisna dışında, temel olarak Osmanlı arşiv belgelerine dayanıyor. Kaynak yelpazesinin genişlemesiyle araştırmaların resmi olmayan bakış açılarına da ışık tutmasının mümkün olacağı pekâlâ düşünülebilir. Örneğin, 19. yüzyıl sonunun en kayda değer gelişmelerinden birini teşkil eden basın, imparatorluk şehirlerindeki asayiş sorunlarının üzerinde ısrarla durmuştur. II. Meşrutiyet dönemine kadar, özellikle de Abdülhamid zamanında sansür baskısıyla makalelerin çoğu zaman resmi bakış açısının bir tekrarından ibaret olduğu doğrudur. 1908 sonrasında basında yer bulan çeşitli görüşler bile toplumun genel bakış açısının ifadesinden çok siyasi, toplumsal ve kültürel seçkinlerin görüş ayrılıklarının bir yansımasıdır. Bununla beraber, François Georgeon'un çalışması, toplumun sosyal açıdan olduğu kadar etnik-dini açıdan da farklı kesimlerini temsil eden gazetelerin karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesinin, kamu düzenini bozan unsurların dönemin kamuoyu tarafından nasıl algılandığına dair daha sağlıklı çözümlemeler yapmaya imkân vereceğini gösteriyor. Yine buradaki çalışmalarda pek kullanılmamış bir kaynak olan hatıralar ve diğer kişisel yazıların da ileriki çalışmalarda incelenmesiyle, elimizdeki manzaranın daha da netleşeceği düşünülmelidir.

Kaynak meselesi suç, kamu düzeni ve hapishane izlekleri üzerine üretilen söylemin, daha doğrusu söylemlerin, doğası üzerine düşünmeyi beraberinde getiriyor. Nitekim bazı olguları tanımlamak için kullanılan terminoloji bu kitaptaki pek çok araştırmacının dikkatini çekti. Betül Başaran'ın III. Selim'in reformları bağlamında değindiği nizam ve asayiş, François Georgeon'un 1908'deki karışıklıklar için zikrettiği vaka ve hadise ya da Yasemin Saner'in angarya mahkûmlarını tanımlamakta kullanılan terminolojinin evrimine dair yaptığı saptamalar, tüm bu terimlerin kullanım alanları ve bu alanların zaman içindeki dönüşümü konusuna daha fazla eğilinmesi gerektiğini düşündürtüyor. Daha geniş bir perspektiften bakılacak olursa, kitaptaki çalışmaların çoğunun, düzen ve düzensizlik kavramlarının nasıl

ifade edildiğine ve bu kavramların yöneticiler ve yönetilenlerin ilgisine ne ölçüde mazhar olduğuna bir şekilde temas ettiği görülür. Sonuçta bu çalışmalar, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında özel olarak devlet, genel olarak da Osmanlı toplumu nezdinde güvenliğe ilişkin kaygıların giderek arttığına vurgu yapmaktadır. Bu toplumsal değişimin zamandizinsel çerçevesiyle tam mahiyeti henüz aydınlatılmaya muhtaçtır. Basın ve arşiv kaynaklarının hızlı bir şekilde karşılaştırılmasından, bazı büyük olaylar ya da siyasi boyutlu vakalar dışında, yargıya intikal etmiş vakalar ve kamu düzenini bozan olayların gazete ve arşiv belgelerindeki yansımalarının nadiren örtüştüğü sonucuna varmak mümkün gibi görünüyor. Bu durumda şu savı öne sürebiliriz: Söz konusu olan, sadece suç ve cezalandırılması konusundaki farklı bakış açıları değil, ki bunun pek şaşırtıcı bir yanı yoktur, aynı zamanda iki kaynak grubu açısından hangi olayın önemli, hangisinin önemsiz görüldüğünü belirleyen etmenlerin kendilerinin farklı olmasıdır.

Bu saptamalar karşımıza suç olgusu ve kamu düzeninin korunmasının siyasi boyutu meselesini çıkarır. Sırasıyla 18. yüzyıl sonunda Bursa'da bir cinayet vakası ve Üsküdar'da şiddet vakaları üzerine eğilen Suraiya Faroqhi ve Işık Tamdoğan, çalışmalarında, Osmanlı şehrinde anlaşmazlıkların çözümünde yer alan farklı aktörleri (kolektif bir birim olarak mahalle, cemaat yetkilileri ve Osmanlı adli kurumları gibi), göz önüne seriyor. Her iki araştırmacı da özel ve kamusal alan arasındaki sınırların muğlaklığının ve adli mekanizmaların özel alana bile müdahale edebildiğinin altını çiziyor. Görünen o ki, 19. yüzyıl sonunda, kamu düzeninin korunması yukarıda sayılan aktörler arasındaki etkileşime dayanmaya devam etse de, yine bu aktörlerin basına yansıyan seslerinden anlaşıldığı kadarıyla, suça, adalete ve kamu düzenini bozan unsurların cezalandırılmasına ilişkin meseleler, mahalle sınırlarını aşıyor ve kendilerine de facto siyasi bir mahiyet kazandıran bir etki yaratıyorlardı. Görünüşte sıradan bir namus meselesinin bile kimi zaman bu tür bir nitelik kazanabildiği anlaşılıyor. Sansasyonel olaylara yapılan vurgu ve gazetelerin birinci sayfalarından eksik olmayan ve büyük bir olasılıkla gazete okurlarından daha geniş bir kitleye ulaşan adli vakalar başlığı altındaki metinlerin -kavramın dönemin Osmanlı toplumu bağlamında kullanılmasının gerektirdiği ayrımların farkında olmak kaydıyla-, "kamuoyu"nun hassasiyetini artıran unsurlar olduğuna kuşku yoktur. Devletin anlaşmazlıkları önlemek ve çözmek hususunda her geçen gün artan ve kolluk kuvvetlerinin ya da, Alexandre Toumarkine'in

değindiği soruşturma tekniklerinin ve adli uzmanlık kurumunun yeniden düzenlenmesinde kendini gösteren isteğinin ardında, başka pek çok etmenin yanı sıra, muhtemelen bu etmenler de yatmaktadır.

Buraya kadar yapılan saptamalar suç, kamu düzeni ve cezalandırmanın, hangi bakış açısından olursa olsun, birbiriyle ne derece iç içe geçmiş meseleler olduğunu göstermektedir. Buna rağmen, açıklık kaygısıyla, bu kitapta söz konusu alanları hem devlet aygıtında hem de günümüz tarihyazımında uygulandığı biçimde birbirlerinden ayırdık. 19. yüzyılda birbirinden tamamen bağımsız bir adli sistem ve polis teşkilatının yanı sıra özerk bir hapishane idaresinin de oluşturulmuş olması, yaptığımız ayrımı meşrulaştırmaktadır. Ayrıca, başlangıçta verilen bir kararın sonucu olmasa da, kitabı oluşturan çalışmaların her birinin bu üç kategoriden birine ait olduğu açıkça görülmektedir. Yine de, çalışmaların bir kısmı, örneğin görünür bir siyasi boyut taşısın taşımasın, suçun çoğunlukla kamu düzenini bozucu bir unsur olduğuna dikkat çekerek (Alexandre Toumarkine, François Georgeon), ya da adli soruşturmadan karar alınmasına geçişin ve bu kararın uygulanma sürecinin incelenmesinin Osmanlı adalet sisteminin ve hapishanelerinin işleyişine ne kadar özgün bir bakış getirebileceğini göstererek (Fatmagül Demirel), söz konusu kategorilerin geçişkenliğini düşündürtmektedir.

Kanaatimizce suç, kamu düzeni ve cezalandırma üzerine vaka incelemelerine geçmeden evvel, bu çalışmaların Türk ve yabancı tarihyazımı bağlamına oturtulması önemlidir. Son yıllarda yabancı literatürde bu alandaki çalışmaların sayısı artmış, Osmanlı örneğinde de faydalı olabilecek birtakım kavramsal araçlar geliştirilmiş ve yöntembilimsel açılımlar getirilmiştir. Bu yüzden, bu kitapta yabancı literatüre önemli bir yer ayrılmıştır. Örneğin, Özgür Sevgi Göral, Michel Foucault'nun suç, toplumsal denetim ve hapishaneler üzerine büyük etki yapmış düşüncelerini ve bu düşüncelerin ilgili tarihyazımındaki uzun süreli etkilerini ele alıyor. Bunu yaparken, Michel Foucault'nun çalışmalarını dönemin siyasi ve toplumsal bağlamına oturtarak, bu eserlerin yazarın savunduğu ideolojik konumla ne kadar bağlantılı olduğunu gösterip, Foucault'nun geliştirdiği kavramların Osmanlı bağlamında kullanılması halinde son derece eleştirel bir biçimde seçici olunması gerektiğinin altını çiziyor. Ayrıca, 1970'lerde İngiliz işçi sınıfı ve suç olgusu üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan E. P. Thompson gibi bu alanda öncülük etmiş başka

araştırmacılara da değinerek, bu tür yaklaşımların Osmanlı bağlamında tartışılmasının yeni açılımlar sağlayabileceğini belirtiyor.

Benzer bir şekilde, Alexandre Toumarkine de Fransız tarihyazımında suç ve hapishanelerin ele alınışına eğiliyor. Suç ve hapishanelere ilginin 18. yüzyıl sonunda doğduğunu hatırlatan Toumarkine, çalışmasında 1980 ve 1990'lı yıllara, yani Özgür Sevgi Göral'ın daha önceki onyıllar için altını çizdiği eğilimlerin uzantılarına ve dönüşümüne odaklanıyor. Toumarkine'in sunduğu manzara genelde düşünülenden daha karmaşık. Ortaya çıkan tabloda Foucault'nun etkisi bariz olmakla beraber, Foucault'nun savlarının sanıldığı kadar egemen olmadığı da görülüyor. Michelle Perrot'nun hapishanelerdeki kadın ve çocuklara hasredilmiş araştırmalarıyla, Dominique Kalifa'nın suçun anlatılarda nasıl tasvir edildiğine dair yeni yaklaşımı, Fransız tarihyazımının gölgede kalmış ve Osmanlı bağlamındaki güncel tartışmaları besleyebilecek yönlerinden bazılarıdır.

Kent Schull da, Foucault'nun etkisi ve bu etkinin sınırlarına dair çizilen tabloyu tamamlayacak bir şekilde hapishanelere odaklanarak, bugüne kadar hapishane ortamı üzerine yürütülmüş araştırmalara damgasını vurmuş dört temel kuramsal ve yöntembilimsel "kalıp"ı ortaya koyuyor. Sırasıyla, Durkheim'ın hapishane ve toplumda hüküm süren ahlaki ilkeler arasındaki yakın bağa vurgu yapan yaklaşımını, Marksist kuramın hapishane dünyasına uygulanış şeklini, ortaya çıkan şemanın neo-Marksistlerde kültürel ve toplumsal etmenler uyarınca nasıl karmaşıklaştığını ve nihayet Michel Foucault'nun hapishane meselesi bağlamındaki düşüncelerinin temel eksenlerini ele alıyor. Kent Schull, bu dört akıma ve bugünkü Anglosakson hapishane literatürü üzerindeki etkilerine getirdiği eleştirel bakışla, bu farklı tarihyazımı akımlarının katkıları ve sınırları akılda tutulmak kaydıyla, yeni ve sentetik bir yaklaşımın gerekliliğini savunuyor.

Kitabın bu ilk ve bibliyografik bölümünün son çalışması, kamu düzeni üzerine güncel tarihyazımını ele almak için Foucault'nun gölgesinden uzaklaşan Noémi Lévy'ye ait. Yazar ilk olarak, Fransız ve Anglosakson literatüründe yayımlanmış çalışmaları kısaca tanıtarak, kamu düzeninin sağlanmasında rol alan -özellikle polis ve jandarma gibi- aktörlere ve toplumsal denetim, kamu düzenini bozacak durumların önlenmesi ve cezalandırılması gibi alanlarda uygulanan yöntemlere ilişkin ortaya konan yeni sorunsalların zenginliğini gözler önüne seriyor. Ardından, sıra bu meselelerin Osmanlı tarihyazımı tarafından nasıl ele alındığına geliyor.

Yazar, bu konuda tamamen kurumsal bir yaklaşımdan ibaret olan bir tarihyazım geleneğinin varlığını ortaya koyduktan sonra, yakın zamanda yeni sorunsalların ortaya çıktığını belirtiyor. Kamu düzeninin korunması ve bunda rol oynayan aktörler artık toplumsal tarihin meşru birer araştırma konusu olarak görülmekte, yabancı literatürün kuramsal ve yöntembilimsel katkılarıyla beslenerek düşünülmekte ve Osmanlı örneğinin özgün yönlerinin olup olmadığı sorgulanmaktadır.

Suç, kamu düzeninin korunması ve hapishaneler hakkındaki literatürü, ortaya çıktığı tarihyazım bağlamı içinde tasvir eden bu bölümün ardından, kitabın ikinci bölümünde, yukarıda bahsedilen kategorilerin ilki olan suç olgusuna hasredilmiş vaka incelemeleri yer alıyor. İlk iki çalışma, 18. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelmiş suç ve şiddet vakalarını ele alıyor. Bu iki çalışmanın, benimsenen bakış açılarının farklılığına rağmen, hayli benzer noktalar içerdiği görülüyor. Suraiya Faroqhi, Bursa'da 1760'da cinayete kurban giden hafifmeşrep bir kadının durumunu inceliyor. Yazar, bu olayın ahkâm defterlerinde yer alan özetinden yola çıkarak Osmanlı şehrinde anlaşmazlıkların çözümünde devreye giren farklı aktörler arasındaki etkileşimi ortaya koyuyor. Kurbanın ailesiyle oturduğu mahalleyi karşı karşıya getiren anlaşmazlıkta mesuliyet ve tazminat meselelerinin ön planda yer aldığı görülüyor. Bununla beraber, olay özel alanda halledilmiyor. Osmanlı adalet sistemine başvurulmuş olması, ki burada yerel kadının yanı sıra İstanbul mahkemesinin de işin içine girdiği görülüyor, devletin Osmanlı şehrindeki anlaşmazlıkların çözümünde 19. yüzyıldaki reformlardan önce de etkin bir rol oynadığının altını bir kez daha çiziyor.

Işık Tamdoğan'ın 18. yüzyıl sonunda Üsküdar'da şiddet olgusuna odaklanan çalışması, kadı sicillerinde bulunan bazı vakalardan yola çıkıyor. Yazar, şiddetin yeri ve aktörlerine odaklanıyor. Suraiya Faroqhi'nin çalışmasında ortaya konduğu gibi, mahallenin denetiminin dışında kalan mahalleler arası sınır ve geçiş noktalarının şiddet vakaları için elverişli yerler olduğu görülüyor. Yazar ayrıca, daha şaşırtıcı bir noktaya, hane içi ve çoğu zaman aile içi şiddet vakalarına kadı sicillerinde sıkça rastlandığına dikkat çekiyor. Böylece, özel alan ve aile biriminin Osmanlı adaleti için sandığımızdan daha nüfuz edilebilir bir çerçeve teşkil ettiğini anlıyoruz. İncelenen şiddet vakalarına karışmış toplumsal kategorilere gelince, kayıkçı ve arabacıların öne çıktığını fark ediyoruz. Aynı geçiş noktaları gibi, bu durumda da, kitabın üçüncü bölümünde tekrar karşımıza çıkacak

olan bir izleğin, hareketlilik meselesinin kamu düzeni için potansiyel bir tehlike arz ettiğinin altı çiziliyor.

İkinci bölümün son çalışması ise, 19. yüzyılda adalet aygıtının modernleşme sürecinin önemli yönlerinden birini, adli tıp uzmanlığı müessesesinin doğuşunu inceleyen Alexandre Toumarkine'e ait. Yazar, İstanbul'da 1880'de bir Rus teğmenin öldürülmesinin ardından yürütülen adli soruşturma sürecine eğiliyor. Adli tıp soruşturmasının tüm safhalarını içeren dosyanın aynı yıl Fransızca olarak yayımlanması sayesinde söz konusu cinayet hakkında hayli bilgiye sahibiz. Yazar, bu dosyadan yola çıkarak, suçun "geleneksel" ele alınış tarzlarının halen geçerli olduğu bir dönemde, yeni bir söylemin, uzmanlık söyleminin inşa edilme sürecini ve Osmanlı adli mekanizmasında uzman tipinin nasıl ortaya çıktığını açık bir biçimde göz önüne seriyor. Bu çalışmada ayrıca, Batı Avrupa ülkelerindeki gelişmelerle neredeyse eşzamanlı olarak görülen bir olgunun, sokaktaki adamın söylemiyle mahkemedeki uzmanın söylemi arasındaki rekabetin, adli modernleşme sürecinde yaşanan en önemli olgulardan biri olduğunun altı çiziliyor.

Kitabın üçüncü bölümü, Osmanlı başkentinde kamu düzeninin korunması meselesine ayrıldı. Bu mesele, şehircilik politikaları, yerel aktörler ve asayiş bozukluklarının idaresi gibi farklı bakış açılarından ele alındı. Betül Başaran'ın İstanbul'da 1789'la 1792 arasında alınan güvenlik önlemlerine odaklanan çalışması, III. Selim reformlarının pek bilinmeyen bir yönünü aydınlatıyor. İncelenen önlemler, devletin, halkın denetlenmesi ve şehir ahalisi üzerindeki devlet vesayetinin artmasına yönelik isteğinin Tanzimat'tan epey öncesine uzandığını ortaya koyuyor. Aynı dönemde Batı Avrupa'nın büyük başkentlerinde varolan uygulamalara benzer bir biçimde, başkente girenlere gösterilen özel dikkat ve ailesiz ve işsiz göçmenlerin kamu düzeni açısından potansiyel tehlike olarak algılanması, söz konusu hassasiyetin temel eksenini oluşturuyor. Kefalet defterlerini kullanan Betül Başaran, şehir ahalisinin, özellikle esnaf ve yeniçeri gibi farklı kesimlerini birleştiren dayanışma ağlarını göstererek başkentte düzenin sağlanmasında rol oynayan başka bir mekanizmaya vurgu yapıyor.

Noémi Lévy'nin çalışması da aynı şekilde, Osmanlı şehrinin önemli güvenlik aktörlerinden mahalle bekçilerini inceleyerek başkentte kamu düzeninin korunması konusunda devlet bakış açısının ötesine geçmeyi deniyor. Güvenliğini sağlamakla yükümlü oldukları mahallenin doğal bir uzantısı, ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen bekçiler üzerine döne-

min hatıralarında verilen bilgileri titizlikle toplayan yazar, bekçileri, başkentte kamu düzeninin korunmasına yönelik sistemin içine yerleştirip, söz konusu sistemin diğer parçalarıyla ilişkileri, özellikle de devlet görevlileriyle etkileşimleri bağlamında değerlendirmek gerektiğinin altını çiziyor. Böylece, bekçiler üzerinden daha genel bir sorunsala, güvenliğe ilişkin meselelere devletin her geçen gün daha fazla el koyduğu bir tarihi bağlamda geleneksel yerel güvenlik aktörlerinin geleceği sorununa geçmek mümkün oluyor. Abdülhamid rejiminden II. Meşrutiyet dönemine geçiş süreci bu açıdan bakılarak incelendiğinde, kolluk kuvvetlerinin merkezileştirilmesine yönelik artan bir istekle beraber, aracı aktörlerin ortadan kaldırıldığı ya da devlet aygıtına eklemlendikleri görülüyor.

Bu geçiş dönemi, 1908 güzünde İstanbul'da kamu düzeninin bozulması olgusunu inceleyen François Georgeon'un da vurgu yaptığı bir nokta. Yazar, Jön Türk devriminin yarattığı ve kuşkusuz Ramazan'ın gelişinin de körüklediği siyasi ve toplumsal galeyanın küçük hadiseleri nasıl kamu düzenini ciddi bir biçimde bozan büyük olaylara dönüştürdüğünü gösteriyor. Örneğin, Şeriat'a dönülmesini isteyen büyük bir kalabalığı Yıldız Sarayı'na getiren Kör Ali vakası, Meşrutiyet hükümetine karşı muhafazakâr halkın tepkisini ortaya koymuştur. Bir Rumun ve Müslüman eşinin, Müslüman kadının Hıristiyanlığa geçtiği söylentilerinin ardından, üstelik de Beşiktaş karakolunun ortasında linç edilmesi, Abdülhamid dönemindeki kamu düzeni mekanizmasının nasıl işlerliğini yitiriverdiğini gösteriyor ve dönemin İstanbul'unu sarsan gerginliklerin ciddiyetine işaret ediyor. Artık Abdülhamid sansürünün dayanılmaz ağırlığından kurtulmuş olan basının bu iki olayın iyice büyümesine yaptığı katkıyla, Jön Türk iktidarının kamu düzenine el koyma yönündeki isteği daha da artmıştır. Bu iki olay, Osmanlı şehrinde öfkeli kalabalıkların boy göstermesinden kaynaklanan sorunları da akla getiriyor.

Kitabın son bölümü, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında cezalandırma sisteminde yaşanan dönüşüm sürecini ele alıyor. Yasemin Saner'in pranga cezası hakkındaki çalışması, Osmanlı hapishanelerinin modernleşmesinin angarya cezalarının sonu anlamına gelmediğini gösteriyor. Yazarın hukuki yaklaşımı, bu tür cezaların varolan ayrıntılı yaptırımlar dizgesine, 19. yüzyıl ortasından itibaren çıkarılan değişik hukuki nizamnameler yoluyla eklendiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, reformcu seçkinlerin "ilerleme"den anladıklarının, tutukluların vücut bütünlüğünü tehlikeye atan bu tür cezaların ortadan kalk-

ması değil, akılcılaştırılmış bir hukuki dizge çatısında toplanması olduğu açık bir biçimde ortaya çıkıyor.

Fatmagül Demirel'i Osmanlı adalet sisteminin işleyişindeki aksamalar ve bunların hapishanelerdeki yansımaları üzerine eğilmeye iten de yargılama sisteminin modernleşmesi ve bu modernleşmenin sınırları meselesidir. Yargılama usulündeki gecikmeler nedeniyle geçici tutukluluk halinin uzaması, tutukluluk şartlarının iyileştirilmesinin önündeki bürokratik ve mali engellerle yasal çerçevenin dışına çıkılarak işkence yapılmasının yaygınlığı gibi olgular, Abdülhamid döneminde hapishanelerin modernleşmesinin önündeki engellerden birkaçıdır. Öte yandan, yargı kurumunun, sorgulama ya da tutuklulukları sırasında kendilerine kötü muamele edildiğini bildiren tutukluların şikâyet dilekçelerini dikkate alması, bu tür suiistimallerin, artık bizzat devlet tarafından sistemdeki aksaklıklar olarak algılandığını, sorumluların cezalandırılmasına ve mahkûm olsun olmasın mağdurların kayıplarının tazmin edilmesine gerek görüldüğünü gösteriyor.

Bu son olgunun altı, Abdülhamid döneminde mahpusların tutukluluk koşullarını inceleyen Hasan Şen tarafından da çiziliyor. Hapishane alanında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan dönüşümü aynı dönemde Batı hapishanelerinde yaşanan gelişmelerle paralel bir şekilde ele almaya özen gösteren yazar, diğer ülkelerde olduğu gibi imparatorlukta da hapishanelerin hıfzısıhha koşullarına ve mahpusların sağlık durumlarına gösterilen yeni ilgiye dikkat çekip, uygulamada sürmekte olan işkence ve angaryanın resmi söylem tarafından yasaklandığını hatırlatıyor. Konuya Foucaultcu bir perspektiften yaklaşan Hasan Şen, tüm bunların aslında iktidarın tutuklular üzerindeki denetimini artırmaya yönelik bir anlayışın parçası olarak anlam kazandığını ve bu bağlamda, hapishanelerin geniş kitlelerin denetlenmesi için geliştirilen yeni tekniklerin denenmesine yarayan bir nevi laboratuvar olarak görülmesi gerektiğini belirtiyor.

Kitabın son makalesi olan, Kent Schull'un 1912'de imparatorluk hapishanelerinde Jön Türk rejimince yaptırılan istatistik çalışmasını ele alan araştırması da bu savları doğrular nitelikte. Yazar, söz konusu istatistik çalışmasının sonuçlarının sistematik bir şekilde çözümlenmesine girişmektense, hükümeti böyle bir sayım gerçekleştirmeye iten etmenler ve sayımda kullanılan kategoriler üzerine düşünmeyi tercih ediyor. Kent Schull, bu etmenler ve kategorileri merkezileşme süreci ve kendini, yeni rejimin kamu düzeni meselelerini ele alış tarzında çoktan göstermiş olan,

devletin bireyler üzerindeki denetiminin artması siyaseti çerçevesinde değerlendiriyor. Literatürde hayli tartışılmış bir kavram olan toplum mühendisliği kavramından yola çıkan Kent Schull, kitlelerin artan bir şekilde izlenmesine yönelik siyasetlerin oluşturulmasında istatistiğin oynadığı role vurgu yapıyor. Ayrıca, sayım sonuçlarının değerlendirilmesiyle ortaya iddialı bir reform projesinin çıktığını, bu projeyle hapishanelerdeki sağlık koşullarının iyileştirilmesinin, tutukluların çalışmayla topluma yeniden kazandırılmalarının ve hapishanelerdeki kalabalığı azaltmak amacıyla yeni hapishaneler inşa edilmesinin öngörüldüğünü gösteriyor. Yazara göre, söz konusu reform projesi bağlamında da hapishane, iktidarın daha modern ve daha etkin bir biçimde denetlenen bir toplum inşa etme siyasetinin deneneceği bir laboratuvar olarak algılanmaktadır.

Burada biraraya getirilen çalışmalar suç olgusu, kamu düzeninin korunması ve hapishanelere ilişkin sorunsalları tüketmek gibi bir iddiada değildir elbette. Temas edilen noktaların çoğu ileriki çalışmalarla geliştirilmeye muhtaçtır. Öte yandan, bu kitapta hiç değinilmemiş kimi meselelerin de araştırılması gerektiği aşikârdır. Örneğin, pratiklere odaklanan bir toplumsal tarih yazma kaygısıyla, söz konusu meselelerin anlaşılması için aslında vazgeçilmez olan hukuki çerçevenin hayli ihmal edildiği görülüyor. Hukuk ve tarih disiplinleri arasında derin yöntembilimsel farklılıklar olduğu muhakkak, bununla beraber, suç ve cezalandırma olgularına doğru bir yaklaşım geliştirebilmek için bu iki disiplin arasında daha sıkı bir diyaloğa girilmesi de kaçınılmazdır.

Öte yandan, kitabın bütünü dağınık bir izlenim veriyorsa, bunun söz konusu alanda henüz oluşum aşamasındaki tarihyazımının en önemli tercihlerinden birinin sonucu olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti üzerine varolan köklü kurumsal tarihyazımı geleneğine karşı çıkarak yerel boyut üzerine çalışmanın tercih edilmesiyle böyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber, bu tercih, incelenen olguların daha ayrıntılı bir şekilde gözlenmesine ve bunlarla yakından ilişkili toplumsal meselelerin daha doğru bir biçimde hesaba katılmasına olanak sağlamaktadır. Yine de, seçilen vakanın temsil kabiliyeti ya da tekilliği ve dar bir çerçeveden yola çıkarak geliştirilen savların genelleştirilip genelleştirilemeyeceği sorunu baki kalmaktadır. Dolayısıyla, karşılaştırmalı bir yaklaşım kitabın önemli eksiklerinden biri gibi durmaktadır. Örneğin, taşra vilayetlerinin de başkenttekine benzer sorunsallar çerçevesinde ince-

lenmesi, Osmanlı başkentinin özgün yönleri kadar İmparatorluk şehirleri arasındaki benzerlikleri de ortaya koyabilir. Kaynaklar açısından zorluk çıkarsalar da, kırsal bölgeler de bugüne kadar suç ve kamu düzenine ilişkin tarihyazımının neredeyse bakir alanları olarak kalmıştır. Halbuki kırsal bölgeler üzerine yapılacak çalışmaların düzen ve düzenin bozulmasının yerel boyuttaki mekanizmalarını daha iyi anlamamızı sağlayacağı düşünülebilir. Son olarak, bu kitapta pek çok kez işaret etmekle yetinilen bir konunun, İmparatorluğun suç olgusu, denetim ve cezalandırma mekanizmaları bakımından yaşadığı dönüşümün uluslararası bağlama oturtulması meselesinin daha derin bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Bu konudaki çalışmaların, 19. yüzyıldaki Osmanlı modernleşmesinin kökenleri ve mahiyeti üzerine süregiden tartışmalara da büyük katkı yapacağı aşikârdır.

Geniş kaynaklara ve zengin bir uluslararası literatürden faydalanma şansına sahip oldukları düşünülünce, Osmanlı İmparatorluğu'nda suç, kamu düzeni ve hapishaneler üzerine araştırmaların geleceğinin parlak olduğu söylenebilir. Burada, bu meselelerin günümüz Türkiye'sinde gündeme oturduğunu da eklemeliyiz. Güvenlik endişesinin basında ve siyasi söylemlerde kapladığı geniş ve daimi yerin, güvenlik güçlerinin kullandıkları yöntemler üzerine bitmek bilmeyen tartışmaların ve hapishanelerde yaşanan sorunların, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Türkiye'sinde suç olgusu, kamu düzeninin korunması ve hapishaneler üzerine eğilen çalışmaların artmasında rol oynadığı düşünülebilir. Anakronik bir yorum yapma riskini göze alarak, son zamanlarda Türkiye'de bu konulara hasredilmiş çalışmaların da Osmanlı örneğini yeniden düşünmek için zengin katkılar sağlayabileceğini söyleyebiliriz.[5] Günümüz Türkiye'sine ilişkin bu çalışmalar yalnızca kuramsal ve yöntembilimsel bir katkı yapmakla kalmıyor. Bu araştırmalar aynı zamanda, Osmanlı dönemiyle Cumhuriyet dönemi arasında kopukluk ve süreklilik ekseninde süren ve ileride daha da gelişmesi beklenen tartışmaları zenginleştirebilir. Şimdiki zaman, bize ayrıca, bu meselelerle ilintili siyasi ve ideolojik kaygıların ne kadar belirgin ve hassas olduğu gerçeğini hatırlatıyor. Osmanlı tarihçiliğinin meselenin bu boyutunu ihmal etmesi ne mümkün ne de istenir bir şeydir.

Çeviri: Özgür Türesay

5 Örneğin şu doktora tezine bakılabilir: Ayşen Uysal, *Le répertoire d'action de la politique dans la rue: les actions protestataires et leur gestion étatique en Turquie dans les années 1990*, yayımlanmamış doktora tezi, Paris I Üniversitesi, 2005.

BİRİNCİ BÖLÜM: TARİHYAZIMINDA SUÇ, KAMU DÜZENİ VE HAPİSHANELER

19. YÜZYIL İSTANBUL'UNDA SUÇ, TOPLUMSAL KONTROL VE HAPİSHANELER ÜZERİNE ÇALIŞMAK

ÖZGÜR SEVGİ GÖRAL*

19. yüzyıl sonu İstanbul'unda suç, toplumsal kontrol ve hapishaneler üzerine çalışmak, aslında ilgili ikinci el kaynakların son derece sınırlı olduğu bir alanda çalışıyor olmayı baştan kabul etmek anlamına geliyor. Zira 19. yüzyıl, genel olarak Osmanlı tarihyazımında Batılılaşmanın, dağılmanın, milliyetçiliklerin ve modernleşmenin yüzyılı olarak kabul ediliyor. Osmanlı tarihyazımının özellikle son otuz yıla kadar çok güçlü olan gelenekleri, genel olarak son derece dar bir diplomatik ve politik tarihçilik anlayışıyla ve gelenekselden moderne doğru yürüyen teleolojik bir anlatı oluşturmakla maluldü.[1] 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu piyasa ekonomisine, parlamenter demokrasiye, güçlü bir burjuvaziye ve liberal/doğal haklar kuramına dayalı bir hukuk devleti olmaya, yani Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın 20. yüzyılın ikinci yarısında vardığı "nihai" sonuca doğru, gecikmenin de verdiği korkuyla koşar adım yürüyordu. Bu bakış açısı, hem Osmanlı elitini ve onun iktidar pozisyonunu tarihin tek yapıcı gücü olarak kutsuyor, hem de aynı eliti Batılılaşma sürecinin elinde oyuncak olmuş sınırlı ve ikincil öznelere dönüştürüyordu.[2] Osmanlı tarihyazımının bir diğer alameti farikası da "*sui generis*"lik vurgusuydu. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nu "Batı" top-

* Öğretim görevlisi, Yıldız Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü

1 Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: İkinci Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 2, sayı 1, 2004, s. 75.

2 *age*, s. 72.

lumlarından ontolojik olarak farklı ve kendine has bir toplumsal formasyon olarak tanımlamak anlamına geliyordu; dolayısıyla Osmanlı tarihyazımıyla Avrupa tarihyazımı, hem kavramlar hem de kullanılan araçlar bakımından birbirinden ister istemez farklı olmak durumundaydı.[3] Böylece ya kuru bir kurum tarihçiliği olarak "Türk hukuk tarihi" sınırları içinde Orta Asya'dan bugüne Türklerin hukuki gelişimiyle ya da Batılılaşma sürecinde Türk hukuk sisteminin ilerlemesiyle ilgili hukuk tarihi metinleri, bu dönemin karakteristik örneklerini oluşturmaktadır.

1970'li yıllarda ortaya çıkan ve Halil Berktay, Çağlar Keyder, Şevket Pamuk ve Huricihan İslamoğlu gibi tarihçilerin başını çektiği ekonomik tarihçilik tam da bu yüzden önemliydi. Bu tarihçiler, Osmanlı tarihini, dünya tarihi bütününün bir parçası haline getirmeye çalışıyorlar; *sui generis*'lik yerine feodalite, küçük köylülük, bürokrasi, bağımlılık gibi ortaklaşa kullanılabilecek kavramsal bir alet kutusu yaratarak Osmanlı tarihini marjinal konumundan çıkarmanın yollarını arıyorlardı. Ancak bu tarihçilik, daha çok Wallersteinci dünya sisteminin makro ve yapısal analizlerine yaslanan, Türkiye kapitalizminin periferik yahut azgelişmiş olmasının anlamlarıyla uğraşan, bir yerden sonra da tarih dışı ve şeyleşmiş hale gelen devlet, bürokrasi, merkez-çevre gibi kavramlarla konuşan bir tarihyazımıydı.[4] Dünya sistemi kuramının sağladığı teorik imkânlarla Osmanlı tarihini dünya tarihine entegre etmeye çalışsa da, bu tarihyazımı da büyük ölçüde devlet ve elit merkezliydi. Osmanlı bağlamında işçi sınıfının oluşup oluşmadığı ya da kapitalizmin yarattığı toplumsal ilişkiler meselesi ise, farklı öznelliklerin karşılıklı mücadele ve müzakerelerinin gerçekleştiği siyasal, toplumsal ve kültürel bir çerçeve yerine dünya sisteminin şemaları çerçevesinde ele alınıyordu. 1970'li yılların yeni kuşak tarihçileri için suç, hukuki pratikler veya hapishaneler bir araştırma konusu niteliğinde değildi.

Son yirmi yılda ise, yavaş yavaş da olsa, gündelik hayatın ve deneyimlerin daha geniş bölümlerini kapsayan yeni bir sosyal tarihçilik oluşmaya başladı. Bu tür bir sosyal tarihçilik, zaman zaman fazla dağınık ve ampirisist olduğu ya da sırtını anekdotlara dayadığı izlenimi yaratsa da bugüne kadar Osmanlı tarihyazımı içinde pek dikkate alınmayan tarihsel özneleri

3 Suraiya Faroqhi, "In Search of Ottoman History", *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, der. Halil Berktay ve Suraiya Faroqhi, Londra: Frank Cass, 1992, s. 212-241.

4 Nadir Özbek, "Alternatif Tarih Tahayyülleri: Siyaset, İdeoloji ve Osmanlı Türkiye Tarihi", *Toplum ve Bilim*, sayı. 58, Güz 2003, s. 237.

hesaba katması bakımından önemlidir. Ben bu çalışmada, tüketici olmak iddiasında olmaksızın, 19. yüzyıl sonu Ortadoğu ve Osmanlı tarihine suç ve toplumsal kontrol çerçevesinden bakan ve tarihyazımı açısından önemli sorular soran birkaç çalışmayı, o çalışmalardan yola çıkarak kimi historiyografik soruları tartışmaya çalışacağım. Bu çalışmadaki amacım teorik tartışmalara kesin yanıtlar aramak yerine, çalıştığım alanla ilgili kendime sorduğum soruların bir kısmını yüksek sesle tekrar etmek ve bu soruların bize historiyografik açıdan ne söylüyor olabileceğini tartışmaktır. Burada suç çalışmalarıyla ilgili olarak Osmanlı tarihyazımının geleneklerini kırması bakımından ilginç olabilecek iki yaklaşım üzerinde yoğunlaşacağım: Foucaultcu toplumsal kontrol çerçevesi ve Thompsoncu tarihsici çizgi.

İktidarın Gözü

1971 yılının Fransa'sında iki önemli konjonktür birbiriyle çakışır. Bunlarda birincisi, Mayıs 1968 olaylarından sonra Fransız radikal solunun militanlarının hapse atılmaları, diğeri ise, aşağı yukarı aynı zamana denk gelen, Fransa'daki kimi hapishanelerde başgösteren isyan ve ayaklanmalardır. 1968'den sonra 200'den fazla radikal sol militan mahkeme önüne çıkarılır ve yüzden fazlası Fransa'nın tamamına dağılmış hapishanelerde tutuklu olarak yargılanmaya başlar. 1971–1972 kışı aynı zamanda Fransız hapishanelerinde isyanın kışıdır: Nîmes'de, Amiens'de, o güne kadar model hapishane olarak gösterilen ve çoğunlukla Paris'in banliyölerindeki gençlerin bulunduğu Fleury'de, Nancy ve Melun'de isyanlar arka arkaya patlak verir.[5] Bir anda hapishaneler ve mahkûmların yaşama koşulları kamusal bir politik tartışmanın önemli bir parçası haline gelir.

1970'lerin radikal *intelligentsia*sını oluşturan entelektüeller ise genel olarak, klasik Marksizm'in temel öncüllerinden reel sosyalist deneyimlere kadar sosyalist projeden hayal kırıklığına uğramış, proletaryanın devrimci potansiyelini çoktan kaybetmiş olduğuna ve sistem tarafından tamamen massedildiğine inanmıştı ve ortodoks Marksist devrimci özne kuramından farklı heterodoks özneler peşine düşmüştü.[6] Bu entelektüeller için esas önemli olan, Marksist olanlar da dahil, tüm "gelenekler"in dışında

5 Michelle Perrot, *Les ombres de l'histoire, crime et châtiment au 19ème siècle,* Paris: Flammarion, 2001, s. 31.

6 Loic J. D. Wacquant, "The Return of the Repressed, Urban Violence, 'Race' and Dualization in Three Advanced Societies", htttp://sociology.berkeley.edu/faculty/wacquant, s. 3.

ve onlardan farklı bir biçimde düşünmek ve sorgulamak ya da en azından böyle kökten bir "farklı" düşünme biçiminin mümkünlüğü üzerine felsefi spekülasyon yapmaktı.[7]

İşte tam da bu entelektüel iklim hüküm sürerken, önce 1973'te "Annemi, Kızkardeşimi ve Erkek Kardeşimi Öldüren Ben, Pierre Rivière" adlı çalışma yayımlandı.[8] Kitap, 1836'da gerçekleşen bir cinayet suçundan, Pierre Rivière'in annesini, erkek kardeşini ve kız kardeşini öldürmesinden yola çıkıyordu ve dava dosyasından, gazete haberlerinden, Pierre Rivière'in cezaevindeyken kaleme aldığı günlüğünden ve son olarak yazarların hepsinin olayla ilgili kaleme aldığı birer makaleden oluşuyordu. Makaleler, 19. yüzyılın ceza hukuku alanından o alanın içinde yeni iktidar alanlarını kurumsallaştırmaya başlayan psikiyatrinin yerine, hafifletici sebepler kavramının şekillendirdiği güç ilişkilerinden hâkimlerin ve doktorların mahkemelerdeki iktidar kavgasına, kırsal Fransa'nın devrim sonrası eşitsizlik ve sömürü ilişkileriyle biçimlenmiş gündelik hayatından "korkunç rutini" ve görünmez ve duyulmazlığı aşmanın bir yolu olarak suçu açıklamaya kadar çeşitli açılardan Pierre Rivière "vaka"sını inceliyordu. Kitap daha sonra Foucaultcu paradigmanın yapıtaşları olacak "tıp, psikiyatri, psikopatoloji gibi çeşitli bilme biçimlerinin (*le savoir*) oluşması ve bu bilme biçimlerinin hukuki kurumlar, bilirkişi, sanık, deli/suçlu gibi kurumlar ve rollerle ilişkileri; bu bilme biçimlerinin yarattığı söylemler (*discours*) ve bu söylemlerin içindeki güç, ezme/ezilme ve mücadele ilişkilerinin deşifre edilmesi"nden söz ediyordu.[9] Yapıt yayımlanışından itibaren şiddetli bir biçimde eleştirildi ve suçu övmekle itham edildi.

1975 yılında ise *Hapishanenin Doğuşu* piyasaya çıktı. Bu çalışmada Pierre Rivière'de girizgâh olarak incelenmiş meseleler çok daha sofistike bir biçimde ele alınmıştı. Kitap, temel olarak, bedensel acıya ve işkenceye dayalı ceza biçimlerinin gerilemesinin ve hapishanenin esas cezalandırma enstrümanı olarak ortaya çıkışının, modern kapitalist sosyal formasyonların yeni otorite, yasallık ve gayri meşruluk tanımlarının ve ilişkilerinin oluşması çerçevesinde anlamlı olduğunu iddia ediyordu. Bilme teknikle-

7 Patrick French, "A Different Life, Barthes, Foucault and Everyday Life", *Cultural Studies*, cilt 18, sayı 2/3, Mart/Mayıs 2004, s. 290-305.

8 Michel Foucault, *Moi Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère*, Paris: Gallimard, 1973. Türkçesi *Bir Aile Cinayeti*, çev. Alev Özgüner, Erdoğan Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007

9 *age*, s. 326.

riyle yasadışılığın sınırlarının yeniden tanımlanmasının, basitçe ceza hukuku alanındaki bir değişiklik olmadığını, okuldan fabrikaya, atölyeden hastaneye, kışladan hapishaneye, eşzamanlı olarak oluşan kurumların tamamının ortak işleyişinde; yani tanımlamaya, adlandırmaya ve sınıflandırmaya dayalı yeni iktidar ve gözetleme tekniklerinin (*panopticon*) toplumun tamamına yayılması olduğunu iddia ediyordu. Hapishaneler kadar, hatta belki de onlardan daha fazla modern iktidar ilişkilerinin kurumsallaşmasını, meşruiyetlerini kurma biçimlerini ve toplumsal hayata nüfuz etme süreçlerini anlatıyordu.[10] O güne kadar, daha acımasız bedensel cezalardan rehabilite etmeye yönelik insani cezalara doğru bir ilerlemenin teleolojik ve iyimser anlatısı olarak iş görmüş suç ve hapishane çalışmaları, temel olarak bir reform anlatısıydı.[11] Foucault'nun açtığı düşünme biçimlerini sürdüren David Rothman, Anthony Platt ya da Michael Ignatieff gibi kimi Marksist yazarlar, işte tam da bu reform anlatısının üzerini örttüğü modern Leviathan'ın oluşmasının kökenlerini ıslahevleri, akıl hastaneleri ve cezaevleri üzerinden incelemeye başladılar.[12]

Hiç şüphe yok ki Foucaultcu yaklaşım, *ancien régime* - modern zamanlar karşıtlığının altını fazlasıyla çizmekle, iktidar odaklarının niyetleriyle pratik güçleri arasındaki fark konusunu es geçmekle, bütün tarihsel süreçleri öznesiz ve failsiz bir kapatılma ve denetlenme sürecine indirgeme riskini barındırmakla, söylemlerle maddi pratikler arasındaki farklara kör olmakla eleştirilebilir.[13] Foucaultcu paradigma, kıyasıya eleştirilerek ya da hayranlıkla taklit edilerek de olsa, özelde suç ve hapishane çalışmaları, genelde ise "gouvernementalité" çalışmaları, yeni kültürel tarihçilikteki izleri ve sömürge-sonrası tarih çalışmalarıyla etkisini sürdürdü. Daha doğrusu, kapatılmanın ve hapishanenin Foucaultcu anlatısı bir norm, kerteriz noktası haline geldi ve sadece hapishaneler değil, bilgi - iktidar ilişkisi, iktidarın tahakküm ve baskı içeren yayılmış mekanizmaları, modern devletin anlatısının temel yapıtaşları olarak kabul edildi.

---

10 Michel Foucault, *Surveiller et Punir,* Paris: Gallimard, 1975. Türkçesi *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 1992.

11 Michael Ignatieff, "State, Civil Society and Total İnstitutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment", *Social Control and the State: Historical and Comparative Essays,* der. Stanley Cohen, Andrew Scall, Oxford: Martin Robertson, 1983.

12 *age*, s. 76.

13 Perrot, *age.*

Peki Avrupa dışı toplumlar üzerine çalışan tarihçiler hapishanelere nasıl bakabilir? Bu çerçevede Foucaultcu kapatılma anlatısı ne kadar işlevli olabilir? Örneğin Rudolph Peters, 19. yüzyılda Mısır'ı ele aldığı çalışmasında, 19. yüzyıl boyunca bedensel cezaların azaldığını ve özellikle 1861'den sonra bedensel cezaların, bilhassa da kırbaçlamanın yasaklandığını ve temel cezalandırma aracı olarak cezaevinin kullanılmaya başladığını belirtiyor.[14] Ancak ardından, mahkûmların stigmatizasyonu, yani damgalanmaları ve dışlanmalarıyla ilgili beş ölçüt sayarak, bu ölçütlerin tamamı 19. yüzyıl Mısır toplumunda geçerli olmadığı için, mahkûmların ve eski mahkûmların toplumdan mutlak anlamda bir dışlanma yaşamadıklarını ve özellikle de damgalanmadıklarını iddia ediyor. Bunun çeşitli sebepleri var. Öncelikle 19. yüzyıl Mısır'ının hapishaneleri belirli tek bir kurumun değil, yerel polis güçlerinden savaş bakanlığına, donanmadan endüstri ofisine birçok kurumun idari yetkisi ve denetimi altındadır. Dolayısıyla tek ve homojen bir hapishane yönetiminden söz etmek mümkün değildir. Bu durum, hapishanelerde "istikrarlı" politikaların uygulanmasına engel olur. Genel afların yaygınlığı, hapishane güvenliğinin zayıflığı ve kaçışların sıklığı yüzünden çoğu zaman aldıkları cezadan daha az hapis yatan mahkûmlar, aynı zamanda hapishane içindeyken de toplumun kalan kesimleriyle tam bir ayrışma yaşamaz. Peters'a göre bunun iki temel nedeni var: Birincisi, özellikle taşra hapishanelerinde mahkûmların yakınlarının getirdiği yemeğe bağımlı olarak hayatlarını idame ettirmeleri; ikincisi ise, yaygın bir uygulama olan, hapsin yanında çalışma (ağır iş) cezası da alan mahkûmların, çoğunlukla özgür emekçilerle birlikte çalışıyor olmasıdır. Ayrıca hapishane mimarisi de *panopticon*'un dehşetini yansıtmaktan çok uzaktır; genelde evler hapishane olarak kullanılmak üzere kiralanmaktaydı. Peters'a göre dönemin eliti için hapishanenin işlevi, suçlunun davranışlarını kontrol etmek ve çalışma cezası durumunda da mahkûmun olabilecek en yoğun şekilde çalışmasını sağlamaktı. Genellemeler yapmak için henüz çok erken ama sadece gazetelere dayanarak söyleyebilirim ki, 1884-1886 arasında İstanbul'daki hapishanelerden ikişerli üçerli gruplar olmak üzere üç tane kaçış olayına rastladım. İstan-

14 Rudolf Peters, "Prisons and Marginalization in Nineteenth Century Egypt", *Outside In: On the Margins of the Modern Middle East,* der. Eugene Rogan, *The Islamic Mediterranean* dizisi, Londra, New York: I. B. Tauris Publishers, European Foundation (Strasbourg, Fransa) işbirliğiyle, 2002, s. 35.

bul hapishaneleri için "kaçışların yaygınlığı" gibi bir iddiada bulunmak için az olmakla birlikte, gruplar halinde yani üçer dörder kişi olarak kaçılabiliyor olması, hapishanenin güvenlik duvarlarının pek de yüksek olmadığını akla getiriyor. Ayrıca çok karmaşık ve detaylı kurguları da yok: Üç olay da mahkûmların sadece kıyafet değiştirerek kaçtığı örnekler.

Peters'a geri dönersek, çalışmasının bir diğer iddiası, cezaevindeki mahkûmların birçoğunun halkın geniş bir kesimi tarafından "şeytan"lar olarak algılanmadığı yolundadır. Zira hukuk sisteminin birçok maddesini kendine yabancı ve uzak bulan insanlar, bu kurallara uymayanları mutlaka normatif olarak negatif terimlerle düşünmüyorlardı. Hatta çoğu zaman, hapishaneyi, tıpkı askerlik ya da devlet tarafından zorunlu çalıştırma gibi devletin yarattığı belalardan biri olarak görüyorlardı.[15]

Burada hemen şu soru sorulabilir: Acaba 19. yüzyılda sıradan insanların birçoğunun hapishanedekileri saldırgan, tehlikeli ve şeytani suçlular olarak gördükleri bir toplumdan söz edilebilir mi? Yani örneğin Fransa'da ya da İngiltere'de kanuna aykırı bir eylemde bulunduğu için hapse atılan insanların kaçta kaçı kamuoyu nezdinde de suçlu ve tehlikeli olarak görülüyorlardı? Örneğin Dominique Kalifa, 19. yüzyıl sonunda Paris'te yaygınlaşmaya başlayan bir tür olan dedektiflik romanı yazarlarının, özellikle Paris'in emekçi mahallelerinde yaşayanların, yeni genç suçluların ne kadar büyük bir tehlike teşkil ettiklerini bir türlü anlamadıklarından ve onlara "gösterdikleri hoşgörü"den nasıl şikâyet ettiklerini anlatır.[16] Dolayısıyla Peters'ın uyarısı sadece 19. yüzyıl Mısır'ı için değil, bütün toplumlar için akılda tutulması gereken bir uyarıdır: İktidarın çeşitli mekanizmaları yoluyla dışlanmasını ve damgalanmasını istedikleriyle bunun ne kadarını hayata geçirebildiği arasındaki açı.

Tam da bu açıdan devam edersek, niyetlerle maddi pratikler arasındaki açı da Foucaultcu paradigmanın sınırlarından birini oluşturuyor. Yani iktidar –bu iktidarın kim olduğu, hangi özgül tarihsel çıkarlara sahip olduğu sorunsalını bir kenara bıraktığımız durumda bile- bir politik retorik ya da söylem olarak kontrol mekanizmaları ve bu mekanizmalara uygun cezaevleri ve giderek o cezaevlerini model kabul eden toplumsal formasyonları yaratmada ne kadar başarılı oldu? Burada iki temel engelden söz edilebilir: Birinci engel, devletin ya da her tür iktidarın altyapısal

15 *age*, s. 45.

16 Dominique Kalifa, *Crime et Culture au XIXe siècle*, Paris: Perrin, 2005, s. 96.

gücünün sınırlarıdır; ikincisi ve çok daha önemlisi ise, bu iktidarın boş bir zeminde ve pasif alıcıların evreninde dağılan bir iktidar değil, farklı öznelliklerle sarılı bir tarihsel ve toplumsal çerçevede ve öznelliklerin mücadele etme, müzakere etme, bir kısmını benimseme, bir kısmını reddetme ya da kabul etme gibi çok geniş bir skaladaki çeşitli gündelik pratiklerinin bu süreç üzerindeki etkisinin gözardı edilmesidir.

Birincisi, yani devletin ya da iktidarın altyapısal gücünün sınırları derken kastettiğim, kesinlikle Avrupa dışı devletlerin daha arkaik ya da geri kalmış oldukları için Foucaultcu şemadaki hapishane sistemini kuramadıkları tezi değildir. Aksine, örneğin Michelle Perrot, Fransa'da 19. yüzyılın sonunda son derece rasyonelleştiği iddia edilen La Rocquette Hapishanesi'nde kırbaçlama ve zincire vurma gibi bedensel cezaların keyfi bir biçimde nasıl sürdüğünü ve salgın hastalıkların önlenmesi konusunda nasıl çaresiz kalındığını anlatır.[17]

İkinci meseleyle, yani iktidar mekanizmalarının, çeşitli öznelliklerin farklı pratiklerinin oluşturduğu tarihsel ve toplumsal çerçevede yayılmasıyla ilgili olarak ise, yine 19. yüzyıl Mısır tarihçiliğinden bir örnek vermek isterim. Khaled Fahmy, 19. yüzyılda bedensel cezaların yerini cezaevi biçiminin almasından, daha bürokratik bir hukuk sistemine geçilmesine ve işkencenin kamusal seyirleri yerine yeni yasal sistemin rutin uygulamalarının belirleyici hale gelmesine kadar, önemli bir rasyonalizasyon ve yeni bir yönetim mantığı çabasının mevcut olduğunun altını çiziyor.[18] Bu çerçevede soruşturmalar yürütülürken artık iki temel vurgunun öne çıkmaya başladığını belirtiyor: Suçlu takibinde adli tıbbın rolünün giderek artması ve polis soruşturmasının prosedürlerinin ve özellikle sanıkla ilgili bilgilerin düzenli olarak kayıt altına alınması.

Ancak çok önemli başka bir şeyi daha vurguluyor: Sosyal tarihçiliğin geleneksel fikir tarihçiliğinden farkının, elitlerin ne yapmaya çalıştıklarının peşinde koşmak yerine, başka sorular sormak olduğunu belirterek kimi sorular soruyor. Yeni oluşturulan polis gücünü insanlar ne kadar ulaşılabilir buldular? Kendi meselelerini, adil bir biçimde çözülmesi için polisin önüne getirmeyi ne kadar tercih ettiler? Kısacası, bu yeni kurumu,

---

17 Michelle Perrot (der.), *L'impossible prison: recherche sur le systéme pénitentiaire au XIXe siècle,* Paris: Seuil, 1980, s. 36.

18 Khaled Fahmy, "The Police and the People", *Die Welt des Islams,* cilt 39, sayı 3, 1999, s. 343.

genel olarak devletin baskı araçlarının yeni bir örneği olarak mı, yoksa devlete ve onun bazı görevlilerine karşı şikâyetler de dahil olmak üzere, alt sınıfların kendi çıkarları için manipüle edebilecekleri bir aygıt olarak mı gördüler? Fahmy'nin cevabı ikincisinin daha doğru olduğu yönünde. Polis, devletin zorla içeriye giren bir ajanı olmanın dışında, örneğin bir köleyi öldüren Umar Bey'in sürekli eziyet gören kölelerinin kaçarak Umar Bey'i şikâyet ettiği yerdir. Fahmy'nin deyimiyle, alt sınıfların, zaman zaman yerel elitin zulmüne karşı adil davranacağına ve gerçeği ortaya çıkaracağına inandıkları bir kurumdur.[19] Bu, polisin aynı zamanda bir baskı aygıtı olarak iş gördüğü gerçeğini değiştirmiyor; ama aynı kurumun, kullananların çeşitli manevralarıyla birbirinden farklı, hatta zaman zaman birbiriyle çelişik işlevler de görebileceğini gösteriyor bize. Yani iktidar aygıtlarının boş bir uzamda sınırsızca hareket etmediği gerçeğini. 19. yüzyıl sonu İstanbul'uyla ilgili yine yüzeysel bir bilgi olarak şunu belirtebilirim ki, suça ilişkin gazete haberlerinin aşağı yukarı %10'luk bir bölümünü, görevini kötüye kullanan memurlar ve devlet görevlileri oluşturmaktadır. İstanbullular, birçok devlet memurunu, rüşvet aldıkları veya ahaliye kötü davrandıkları gerekçesiyle polise şikâyet ediyorlar.

Hikâyenin başına dönersek, Foucaultcu paradigmanın Osmanlı örneğine uygulanamama sebebini, Osmanlı ve Avrupa toplumları arasındaki ontolojik farkta aramak yerine, paradigmanın kendi problemli yanları yüzünden, ancak çok dikkatli ve seçici bir biçimde kullanılabileceğini söylemek belki en doğrusu gibi gözüküyor. Yeni yönetim tekniklerine, üretken nüfusun ve kamuoyunun belirlenmesinin farklı biçimlerine bakmak anlamında ufuk açıcı olabilecek bu bakış, her şeyi kapsayan güçlü bir *panopticon*'a dönüştüğü oranda tarihdışı ve komplocu oluyor.[20] Mine Ener'in 19. yüzyılda Mısır'da yoksullara yardımı ele aldığı çalışması, bu kullanımın hayırlı örneklerinden biridir. Ener, 19. yüzyılda yoksullara yapılan yardımların nasıl farklı bir yönetim tekniği anlamına geldiğini, "gouvernementalité" yaklaşımını kullanarak ikna edici bir biçimde açıklar: Birçok farklı refah uygulamasını merkezileştirme çabalarını, yeni bir tıp ve hijyen bilgisinin yoksullara yönelik politikalarda kullanılmaya baş-

19 *age*, s. 370.

20 Rifaat Ali Abou al-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire 16th-18th centuries*, Albany: State University of New York Press, 1991. Türkçesi *Modern Devletin Doğası : 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel-Canay Şahin, Ankara: İmge Kitabevi, 2000.

lamasını, yoksulların "yardımı hak eden gerçek yoksullar" ve "yardımı hak etmeyen düzenbaz, numaracı yoksullar" olarak ikiye ayrılışını anlatır. Ancak bu değişikliğin bütünlüklü ve mutlak bir toplumsal kontrol anlamına gelmediğinin de altını çizer: Sokaklarda dilenenlerin kapatıldığı yerler sadece bir baskı aracı olarak değil, aynı zamanda kendi kişisel talepleriyle gelen muhtaçlar için bir sığınak olarak da kullanılmaktadır.[21]

Suç ve Fail

1970'li yıllarda, başka bir grup tarihçi de suç odaklı çalışmaktaydı. E.P. Thompson ve çalışma arkadaşları Douglas Hay ve Peter Linebaugh, suç pratikleri ve sınıfsal ilişkiler üzerinden 18. yüzyıl İngiltere'sinin sosyal tarihinin başka türlü yazılmasının izini sürüyorlardı. Foucault kapatılmanın, onlar ise kaçışların; Foucault güç odaklarının, iktidar stratejilerinin, onlar ise alt sınıfların anlamlı siyasal ve kültürel etkinliklerinin; Foucault devletin ve onun nüfuz etme stratejilerinin, onlar ise İngiliz radikal geleneğinin ve "hür doğmuş İngiliz'in devredilemez haklarının" tarihini yazarak, eyleyen ve tarihi yapan özne merkezli bir historiyografik pozisyon alıyorlardı.[22] Halkın ahlaki ekonomisiyle piyasa ekonomisi arasındaki karşıtlık ve ahlaki ekonomiye göre çalışan yoksulların geleneksel haklarının piyasa ekonomisi kuralları içinde ellerinden alınması, 18. yüzyıl sosyal tarihinin temelidir Thompson'a göre. Tarihüstü, *per se* bir kategori olarak değil, oluşum halinde bir sınıf olarak işçi sınıfının, insan ihtiyaçları yerine piyasanın ihtiyaçlarını temel alan piyasa ekonomisine karşı 18. yüzyıl boyunca süren mücadelesi de, Fransız Devrimi sonrasının karşı devrimci İngiltere'sinin gerici politikaları sonucu bastırılmıştı.[23] Thompson'ın bıraktığı yerden devam eden Peter Linebaugh, aynı 18. yüzyılın Londra'sına tamamen suç ve sivil toplumun oluşması açısından bakar. Linebaugh, söylemleri ve söylemlerin nasıl işlerlik kazandığını değil, anlamlı insan etkinliklerini ve toplumsal pratikleri inceler ve bu pratikleri tarihin kurucu özneleri olarak görür. Dolayısıyla Foucaultcu paradigmada tam bir muamma haline gelen fail (*agent*) meselesi, çalışan yoksulların kurucu/oluşturucu pratikleri olarak Linebaugh'da mevcut-

21 Mine Ener, *Managing Egypt's Poor and the Politics of Benevolence 1800-1952*, Princeton ve Oxford: Princeton University Press, 2003.

22 E.P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

23 *age*, s. 812.

tur.[24] Linebaugh'un *London Hanged*'i, 18. yüzyıl boyunca mülkiyet ilişkilerinin izlediği rotayı, daha önce çalışanın geleneksel hakkı olarak görülen şeyin nasıl yüzyıl içinde değişerek hırsızlık olarak görülmeye başladığını ve bu tanımlar üzerindeki politik mücadelenin hikâyesini anlatıyor. Bu tanımlar ve özellikle "mutlak mülkiyet hakkı" kavramı, sabit anlamları olan kavramlar değildir. 18. yüzyıl, bir yandan da bu kavramların nasıl olması gerektiğiyle ilgili sürdürülen kıran kırana mücadelenin tarihidir. Bu mücadele, çalışan yoksulların plebyen hayat deneyimlerinin çoğul biçimleri çerçevesinde ele alınıyor. Linebaugh, Foucault'dan farklı olarak, büyük bir komplo hikâyesinin bir parçası olarak kapatılma (*incarceration*) yerine kaçışların (*ex-carceration*), yani kapatılanların anlamlı etkinliklerinin hikâyesini anlatıyor. İşçi sınıfının üzerindeki temel baskı aracı olarak da, kapatılma yerine düzenli olarak verilen "ücret sistemi"ni görüyor. Çalışan yoksulları, biri düzenli bir gelir kazanan, diğeri ise düzenli bir geliri olmayanlar olarak iki kategoriye ayıran düzenli gelir, net olarak ölçülebilir olduğu, çalışanların geleneksel hak taleplerini kesin olarak engellediği için 18. yüzyılın gerçek ve esas baskı aracıdır Linebaugh'a göre.[25]

Genel olarak Thompson ve İngiliz Marksist tarihçilerinin tarihsici geleneği, özel olarak ise Linebaugh'un çalışmaları, öncelikle otomatik altyapı üstyapı ilişkilerini reddettikleri, sınıfsal analiz yapmalarına rağmen sınıfları birtakım kerameti kendinden menkul, homojen ve değişmez toplumsal formasyonlar yerine, içinde çoğulluklar barındıran oluşum halinde formasyonlar olarak gördükleri ve siyasal, toplumsal ve kültürel pratikler arasında birini diğerinin boyunduruğu altına alan hiyerarşik ilişkiler kurmadıkları için, vülger Marksizme karşı yapılan eleştirilerden muaftır. Özellikle Linebaugh'un çalışmasının suç çalışmalarına yaptığı belki de en önemli historiyografik katkı ise, alanın duayenlerinden George Rudé'nin dürüst emekçi sınıflarla suçlu kesimleri birbirinden ayrıştıran kavramsal çerçevesine açıkça karşı çıkmasıdır. Rudé, 18. yüzyıl Londra'sının alt sınıflarını üç kategoriye ayırır: Küçük dükkân sahipleri, esnaf zanaatkârlar ve onların çırakları; hamallar, hizmetçiler, günlük işçiler gibi vasıfsız emekçiler ve üçüncü olarak da dilenciler, serseriler, fahişeler ve suçlulardan oluşan lümpen proletarya. Linebaugh ise bu kategorilere karşı çıkarak, tam aksine suçlu bulunup asılanların birçoğunun

24. Peter Linebaugh, *London Hanged*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
25 *age*, s. 440.

birinci ve ikinci kategoriden işe sahip olan emekçiler olduğunu, yani küçük zanaatkârlar, terzi çırakları, ev hizmetçileri, denizciler ve günlük işçiler olduklarını gösteriyor. Linebaugh'a göre Londra'nın dürüst emekçi sınıflarından ayrıştırılabilecek profesyonel bir suçlu sınıf mevcut değildi; tam aksine yaşam biçimleri, anlam haritaları ve gündelik deneyimleri Londra'nın dürüst emekçi sınıflarından hiçbir biçimde ayrıştırılamayacak bir bölümü suçlu bulunarak asılmıştı.[26] En az Foucault'nun çalışmaları kadar, belki de daha fazla, İngiliz Marksist tarihçilerinin çalışmaları da İngiliz muhafazakâr tarihyazımı tarafından yaylım ateşine tutulur ve *London Hanged*, "dağınık, açıkça taraf tutan ve kesinlikle ikna edici olmayan bir polemik çalışma" olarak damgalanır.[27]

Hiç şüphesiz bu iki yaklaşım biçimi, sadece epistemolojik öncülleri bakımından değil, yaptıkları pratik vurgular bakımından da birbirinden farklıdır: Foucaultcu yaklaşım, kapatılma kurum pratiklerini incelerken, Thompsoncı gelenek, çalışan yoksulların suçluluk pratiklerini, işçi sınıfının kurucu eylemliliklerini ve kolektif aktiviteyle kurulan tarihsel olumsallıkları (*contingency*) inceler.

Peki bu yaklaşım bugün bize ne söyleyebilir? Özellikle de Osmanlı'da suç çalışmaları bağlamında ne söyleyebilir? Öncelikle şunu kabul etmek gerekiyor ki, sadece hapishane üzerine değil, daha geniş anlamıyla suç ve suçluluk deneyimleri üzerine çalışmak, dolaylı olarak da olsa alt sınıflar üzerine çalışmak anlamına gelir. Zira devlet organları nezdinde yasadışı davranışları tarafından yargılananlar çoğunlukla alt sınıflardır. 19. yüzyılın sosyal tarihçiliğine ve aynı zamanda edebiyatına üstünkörü bir bakış bile, bu yüzyılın ikinci yarısının tamamının toplumsal sorun tarafından belirlendiğini gösterir. Emekçi sınıflar hızla tehlikeli sınıflara dönüşürken, sürekli olarak suç oranlarının arttığına dair bir kamusal söylem oluşmaktadır. Gerçekte suç oranlarının artıp artmadığı bu çalışma açısından önemsizdir; önemli olan, suç oranlarının arttığına dair varolan inanç ve elitlerin bu konudaki takıntılı tutumlarıdır.[28] 19. yüzyılda suçtan ve onun nasıl önleneceğinden bahsetmek, ister istemez emekçi

26 Deborah Valenze, "The London Hanged: Crime and Civil Society in the Eighteenth Century", *The American Historical Review*, cilt 98, sayı 1 (Şubat 1993), s. 161.

27 J. S. Cockburn, "The London Hanged: Crime and Civil Society in the Eighteenth Century", *Journal of Interdisciplinary History*, cilt 24, sayı 4 (1994), s. 709.

28 A. R. Gillis, "Crime and State Surveillance in Nineteenth Century France", *The American Journal of Sociology*, cilt 95, sayı 2 (Eylül 1989), s. 307-341.

sınıflardan ve onların bir ayaklanma olmaksızın nasıl yönetileceklerinden bahsetmek anlamına gelir. Dolayısıyla suça ilişkin çalışmalar, alt sınıfların gündelik deneyimlerine bakan bir sosyal tarihçilikle yakın akrabadır. İşte bu yüzden Osmanlı tarihyazımında emek tarihiyle ilgili çalışmalara kısaca bir göz atmak yerinde olabilir.

Osmanlı tarihçiliğinde sosyal tarihçilik pek gelişmiş bir dal değildir. Bu alanın önemli tarihçilerinden Quataert'e göre, bunun Osmanlı kaynaklarının çok büyük bir kısmının mali kaygılarla tutulmuş devlet kaynakları olması gibi nesnel bir sebebi de var.[29] Bu durum aynı zamanda Osmanlı'nın emek gücünün niteliğiyle de ilgilidir. Küçük ölçekli üretimin hâkim olması, emekçilerin büyük bir çoğunluğunun toplamda dörtten az kişi çalıştıran yerlerde çalışıyor olması, büyük sanayi kompleksleri arayan sosyal tarihçilere pek cazip gelmiyordu. Ancak yine Quataert, esas sebep olarak Osmanlı tarihinde baskın olan elit merkezli bakışa işaret ediyor.

Emekçi sınıflarla ilgili oldukça sınırlı sayıdaki çalışma genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde bile küçük ölçekli atölyelerin baskın olmasından dolayı, klasik anlamda bir proletaryadan bahsedemeyeceğimizi ve örneğin 1908 grev dalgası da dahil olmak üzere emekçi sınıfların örgütlü bir siyasal güce sahip olmadığını, tepkilerinin kendiliğinden ve anlık eylemlere bağlı olarak ortaya çıktığını ve işçi sınıfı dayanışmasından söz etmenin pek mümkün olmadığını söylüyor.[30]

Oysa Sherry Vatter'ın Suriye'deki militan tekstil dokumacıları üzerine olan çalışması bizi klasik "Osmanlı'da işçi sınıfı var mıydı, yok muydu" tartışmasının dışına çıkarıyor. Vatter, sanayi işçisini modern ve kapitalist üretim ilişkilerinin bir parçası, buna karşılık esnaf/zanaatkârı da geleneksel toplumun bir uzantısı olarak kavramsallaştırmaya karşı çıkıyor.[31] Ücretli olarak çalışan zanaatkârların emek tarihinin meşru bir konusu olduğunun altını çiziyor. Daha önemlisi, gediklerin gerilemesiyle birlikte zanaatkâr üretiminin nasıl da kapitalist ilişkiler tarafından belirlenir olduğunu vurgu-

29 Donald Quataert, "Labor History in the Ottoman Middle East, 1700-1922", *International Labor and Working-Class History*, 60 (2001), s. 93-109.

30 Yavuz Selim Karakışla, "The Emergence of the Ottoman Industrial Working Class, 1839-1923", *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, der. Zürcher, Quataert, Londra: Tauris, 1995.

31 Sherry Vatter, "Militant Textile Weaver in Damascus: Waged Artisans and the Ottoman Labor Movement 1850-1914", *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic*.

luyor. Dolayısıyla Thompson'ın sanayi işçilerinin uzunca bir süre azınlıkta olduğu ve tarım işçileriyle küçük zanaatkârları esas alan perspektifiyle son derece uyumlu bir biçimde, tekstil dokuyucularını çalışan yoksulların ve emekçi sınıfların bir parçası olarak kavramsallaştırıyor.

Bu, tıpkı Linebaugh'un Rudé'ye itirazına benziyor: Emekçi sınıfları endüstrileşmiş işçi sınıfı ve arkaik zanaatkârlar olarak ikiye ayırarak kavramsallaştırmaya karşı çıkmak, Linebaugh'un emekçi sınıfları büyük oranda namuslu, çalışkan zanaatkârlar ve işçilerden oluşan çoğunlukla, hırsızlar, fahişeler ve suçlulardan oluşan azınlıklar olarak kavramsallaştırılmasına karşı çıkışına akrabadır. Hiç şüphe yok ki tarihsici yaklaşımı benimseyen tarihçiler, Marksizm içi bir tartışmanın da parçası olarak, yani emekçi sınıfları sadece büyük sanayi tesislerindeki işçiler olarak tanımlayan, lümpen proletaryayı dikkatle emekçi sınıflardan ayrıştıran burnu büyük ve dar kafalı bir Marksist akımla tartıştıkları için de emekçi sınıfların daha esnek ve geniş bir tanımını geliştirdiler.[32] Sonuç olarak bu tanım, modernizasyoncu tınıları olabilecek bir tanıma karşı emekçi sınıfları bir bütün olarak kavramsallaştırıyordu. Burada önemli olan, işte bu bütüne yapılan vurgudur: Sherry Vatter da ilerlemeci bir tarihsel anlayış içinde, daha geri bir noktayı temsil ettikleri gerekçesiyle dikkate alınmayan zanaatkârları geleneksel bir kategori değil, kapitalist oluşumların son derece içinde bir grup olarak, emekçi sınıflar bütününün bir parçası olarak resmeder. Marksist olsun olmasın, fabrika dışında, yani küçük atölyelerde ve evlerde çalışan emekçileri modern kapitalist ilişkilerin içinde özneler olarak tarihselleştirmeyen bütün emek tarihi çalışmalarının, hem sayısal olarak çok büyük bir rakamı, hem de niteliksel olarak çok büyük bir birikimi gözardı edeceğini vurgular. Emekçi sınıfları sadece iktidara direndikleri ya da itaat ettikleri anlarda ortaya çıkarmak ya da onları geleneksel zanaatkârlar ve modern sanayi işçileri, yahut suçlular ve dürüst emekçiler değil de, bir bütün olarak tarihin yapıcı özneleri olarak konumlandırmak gerektiğini söyler. Burada, emekçi sınıfların suçun da bir parçasını oluşturduğu geniş bir toplumsallıktaki etkinliklerini bir bütünün farklı parçaları olarak görmek söz konusudur. İşte belki de bu bakış, Osmanlı tarihyazımında sosyal tarihçiliğin alanını genişletebilir ve biz toplumsal formasyona elitin ve hakim sınıfların gözünden

32 Gray, Robert, "History, Marxism and Theory", *E.P.Thompson, Critical Perspectives*, der. Harvey J. Kaye ve Keith Mcclelland, Philadelphia: Temple University Press, 1990, s. 153-82.

değil de sıradan insanların gözünden bakabiliriz. Zira çalışan sınıfların bir bölümünü suçlu sınıflar olarak tanımlayıp bölmek ve diğerlerinden ayrıştırmak, elit politikalarının çok temel bir parçasını oluşturur. 19. yüzyılın dürüst emekçileri, kendilerinin yaşamlarından kökten farklı bir suçlu sınıfın varlığına gerçekten inanıyor muydu, yoksa "hainin yüzünü halka gösterin" diye bağırarak yüzleri halka gösterilen ve sadece geleneksel hakları olarak gördükleri dikiş artığı kumaşları aldıkları için asılan terzi çıraklarını kendilerinden biri olarak mı görüyorlardı? Her seferinde mutlaka öyle gördüklerini iddia etmiyorum; ama suçlu sınıf ve emekçi sınıf ayrımının, elitlerin yoksulları toplumsal hiyerarşiyi koruyarak yönetmelerinin bir parçası olduğuna inanıyorum. Dolayısıyla, belki de Osmanlı tarihinde suç konusunda çalışanlar şöyle sorular sorabilirler: Osmanlı İstanbul'undaki küçük hırsızlık suçluları nasıl algılanıyordu? Ahali onları uzmanlaşmış bir suçlu sınıfının parçası olarak mı görüyordu? Bu tehlikeli sınıfların oluşturulması meselesinin Osmanlı elitleri açısından karşılığı neydi? "Çalışma" ve onun yeni etiği bu çerçevede nereye oturuyordu?

Sosyal tarih sorunsuz bir alan mı? Elbette değil. Örneğin, Thompson'ın ve Linebaugh'un, tarihçiliklerine pek fazla eklemlenmemiş ve başlı başlına sorunsallaştırılmamış bir birim olan "sosyal"e dayanan sosyal tarihçilikleri, ele aldıkları 18. yüzyıl sonunda oluşum halinde bulunan işçi sınıfındaki "oluşmamış" unsurları aşırı vurguladığı, ya da kolektif aktiviteyi kavramsallaştırırken, eylemde bulunan cemaat ve meşruiyet meselesinin çok fazla incelenmesine karşılık güç, çatışma ve dönüşüm meselelerinin çok fazla dikkate alınmadığı gibi yönlerden eleştirilebilir.[33] Ama önemli bir olanak sağlıyor: Sıradan insanların deneyimlerine bakarak tarihin daha önceki geleneklerinden farklı bir biçimde yeniden yazılması olanağı.

Bu deneyimler, suçluluk pratiklerinin son derece karmaşık bir yapısı olduğunu gösteriyor. Örneğin yoksulların sadece zenginlerin parasını ve malını çaldığı inancı belki romantik ama gerçek olmayan bir klişe. Stephen Frank, 19. yüzyıl Rusya'sının kırsal bölgelerindeki küçük hırsızlığın alt sınıfların kendi aralarında çok daha yaygın olduğunu gösteriyor.[34] Ya

33 Geoff Eley, "Edward Thompson, Social History and Political Culture: The Making of a Working-class Public, 1780-1850", *E.P.Thompson, Critical Perspectives*, s. 44. Keza bkz. Hary Harootunian, *History's Disquiet*, New York: Columbia University Press, 2000.

34 Stephen Frank, *Crime and Cultural Conflict in Rural Russia 1856-1914*, Los Angeles: University of California Press, 1999.

da yoksullar kendilerinden daha zengin olanlardan para aldıkları her durumda bunu kendi hakları olarak görmüyor. Bulgar göçmeni bir çırak ustasından para alıp gizlice kaçarken kendini o kadar suçlu hissediyor ki, dayanamayıp ustasına bir de not bırakıyor: "Ustacım, kusurumu affet. Çok paraya sıkışık olduğum için bu parayı aldım, çalışıp kazanıp geri ödeyeceğim, hakkını helal et" diye.[35] Burada akla şöyle sorular geliyor: Ne tür suçlar ahali nezdinde bir suç olarak değil de, zorunlu bir durum, mesela onurunu kurtarma gibi görülür ve affedilir? Ne tür suçlar ahali tarafından da lanetlenir? Burada yönetici elitin ahlaki kodlarıyla ahalinin ahlaki kodları arasında ne gibi farklar ya da benzerlikler olabilir?

Hepsi bu perspektifte olmasa da, 19. yüzyılda suçla ilgili kimi çalışmalar bize bu türden bir bakışın verimli olabileceği konusunda umut verebilir. Örneğin az önce ustasından para alan çırağı alıntıladığım İlker Cörüt'ün yayımlanmamış, son derece önemli master tezi, kasa hırsızlığı gibi, belirli bir teknik beceri gerektirdiğinden, profesyonel bir suçlular grubu tarafından yapıldığı kolayca kabul edilebilecek kimi suçların, hiç de profesyonel suçlular tarafından değil, kimi konjonktürlerde kasa hırsızlığı da yapan emekçiler tarafından işlendiğini bize anlatıyor.[36] Ya da Petrov, Tanzimat dönemindeki Tuna Vilayeti'nde sıradan insanların, geleneksel tarihyazımı tarafından büyük bir anomali ve tuhaflık gibi anlatılan ikili hukuk sistemini nasıl da kendi savunma stratejilerine uydurarak bir avantaj haline getirdiklerini anlatıyor.[37]

Homojen ve idealize edilmiş bir işçi sınıfı anlatmadığı sürece, madunluk durumunu fetişleştirerek bütün siyasal ve toplumsal bağlamından koparmadıkça[38] ve son olarak gündelik deneyimin karmaşık ve heterojen boyutlarını gözardı etmedikçe, bu yaklaşım özelde suç, ama genelde de Osmanlı tarihyazımı için çok şey söyleyebilir. Tarih eğer bir hatırlama edimiyse, paşaları ve galipleri çok uzun zamandır hatırlıyoruz, (şimdi) sıra mahpuslarda ve mağluplarda.

---

35 İlker Cörüt, *Social Rationality of Lower Class Criminal Practices in the Late Nineteenth Century,* yayımlanmamış master tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005.

36 İlker Cörüt, *age.*

37 Milen V. Petrov, "Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864-1868", *Society for Comparative Study of Society and History.*

38 *History After the Three Worlds*, Arif Dirlik (der.), Vinay Bahl ve Peter Gran: New York, Rowman & Littlefield Publishers, 2000.

FRANSA'DA SUÇ VE CEZAEVLERİ İLE İLGİLİ TARİHYAZIMI ÜZERİNE BİRKAÇ DEĞERLENDİRME (18. yüzyıl sonu – 20. yüzyıl)[1]

Dr. ALEXANDRE TOUMARKINE*

Suç ve Cezaevleri ile İlgili Araştırmaların Geciken Gelişimi: Nedenler ve Ortam[2]

1970'li yıllara kadar, Fransa'da suç ve suçların cezalandırılmasıyla ilgili bazı incelemeler yapılmışsa da[3] bunların başlı başına bir araştırma konusu oluşturduğundan söz edilemez. Bu ilgisizliğin nedeni neydi? Michelle Perrot,[4] bu durum hakkında iki açıklama önerir:

— İlgisizlik, konunun yakın tarihli bir toplumsal olgu olmasından kaynaklanıyor olabilir. Suç ve cezanın tarihi kuşkusuz insanlığın kökenlerine kadar uzanır ve büyük tek tanrılı dinlerin kutsal kitaplarında yer alır (krş. Tekvin kitabı). Ancak Aydınlanma Çağı'nda ceza hukuku alanında

* IFEA (Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü) Bilimsel Çalışmalar Müdürü.

1 Bu makaleyi Fransızcadan Türkçeye çeviren Pınar Dost ve Esra Atık'a teşekkür ederim.

2 Özellikle cezaevleri için bkz. Michelle Perrot, *Les ombres de l'histoire. Crime et châtiment au XIX^ème siècle*, Paris Flammarion, 2001, s. 9–21 (giriş bölümü). Ayrıca bkz. Michel Ignatieff, "Historiographie critique du système pénitentiaire", Jacques Guy Petit (der.), *La prison, le bagne et l'histoire*, Cenevre: Librairie des Méridiens. Médecine et Hygiène, 1984, s. 9–18. 1988'de yine Michelle Perrot bu konudaki araştırmaların son durumunu değerlendiren bir makale yayımladı, bkz. "Criminalité et système pénitentiaire au XIX^ème siècle: une histoire en développement", *Cahiers du Centre de Recherches historiques de l'EHESS*, 1988, sayı 1, s. 3–20.

3 Eski Rejim'de cezaevlerinin durumu üzerine devrimcilerin cezaevi izlenimlerini aktardıkları metinlerle beslenen zengin bir Fransızca literatür mevcuttur (Kont de Mirabeau'nun 1782 yılında Hamburg'da yayımlanan *Des lettres de cachet et des prisons d'État* adlı kitabı da bunlardan biridir). Bastille cezaeviyle ilgili eserler ve Frantz Funck-Brentano'nun 1900'lü yıllarda yayınladığı hapis emirnameleri bu literatürün iyi örneklerindendir.

4 Michelle Perrot, *age*, s. 9–10.

yaşanan çalkantılardan esinlenen "cezaevi", Fransız Devrimi ile birlikte, yani 18. yüzyıl sonu ve özellikle 19. yüzyıl başında ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla mazisi fazla eski olmayan bir deneyimdir.[5]

—İlgisizliğin ikinci açıklaması ise, iki bilim dalının, yani tarih ve hukukun 19. yüzyıl sonunda birbirlerinden ayrılmış olmasıdır. O tarihlerde, Fransız sosyolojisinin kurucuları (Durkheim, Tarde) hukuka takıntılı bir biçimde önem verirken, modern tarih okulları (*Annales* okulu gibi) daha çok toplumsal tarihle ilgileniyorlardı. Hukuk ise pozitivist tarihçilere bırakılmıştı; siyasal tarih, hukuk tarihi, devlet ve kurumların tarihi konu olarak ilginç bulunmuyordu. Tarih bilimini ilgilendiren artık bireyler değil toplumsal sınıflar, hatta toplumun uçlarında yaşayan gruplardı.

Bu büyülenme etkisi, 1970'li yıllarda zayıflamaya başladı. Bilimsel araştırmalarda kadınlar, gençler, marjinaller,[6] 1968 olayları sonrasında durumu umut kırıcı görünen işçi sınıfından daha çekici konular haline geldiler. Bu gruplar içinde tutuklular da daha fazla ilgiyi hak eder gibi görülmeye başladı. Konuya ilginin yeniden canlanmasına dair örneklerden biri, 1971 yılında *Annales* dergisinin suça ayırdığı özel sayısıdır: "Fransa'da suç ve suçluluk - 17. ve 18. yüzyıllar".

Fransa'da 1971–1972 kışı boyunca süren cezaevi ayaklanmalarının[7] kamuoyunda konuya dair merak uyandırdığı da bir gerçektir. Cezaevi sorun yaratıyordu ve bundan sonra kendisi de sorun olacaktı: Artık toplumun saklamak istediği bir dünya değil, sorgulayan bir rahatsızlığın varolduğu bir ortamdı. Cezaevleri üzerine yapılan araştırmalar bu dönemde çoğalmaya başladı. Bunlara bir örnek, 1971'de kurulan ve filozof Michel Foucault'nun da bünyesinde mücadele verdiği *Groupement d'Information sur les Prisons*'un (GIP - Cezaevleri Hakkında Bilgilendirme Grubu) girişimiyle yürütülen araştırmalardır. Başlı başına bir araştırma konusu olmanın ötesinde, cezaevi bu araştırmalarda dış dünyayı, o dünyanın toplumsal işleyişini, kurallarını ve tabularını anlamak için bir anahtar işlevi görüyordu. Foucault'nun 1975 yılında yayımlanan *Hapishanenin Doğuşu* adlı eseri, araştırma konusunun boyutlarını aşan

5 Burada söz konusu olan aslında Avrupa çapında bir çalkantıdır.

6 Örneğin Bernard Vincent, Jussieu Üniversitesi'nde "tarihin marjinalleri ve dışladıkları" konulu bir ders vermeye başladı.

7 Nancy cezaevindeki ayaklanma için bkz. Philippe Artières, "La prison en procès. Les mutins de Nancy (1972)", *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, sayı 70, Nisan-Haziran 2001, s. 57–70.

bu çerçevede tasarlanmıştır. Jeremy Bentham'ın *Panopticon*'da (1791)[8] hayal ettiği model hapishane projesinden hareket eden Foucault, burjuvazinin yükselişine çağdaş yeni bir disiplin toplumunun doğuşunun eşlik ettiği hipotezini ortaya koyar. Dolayısıyla 19. yüzyılda ortaya çıkan modern cezaevi sistemi de devrimin yarattığı modern toplumu anlamak için bir anahtardır. Foucault'nun kitabı hapishaneler üzerine değil, yeni ceza ideolojisi ve onun "aygıtları" üzerine yazılmış bir kitaptı. Kitap, cezalandırmayla ilgili meslekler ve tıp, hukuk, hatta psikiyatri için temel bir düşünce zemini haline geldi. Daha önce benzeri görülmemiş türden bu eser karşısında meraklanan, ama bir yandan da rahatsız olan tarihçiler için ise, birkaç istisna dışında (Jacques Revel, Arlette Farge[9] ya da Michelle Perrot)[10], Foucault ile diyalog kısa süreli oldu. Foucault iki yönden yargılanıyordu: Tarihi "yaklaşık olarak" kullanması, ama özellikle de cezaevi kavramına yönelttiği sorgulama yüzünden giriştiği Aydınlanma eleştirisi. Foucault ile ya da onsuz,[11] bu dönemde konuyla ilgili pek çok araştırma alanı açıldı. Bunlar, Fransa'da araştırma dünyasının günümüzde de güçlü olduğu alanlardır.

I. Cezaevi

Eski Rejim'de Cezaevi: Hapis Emirnameleri ve Kürek Cezası

1980'li yıllarda, Eski Rejim döneminde Fransa'daki cezalar ve cezaların çekilmesiyle ilgili bazı temel eserler yayımlandı. Bu çalışmalar,

8 Kitabın Fransızca baskısı için bkz. Jeremy Bentham, *Le Panoptique*, Paris: Belfond, 1977. Kitabın başında Michel Foucault ile yapılan "İktidarın Gözü" başlıklı mülakatın metni, sonunda ise Michelle Perrot'nun "Müfettiş Bentham" başlıklı sonsözü (s. 171–223) yer alır.

9 Arlette Farge, Foucault ile birlikte Paris Arsenal Kütüphanesi'ndeki hapis emirnameleri üzerine çalışıyordu.

10 Arlette Farge ve Michelle Perrot, 1976–1979 yılları arasında Jussieu Üniversitesi'nde "17-20. yüzyıllar arasında suç ve ceza sistemleri" konulu bir ders verdiler. Ders, öğrencilerin yanı sıra cezaevlerinde çalışan personele de açıktı ve Foucault'nun *Hapishanenin Doğuşu* adlı kitabının etkisini taşıyordu. 1979'dan sonra Christian Carlier aynı dersi vermeye devam etti.

11 *Sociétés et représentations* dergisinin "Michel Foucault, Surveiller et Punir: la prison vingt ans après" başlıklı 3. sayısı (Kasım 1996), Foucault'nun eserleriyle girilen diyalogu sorgular. Özellikle bkz. Jacques-Guy Petit, "Les historiens de la prison et Michel Foucault", s. 157–170 ve Maurice Agulhon ile yapılan "l'impossible compréhension" başlıklı söyleşi, s. 133–143.

Fransız Devrimi'nden gelen güçlü edebiyat geleneğinin etkisinden kurtulmuşlardı. Arlette Farge ve Michel Foucault, Bastille arşivlerinden yola çıkarak hapis emirnameleri üzerine bir araştırma yayımladılar.[12] Bunun yanında, Claude Quetel'in yine aynı konudaki çalışması[13] ile Marc Vigié[14] ve André Zysberg'in[15] kralın kürek mahkûmlarıyla ilgili kitaplarını da sayabiliriz. Bu çalışmalar, Eski Rejim döneminin kapsadığı belirli bir zaman aralığını ele alıyorlardı. Ancak 1991 yılında Jacques-Guy Petit, Nicole Castan ve Claude Faugeron yönetiminde yayımlanan ortak çalışma,[16] Eski Rejim'den modern döneme (18–20. yüzyıl) kapatma biçimlerinin sergilediği süreklilikler üzerine yoğunlaşmayı seçti.

"Modern" Cezaevi: Cumhuriyet Cezaevleri

Foucault'nun ölümünden sonra, o dönemde Anayasa Mahkemesi Başkanlığı görevini yürütmekte olan eski Adalet Bakanı Robert Badinter'nin girişimiyle, 1986'da EHESS bünyesinde "cumhuriyet cezaevleri" üzerine bir seminer başlatıldı. Bu seminer, 1991 yılına kadar cezaevi tarihçilerini, ama aynı zamanda hukukçuları, sosyologları, doktorları ve cezaeviyle ilgili mesleklerden kişileri düzenli olarak biraraya getirdi ve cezaevlerine dair araştırmaların tasarlandığı önemli bir buluşma yeri oldu. Seminerde Eski Rejim Fransa'sındaki cezaevleriyle modern cezaevleri arasındaki kopuş/devamlılık ilişkisi üzerinde duruluyor, bunun yanında cumhuriyet cezaevlerinin sürekliliğiyle ilgili sorular da soruluyordu. Badinter, 1994 yılında seminerin önemli çıkarsamalarının sentezini yapan *La prison républicaine 1871–1914* (Cumhuriyet Cezaevi 1871–1914) başlıklı bir kitap yayımladı.[17] Başlangıç için 1871 tarihini seçerek III. Cumhuriyet'in (1871–1940) Aydınlanma'dan miras alınan cezalandırma anlayışını değiştirdiği fikrini savunmuş oluyordu: Yeni an-

---

12 Arlette Farge ve Michel Foucault, *Le désordre des familles. Lettres de cachet des archives de la Bastille*, Paris: Galimard/Julliard, 1982.

13 Claude Quetel, *De par le Roy : essai sur les lettres de cachet*, Toulouse: Privat, 1981.

14 Marc Vigie, *Les galériens du roi, 1661–1715*, Paris: Fayard, 1985.

15 André Zysberg, *Les galériens du roi: vies et destins de 60 000 forçats sur les galères de France: 1680–1748*, Paris: Le Seuil, 1987.

16 Jacques-Guy Petit, Nicole Castan, Claude Faugeron (yay.), *Histoire des galères, bagnes et prisons : XIIIe- XXe siècles. Introduction à l'histoire pénale de la France*, Toulouse: Privat, 1991.

17 Robert Badinter, *La prison républicaine. 1871- 1914*, Paris: Fayard, 1992.

layışa göre, cezalandırmak kuşkusuz gerekliydi, ama artık düzeltmek ve topluma yeniden kazandırmak da önemliydi. Yazara göre, modern cezaevinin günümüzde hâlâ içinde bulunduğu ikilem budur. EHESS'teki seminerin önemli katılımcılarından biri olan Michelle Perrot, Badinter'nin çalışmasını tamamlayan, ama daha çok "Gündelik cezaevi: Alan, rejim, disiplin, tutuklu hakları ve isyanlar" konusu üzerine odaklanan bir kitap yayımlayacaktı.[18] Ancak bu kitap hiçbir zaman yayımlanmadı. Christian Carlier'nin 1998'de yayımlanan *Histoire de Fresnes, "prison moderne"* ("Modern Cezaevi" Fresnes'in Tarihi) başlıklı çalışması, 1898'de açılan ve cumhuriyet cezaevi için bir model oluşturan Fresnes Cezaevi'ni tanıtıyordu.[19]

19. Yüzyılda Cezaevi

Cezaevleri üzerine çalışan en önemli Fransız tarihçisi, Angers Üniversitesi'nden Profesör Jacques-Guy Petit'nin tezi, hiç kuşkusuz Badinter'nin çalışmasının ardından yayımlanan ve onu kronolojik bakımdan tamamlayan en önemli eserdir. 19. yüzyıl Fransız cezaevleri üzerine daha önce (1982) Patricia O'Brien tarafından İngilizce olarak yayımlanmış başka bir çalışma da mevcuttu.[20] Ancak Petit'nin *Ces peines obscures: la prison pénale en France. 1780–1875* (Şu Karanlık Cezalar: Fransa'da Cezaevleri)[21] başlıklı ve adi suç hükümlüleriyle sınırlı tezinin özgünlüğü, cezaevlerindeki günlük yaşamı incelemeye dahil etmesidir.

Ceza Sistemlerinin Karşılaştırmalı Çözümlemesi

Petit aynı zamanda 1984 yılında yayımlanan ve 18. yüzyıldan 20. yüzyıla birçok Avrupa ülkesiyle Amerika'daki cezaevlerini konu alan çok yazarlı bir toplumsal tarih araştırmasının da editörüydü.[22] Bu çalış-

---

18 Michelle Perrot, *age*, s. 16–17.

19 Christian Carlier, *Histoire de Fresnes, prison "moderne": de la genèse aux premières années*, Paris: La Découverte ve Syros, 1998.

20 Paticia O'Brien, *The Promise of Punishment, Prison in the 19th Century France*, Princeton University Press, 1982. (Fransızca çevirisi için, *Correction ou châtiment: histoire des prisons en France au XIXe siècle*, PUF, 1988).

21 Jacques-Guy Petit, *Ces peines obscures: la prison pénale en France. 1780-1875*, Fayard, 1990. (Tez 1988 yılında savunuldu).

22 Jacques-Guy Petit, *La prison, le bagne et l'histoire*, Cenevre: Librairie des Méridiens. Médecine et Hygiène, 1984.

ma, bildiğimiz kadarıyla Batı'daki cezaevi sistemleri üzerine Fransızca yayımlanmış olan tek karşılaştırmalı tarihsel çözümlemedir. Ancak bu başlık altında, Alexis de Tocqueville'in *Fransa'da ve Fransa Dışında Cezaevi Sistemleri Üzerine Yazılar*'ının[23] Michelle Perrot tarafından hazırlanan açıklamalı baskısını da saymak gerekir. Tocqueville'in Gustave de Beaumont eşliğinde Amerika Birleşik Devletleri'ne yaptığı ve ünlü *Amerika'da Demokrasi* eserinin malzemesini sağlayan yolculuğun esas amacının, Fransız cezaevi sisteminin iyileştirilmesi amacıyla yapılan ve Fransa'da 1833'de yayımlanan Amerikan cezaevleriyle ilgili bir araştırma olduğu çoğu zaman unutulur.

Kadınlar, Suç ve Cezaevi: Cinsiyet Ayrımı

Kriminolojinin babası kabul edilen Lombroso, 1893'de Torino'da yayımlanan "kadın suçlular" ile ilgili bir çalışmanın yazarlarından biriydi.[24] Bu çalışmaya göre, kadının "yumuşak ve barışçıl" (*sic*) doğasından kopmuş olan suçlu kadın, ancak bir canavar olabilirdi. Lombroso'nun tezi uzun zamandan beri geçerliliğini yitirmiş olsa da, kadın, suç ve cezaevleriyle ilgili tarihyazımı, 1970'li yıllardan günümüze "kadın araştırmaları" ile aynı hızda ilerlemedi. Bu alanda öncü bir çalışma olan Claude Lesselier'nin 1982 yılında savunduğu *Les femmes et la prison, 1815–1939* (Kadınlar ve cezaevi)[25] başlıklı tezi ne yazık ki hiç yayımlanmadı. Suç ve cezaevleri tarihçisi olduğu kadar kadınların tarihiyle de ilgilenen Michelle Perrot ise bu konu üzerinde neredeyse hiç çalışmadı. Yannick Ripa, 1986'da kadın akıl hastalarının kapatıldığı akıl hastaneleri üzerine bir kitap yayımladı.[26] Ulusal Arşivler'de çalışan Odile Krakovitch, buradaki kaynakları zindanlardaki kadınlarla ilgili 1990'da yayımlanan çalışması

---

23 Alexis de Tocqueville, *Ecrits sur le système pénitentiaire en France et à l'étranger*, yayıma hazırlayan Michelle Perrot, *Œuvres complètes*, cilt IV–1 ve IV–2, Paris: Gallimard, 1984.

24 Fransızca baskısı için, Lombroso ve Ferrero, *La femme criminelle. La prostituée et la femme normale*, Paris: Alcan, 1896.

25 Claude Lesselier, *Les Femmes et la prison. 1815-1939*, Paris VII Üniversitesi, 1982. 587 sayfa. Aktaran Michelle Perrot, *age*, s. 187 ve 366 dipnot 19. Centre de recherche de Vaucresson'da, cezaevinde tutuklu bulunan kadınlar üzerine çalışan Béatrice Koeppel'in çalışmaları içinse bkz. dipnot 28.

26 Yannick Ripa, *La Ronde des folles. Femmes, folie et enfermement au XIXème siècle*, Paris: Aubier, 1986.

için kullandı.[27] Son olarak, Angers Üniversitesi'nde Sosyal Politikalar ve Düzenlemeler Tarihi Araştırma Merkezi'nin (HIRES) girişimiyle 2001 Mayıs ayında düzenlenen bir kolokyumdan söz edebiliriz. Jacques-Guy Petit yönetiminde düzenlenen ve birkaç Batı ülkesinin (özellikle Fransa ve Kanada) durumunu inceleyen "Adalet ve Cinsiyet Farklılıkları (19–20. yüzyıllar)" konulu kolokyumda sunulan çalışmalar, 2002 yılında Christine Bard, Frédéric Chauvaud, Michelle Perrot ve Jacques-Guy Petit tarafından derlenen *Les femmes et la justice pénale (XIXème - XXème siècles)* (Kadınlar ve Ceza Hukuku, 19–20. yüzyıllar) başlıklı ortak bir esere dönüştürüldü.[28] Kadın, cezaevi ve suçla ilgili araştırmalarının okuma anahtarı haline gelen cinsiyetler ayrımı, kadınların sergilediği yasadışı eylemlerin (hırsızlık, çocuk cinayeti, kürtaj, fahişelik) çözümlenmesinde olduğu kadar adalet sistemindeki cinsiyete dayalı işleyiş farklılıklarının anlaşılmasında da kullanılan bir şablon haline geldi. Adaletin kadınlara farklı biçimde uygulanması, Batı toplumunun kadında yumuşak ve boyun eğen bir anne görmesi ve bu algının kadın suç ve sapkınlıklarını erkeklerinkine oranla daha canavarca göstermesiyle açıklanabilir.

Çocuklar ve Cezaevi

19. yüzyılda suç işleyen ve cezalandırılan çocuklarla ilgili geniş bir literatür mevcuttur. Kurumlarla ilgili olarak, Henri Gaillac'ın *Les maisons de corrections 1830–1945* (Islahevleri 1830–1945)[29] adlı çalışmasına başvurulabilir. Yine bu alanda, Christian Carlier'nin 1994 yılında yayımlanan "19. yüzyılda Kuzey Fransa'daki suçlu çocuk kampları"[30] konulu kitabı ve Vaucresson laboratuvarında araştırmacı olan Françoise Tetard'ın *Adalet Çocuğu* başlıklı çalışması sayılabilir. Son olarak, 2001 yılında Marie Sylvie Dupont-Bouchard ve Eric Pierre yönetiminde, *Enfance et justice au XIXème siècle* (19. Yüzyılda Çocukluk ve Adalet) başlıklı ortak bir eser yayımlanmıştır.[31]

---

27 Odile Krakovitch, *Les Femmes bagnardes*, Paris: Olivier Orban, 1982.

28 Bkz. Christine, Bard, Frédéric Chauvaud, Michelle Perrot, Jacques-Guy Petit, *Les femmes et la justice pénale (XIXème - XXème siècles)*, Rennes: Presses Universitaires de Rennes (PUR), 2002.

29 Henri Gaillac, *Les maisons de corrections*, Paris: Cujas, 1991.

30 Christian Carlier, *La prison aux champs. Les colonies d'enfants délinquants du nord de la France au XIXe siècle*, Paris: L'Atelier, 1994.

31 Marie Sylvie Dupont-Bouchard ve Eric Pierre, *Enfance et justice au XIXème siècle*, Paris: PUF, 2001.

Özgün Hapsetme Biçimleri: Zindan ve Siyasi Cezaevi

Bu alanda, Petit'nin yönettiği 1984 tarihli ortak eser ve Kakrovitch zindan mahkûmlarıyla ilgili yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmanın yanında, Michel Pierre'in 1980'li yıllarda yayımlanan çalışmalarına[32] gönderme yapabiliriz. Siyasi cezaevi konusunda, siyasi hükümlülerden çok siyasi cezaevleri üzerine eğilen en önemli çalışmalardan biri, Jean-Claude Vilmont tarafından 1993'te yayımlanmıştır.[33]

II. Gerilikle Modernlik Arasında Suç

Suç Türleri

20. yüzyılın en büyük suçu insanlık suçuysa, 19. yüzyılda en korkunç suç büyük olasılıkla aile üyelerinin katliydi. Bu konu, Foucault'nun Normandiyalı genç bir köylü olan Pierre Rivière üzerine Collège de France'da gerçekleştirilen ortak çalışmaları derlediği kitabın[34] 1973'te yayımlanmasından sonra gerçek bir araştırma konusu haline geldi. Kitap, 1835 yılında hamile olan annesini, kız kardeşini ve erkek kardeşini öldüren Pierre Rivière'in öyküsünü birinci tekil şahısla anlatıyordu. Bu, aynı zamanda, açıklamalı basımı - *édition critique*'i - yayımlanan ilk suçlu otobiyografisidir. Sylvie Lapalus, 2004'te yayımladığı *La mort du vieux. Une histoire de parricide au XIXème siècle* (Eskinin Ölümü 19. Yüzyılda Akraba Cinayetleri) adlı kitabında da 1835–1913 arasında yargıya akseden 771 akraba cinayetini inceler.[35] Çocuk cinayetleri üzerine Annick Tillier'nin İngiltere'nin durumunu inceleyen tezini,[36] aşk cinayetleriyle ilgili olarak da Joëlle Guillais'nin 1986'da yayımladığı çalışmasını[37] sayabiliriz.

---

32 Michel Pierre, *La Terre de la grande punition*, Ramsay, 1982. Aynı yazarın, *Le dernier exil. Histoire des bagnes et des forçats*, Paris: Gallimard, 1989.

33 Jean-Claude Vilmont, *La Prison politique en France. Genèse d'un mode d'incarcération spécifique. XVIIIe-XXe siècles*, Paris: Coll. Economica, Anthopos, 1993.

34 Michel Foucault, *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère*, Paris: Gallimard/ Julliard, 1973. Türkçesi *bir aile cinayeti*, çev. Aleve Özgüner, Erdoğan Yıldırım, İstanbul Ayrıntı Yayınları, 2007.

35 Sylvie Lapalus, *La mort du vieux. Une histoire de parricide au XIXème siècle*, Paris: Tallandier, 2004.

36 Annick Tillier, "L'infanticide face à la justice en France au XIXe siècle. L'exemple de la Bretagne. 1825–1865", Bard (Christine), Chauvaud (Frédéric), Perrot (Michel), Petit (Jacques-Guy) (der.), *Femmes et justice pénale XIXe-XXe siècles*, Rennes, PUR, 2002, s. 67-75.

37 Joëlle Guillais, *La chair de l'autre. Le crime passionnel au XIXème siècle*, Paris: Olivier Orban, 1986.

Tehlikeli Görülen Kişi ve Grupların Tanımlanması

Louis Chevalier'nin artık klasikleşmiş olan *Classes laborieuses, classes dangereuses à Paris au XIXème siècle* (19. Yüzyılda Paris'te Emekçi Sınıflar, Tehlikeli Sınıflar)[38] adlı eserinin yayımlanmasından beri, emekçi sınıfların suç işleme potansiyeli olan sınıflar olarak görüldüğünü biliyoruz. Michelle Perrot,[39] özellikle de Philippe Artières,[40] *Belle Époque* döneminde Paris'te ortaya çıkan genç suç çeteleri "Apache"lar üzerine çalıştılar. Yönetmen Becker, ünlü *Casque d'Or* filmiyle bu çeteleri ölümsüzleştirdi.

Suçun Anlatılması: Otobiyografi ve Suçlunun Toplumsal Profilinin Çıkarılması

Artières'in çalışmaları suçlunun otobiyografik anlatısı üzerinde yoğunlaşır. Paris I Üniversitesi'nden yeniçağ tarihi profesörü Dominique Kalifa[41] ile birlikte yazdığı, 1900'lü yıllarda gündemi altüst eden Henri Vidal adındaki bir "kadın katili"ni konu alan bir kitabı vardır. Yazarlar bu kitapta Henri Vidal'in biyografisini tamamen dönemin kaynaklarından yararlanarak (Vidal'in otobiyografik anlatısı, gazete kupürleri, tanıklıklar, olayla ilgilenen hukukçu ve uzmanların yorumları) ve hiçbir ekleme yapmadan yeniden oluştururlar. Suçlunun biyografisinin "yeniden oluşturulmasının" ötesinde, toplumun suçlu profilini nasıl oluşturduğunu da göstermeyi amaçlamaktadırlar. Dolayısıyla kitabın konusu suçun kendisi değil, suça dair anlatıdır. Kalifa'nın araştırmalarında yer verdiği ana tema

38 Louis Chevallier, *Classes laborieuses, classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXème siècle*, Paris: Plon, 1958.

39 Michelle Perrot, "Dans le Paris de la Belle Epoque: les 'Apaches', premières bandes de jeunes", Bernard Vincent (der.), *Les Marginaux et les exclus dans l'histoire*, *Cahiers Jussieu*, 5, ilkbahar 1979, UGE,coll. 10/18, s. 387–406. Michelle Perrot, *age*, s. 351-364'de tekrar yayımlandı.

40 Bkz. CHNRS (CHR- CNRS)'te tarihçi Philippe Artières'in eserleri:
- *Le livre des vies coupables: autobiographies de criminels (1896–1909)*, Paris: Albin Michel, 2000.
- *Drôle d'oiseau. Autobiographie d'un voyou de la Belle Époque*, Paris: Imago, 1998. (Meşhur bir "Apache" olan Émile Nouguier'in otobiyografisi. Bu eser, onu hapishanede ziyaret eden Fransız kriminolojisinin kurucusu Professör Lacassagne'in teşvikiyle 1899'de yazılmıştır.)

41 Philippe Artières ve Dominique Kalifa, *Vidal. Le tueur de femmes, une biographie sociale*, Paris: Perrin, 2001.

burada da karşımıza çıkar. 1995'te yayımladığı *Dans le sang et l'encre. Récits de crimes et société* (Kan ve Mürekkep Suç Anlatıları ve Toplum)[42] başlıklı kitabında da Kalifa, 20. yüzyıl başlarında cinayet haberlerinin kamusal güvenlik merkezli yeni bir söylemi egemen kılarak medyayı (yazılı basın ve halk şarkıları, gravürler, doğmakta olan sinema) nasıl istila ettiğini göstermişti. 2005'te yayımlanan son kitabı *Crime et culture au XIXème siècle* (19. Yüzyılda Suç ve Kültür),[43] basında ve yeni bir yazın türü olarak bu dönemde ortaya çıkan tefrika ve popüler romanlarda ele alınan sansasyonel suç olaylarından yola çıkarak, 19. yüzyıl Fransa'sında suçun nasıl toplumsal bir saplantı haline geldiğini sorgulamaktadır. Bu saplantı, tüm kamuoyunu uzun süre heyecanlandırmış, siyasi yetkilileri konuyla ilgilenmeye zorlamış ve suç bilimlerini geliştirmiştir. Anne-Emanuelle Demartini'nin[44] *Les Enfants du Paradis* (Cennetin Çocukları) filmiyle ölümsüzleşen ve 1835'te görülen davası sırasında kamuoyunu büyüleyen hayâsız katil Lacenaire'i (1803–1836) ele aldığı kitabı ise, bir yandan Lacenaire'in yapısını anlamaya çalışırken, diğer yandan da bu olayın Temmuz Monarşisi'nin başlarında Fransız toplumu üzerinde yarattığı hayret verici etkinin nedenlerini aramaktadır.

Suç Bilimleri

Suç ve Cezaevi İstatistikleri

Caen Üniversitesi'ndeki Nicel Tarih Merkezi'nde Pierre Chaunu'nün öncülüğünde bazı cezai olay dizileri yeniden canlandırılarak çözümlenmeye çalışıldıysa da,[45] Michelle Perrot 1975-1976'da suç istatistikleri üzerinde çalışmaya başlayan ilk isim oldu.[46] CESDIP (*Centre de Recherches Sociologiques sur le Droit et les Institutions Pénales* - Ceza Hukuku

42 Dominique Kalifa, *Dans le sang et l'encre. Récits de crimes et société à la belle Époque*, Paris: Fayard, 1995.

43 Dominique Kalifa, *Crime et culture au XIXème siècle*, Paris: Perrin, 2005.

44 Anne-Emanuelle Demartini, Paris VII-Denis Diderot Üniversitesinde öğretim üyesidir. Kitabının adı *L'affaire Lacenaire*'dir (Aubier, 2001). Lacenaire, otobiyografi yazan nadir suçlulardandır. Anıları José Corti yayınları tarafından 1991'de tekrar basıldı.

45 Michelle Perrot, *age*, *s.* 365, n. 12.

46 Bkz. özellikle Michelle Perrot, "Première mesure des faits sociaux. Les débuts de la statistique criminelle en France (1780–1830)", *INSEE. Pour une histoire de la statistique*, cilt I, Paris: INSEE, 1977, s. 125-138 (kitap 1987'de Economica yayınlarınca tekrar basıldı).

ve Ceza Kurumları Üzerine Sosyolojik Araştırmalar Merkezi) araştırma laboratuvarı da ceza istatistiklerinin çözümlenmesiyle ilgili bir dizi eleştirel çalışma başlattı.[47] Bu laboratuvarın müdürü ve 1985'te yayımlanan suç muhasebesi konulu bir kitabın[48] yazarı olan Philippe Robert, Michelle Perrot ile birlikte 1989'da, 1880 tarihli *Compte général de l'administration de la justice criminelle* (Ceza Yargısı İdaresinin Genel Hesapları) adlı kitabı yeniden yayına hazırladı.[49]

Adli Tıp

Bu alandaki başlıca çalışmalar Marc Renneville imzalıdır: *La médecine du crime* ("Cinayetin tıbbı") ve *Le langage des crânes* (Kafatasların Dili)[50] Bunlara 19.yüzyıl Fransa'sında adli tıp ve adli doktorlarla ilgili Frédéric Chauvaud'un eseri eklenmelidir.[51]

Kriminoloji

1988'de Martine Kaluszynski, Alexandre Lacassagne'ın yayımladığı *Archives de l'anthropologie criminelle* dergisi üzerindeki incelemelerinden yola çıkarak kriminolojinin doğuşu konulu bir doktora tezi hazırladı.[52] Bu tez daha sonra 2002 yılında *La République et le crime. La construction du crime comme objet politique 1880–1920* (Cumhuriyet ve suç. Suçun siyasal nesne olarak kurulması)[53] adıyla yayımlanan kitap için

47 Özellikle adli istatistikler üzerine Bruno Aubusson de Carlay, Marie-Danielle Barre ve Pierre Tournier'nin çalışmalarına bakılmalı. (Bkz. Michelle Perrot, *age*, s. 366 n. 27).

48 Philippe Robert, *Les comptes du crime. Les délinquances en France et leurs mesures*, Sycomore, 1985 (L'Harmattan yayınları tarafından 1994'te tekrar yayımlandı).

49 *Compte général de l'administration de la justice criminelle pendant l'année 1880*, Cenevre: Slatkine Reprints, 1989.

50 Marc Renneville, *La médecine du crime. Essai sur l'émergence d'un regard médical sur la criminalité en France. 1785-1885*, Lille: Presses Universitaires du Septentrion, 1997. Aynı yazar, *Le langage des crânes. Une histoire de la phrénologie*, Paris: Les Empêcheurs de penser en rond, 2000.

51 Frédéric Chauvaud, *Les experts du crime. La médecine légale en France au XIXème siècle*, Paris: Aubier-Montaigne, 2000.

52 Martine Kaluszynski, "La criminologie en mouvement. Naissance et développement d'une science sociale en France à la fin du XIXème siècle. Autour des *Archives d'Anthropologie criminelle* d'Alexandre Lacassagne", Paris VII, 1988 (tez danışmanı: Michelle Perrot).

53 Martine Kaluszynski, *La République et le crime. La construction du crime comme objet politique. 1880-1920*, Paris: LGJD, 2002.

malzeme oluşturdu. Kaluszynski, kitabında, bu "kurgunun" Fransa'da bilimsel (kriminolojik) ve siyasal söylemde III. Cumhuriyet döneminde gerçekleştiğini gösterir. Yazara göre siyaseti oluşturan bilgidir ve böyle bir siyaset yalnızca merkezi iktidarın kararıyla değil, bir dizi etkileşim sonucu oluşur. Ancak suç üzerine söylemin oluşturulması, o dönemde çeşitli meslekler arasındaki amansız rekabetin de konusuydu. Martine Kakuszynski, Laurent Mucchielli'nin yönettiği 1994'te yayımlanan *Histoire de la criminologie française* (Fransa'da Kriminolojinin Tarihi)[54] adlı çalışmada yer alan makalesinde "hekimler ve hukukçular arasındaki bu rekabete" değinmiştir.

Araştırma Grupları, Merkezleri ve Dergiler

1- Araştırma Grupları ve Merkezleri

-GERN (*Groupe Européen de Recherche sur les Normativités* -Avrupa Normativite Araştırmaları Grubu). On bir Avrupa ülkesindeki (Almanya, Belçika, İspanya, Fransa, İngiltere, İrlanda, İtalya, Hollanda, Portekiz, Slovenya, İsviçre) kırktan fazla araştırma grubunu bünyesinde toplar. Müdürü: René Lévy.

-CESDIP (*Centre de Recherches Sociologiques sur le Droit et les institutions Pénales* -Ceza Hukuku ve Ceza Kurumları Üzerine Sosyolojik Araştırmalar Merkezi). CNRS ve Adalet Bakanlığı'na bağlıdır. Yeri: Guyancourt. Müdürü: Laurent Mucchielli.

-CERP (*Centre d'Études et de Recherche sur la Police* - Polis Araştırmaları ve Çalışmaları Merkezi). Toulouse I Üniversitesi. Müdürü: Jean Louis Loubet del Bayle.

-CNFE-PJJ (*Centre National de Formation et d'Études de la Protection Judiciaire de la Jeunesse* - Gençliğin Hukuk Yoluyla Koruması Eğitim ve Öğretim Ulusal Merkezi). Yeri: Vaucresson.

-HIRES (*Centre d'Histoire des Régulations et des Politiques Sociales* - Sosyal Politikalar ve Düzenlemeler Tarihi Merkezi). Angers Üniversitesi. Müdürü: Jacques-Guy Petit.

-ERPC (*Équipe de Recherche sur la Police Criminelle* -Suç Polisi Araştırmaları Grubu). Montpellier I Üniversitesi. Müdürü: Didier Thomas.

---

54 Laurent Mucchielli (der.), *Histoire de la criminologie française*, Paris: l'Harmattan, 1994.

2- Dergiler

-*Déviance et Société* dergisi: 1977 yılından beri Louvain-la-Neuve Katolik Üniversitesi (UCL) Kriminoloji ve Ceza Hukuku Bölümü tarafından yayımlanmaktadır. Üç ayda bir çıkar. Dili Fransızcadır.

-*Crime, Histoire et Sociétés* dergisi: 1997'den beri International Association for the History of Crime and Criminal Justice (IAHCCJ - Uluslararası Suç ve Ceza Hukuku Tarihi Birliği) tarafından Maison des Sciences de l'Homme'un (Paris -İnsan Bilimleri Merkezi) katkılarıyla yayımlanmaktadır. Yılda iki kez, Fransızca ve İngilizce olarak çıkar.

-*Revue d'Histoire de l'Enfance "Irégulière" - le Temps de l'histoire* (RHEI) dergisi: 1998'den beri Centre National de Formation et d'Études de la Protection Judiciaire de la Jeunesse (CNFE-PJJ- Vaucresson) (Gençliğin Hukuk Yoluyla Korunması Eğitim ve Öğretim Ulusal Merkezi) ve Association pour l'histoire de l'éducation surveillée et de la protection des mineurs (AHES-PJM) (Gözetim Altında Eğitim ve Küçükleri Koruma Tarihi Birliği) tarafından yayımlanmaktadır. Yılda bir kez çıkar.

Çeviri: Pınar Dost, Esra Atuk

HAPİSHANELER VE CEZALANDIRMAYA İLİŞKİN YAKLAŞIMLARA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. KENT F. SCHULL*

Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın 19. yüzyıldaki cezalandırma sistemlerine ve ceza kurumlarına ilişkin geniş ve oldukça gelişmiş bir literatür mevcut. Keza Latin Amerika, Güneydoğu Asya ve Rusya gibi sömürge veya gelişmekte olan ülkelerin aynı dönemdeki cezalandırma pratikleri ve kurumları üzerine de gelişmekte olan bir literatürden söz edebiliriz. Bu külliyat ceza çalışmalarında önemli bir bilgi ve yöntemsel yaklaşım zenginliğini temsil etmektedir.

Avrupa ve Kuzey Amerikalı cezalandırma tarihyazımı, yöntem ve ceza kurumlarına ve cezalandırmaya ilişkin yaklaşımları bakımından dört ana gruba ayrılabilir. Bu dört grup Durkheimcılar, Marksistler, neo-Marksistler ve Foucaultculardan oluşmaktadır.

18. ve 19. yüzyılın hapishane reform literatürünün ve risalelerinin John Howard, Alexis de Tocqueville, G. De Beaumont, Baron de Montesquieu ve Jeremy Bentham[1] gibi yazarlarının dışında suç, ceza ve cezalandırma sistemini inceleyen ilk bilim insanı, önemli sosyolog Emile Durkheim'dı. Durkheim, son derece üretken bir yazardı; ancak eserlerinin özellikle üç tanesi onun suç, ceza ve cezalandırma sistemi hakkındaki teorik ve metodolojik yaklaşımından bahsetmektedir. Bu üç eser ***Ahlaki***

* Memphis Üniversitesi, Tennessee, Tarih Bölümü

1 John Howard, *The State of the Prisons in England and Wales*, Warrington, U.K., 1789; Gustav de Beaumont ve Alexis de Tocqueville, *On the Penitentiary System in the United States*, Philadelphia, 1833; Baron de Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, Edinburgh, 1762 (ilk baskı 1748) ve Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Londra, 1789.

Eğitimi, *Toplumsal İşbölümü* ve *Ceza Evriminin İki Kanunu*'dur.[2] Suç ve cezaya ilişkin teorik ve metodolojik yaklaşımı hiç şüphesiz topluma ilişkin sosyolojik teorileriyle ve özellikle de "kolektif vicdan" kavramıyla sıkı sıkıya ilintilidir. "Kolektif vicdan" kendi yasalarını, eylemlerini ve tutumlarını yöneten bir toplumun törelerinin, değerlerinin ve paylaşılan kimliğinin toplamı ve belirli bir nüfus arasında dayanışma bağları kurmaya yardım eden bir mefhumdur.[3] Durkheim cezaya, "toplumun görünmez ahlaki bağlarının endeksi" olarak bakar ve ona göre "cezai müeyyide toplumun değerlerini hem ifade eden hem de yeniden şekillendiren bir süreçte işler halde olan bu 'kolektif vicdan'ın elle tutulur bir örneğidir. Böylece Durkheim, cezalandırma sisteminin işleyişinde ve ritüellerinde bizzat toplumu analiz etmek için önemli ipuçlarının ve anahtarların bulunduğunu iddia eder."[4] Durkheim'a göre ceza, aynı zamanda kendi normlarının ihlaline karşı toplumun duyduğu duygusal tepkinin ve intikam hissinin gösterisidir. Bir toplumun düzgün işlemesi için varolması gereken denge ve dayanışmayı yeniden kurmasına yardım eden şey, işte tam da suça karşı verilen bu irrasyonel ve duygusal tepkidir.[5]

Durkheim'ın yaklaşımı ve metodolojisi, ceza sistemi çalışmalarında son derece kullanışlıdır; çünkü bu yaklaşım yasalar, ceza pratikleri, kurumlar ve müeyyideleriyle toplumun değerleri ve normları arasında bir ilişki kurar ve ceza sistemine ahlaki bir temel getirir. Ceza kurumlarıyla toplumsal duygular arasındaki ilişkiyi incelemenin önemini ortaya koyar; ahlaki dayanışmanın cezalandırma pratiklerini nasıl yarattığını ve cezalandırma pratiklerinin toplumsal dayanışmayı nasıl yeniden doğruladığını açığa çıkarır.[6] Tüm bu yararlarına rağmen, Durkheim'ın metodolojisi çok önemli birtakım kusurlarla maluldür. Durkheim, "kolektif vicdan"ı,

---

2 Émile Durkheim, *Moral Education*, New York: Free Press, 1961; Türkçesi, *Ahlak Eğitimi*, çev. Oğuz Adanır, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2004; *The Division of Labor in Society*, çev. G. Simpson, New York, 1933; Türkçesi *Toplumsal İşbölümü*, çev. Özer Ozankaya, İstanbul: Cem Yayınevi, 2006 ve "Two Laws of Penal Evolution", *Economy and Society*, cilt 3 (1973), s. 285 – 308; ilk yayımlanışı "Deux lois de l'évolution pénale", *Année sociologique*, 4 (1902), s. 65-95; Türkçesi *Ceza Evriminin İki Kanunu*, çev. Hamide Topçuoğlu, Ankara, 1916.

3 David Garland, *Punishment and Modern Society: A Study in Social Theory*, Oxford: Clarendon Press, 1991, s. 33-6.

4 *age*, s. 2 ve 23.

5 *age*, s. 34-40.

6 *age*, s. 27-8.

toplumsal hayatın üzerinde mutlak anlaşmaya varılmış ve hiç itiraz edilmeyen bir olgusuymuş gibi ele alır. Bir toplumun ortak ahlak kurgusuna içkin olan ideolojik mücadeleleri hiç dikkate almaz. Bütün toplumların ahlaki düzenlerinin ya da hukuki sistemlerinin tartışmalı, çekişmeli ve sürekli müzakere edilen süreçlerden oluştuğunu kabul etmez. Halbuki hukuki düzenlemeler veya sistemler, bir toplumda varolan çok farklı, karmaşık ve dağılmış "kolektif vicdanlar" arasındaki bir uzlaşmayı temsil eder ve toplumun kolektif ahlakıyla birebir eşit değildirler.[7]

Marksist yaklaşım ise yönetici seçkinlerin üretim araçlarıyla ilişkileri ve bu araçlar üzerindeki güçlerini koruma ve güçlendirme isteklerine duyduğu ilginin dışında, cezaya ve cezalandırma sistemine bakarken toplumun ahlakına odaklanmaz. Marksistlere göre toplumsal değişimi belirleyen ve somut kurumları şekillendiren, tarihin ve toplumun temel dinamiği sınıf mücadelesi olduğundan, ceza pratiklerinin ve kurumlarının iktisadi bakımdan belirlendiğini ileri sürerler.[8] Okullar, askeriye ve kışlalar, adalet sistemi ve hapishaneler gibi kurumlar, siyasal muhalefeti bastırmak, kendi toplumsal politikalarını tahkim etmek ve ekonomik çıkarlarını artırmak, statükoyu muhafaza etmek ve ezilen sınıflar üzerindeki tahakkümlerini meşrulaştırmak üzere yönetici sınıf tarafından yaratılmıştır.

Marksist yaklaşımın ceza kurumlarının incelenmesi için kullanılmasının en klasik örneği, George Rusche ve Otto Kirscheimer'in *Cezalandırma ve Toplumsal Yapı* adlı eseridir. Bu çalışma, ceza kurumlarının ve cezalandırma sistemlerinin belirli bir toplumdaki hâkim üretim tarzına bağlı olarak öngörülebileceğini ve açıklanabileceğini iddia eder. Başka bir deyişle, köleci, feodal veya kapitalist olsun, toplumdaki belirli bir üretim tarzı, sanığa uygulanan bedensel cezanın miktarını belirler.[9]

Cezalandırma sistemlerine ilişkin geleneksel Marksist yaklaşımın güçlü ve zayıf yönleri vardır. Bu yaklaşımın faydası, öncelikle ekonomik çıkarlarla ceza kurumlarının varoluşu, işleyişi ve amaçları arasındaki ilişkiyi analiz etmesinden kaynaklanır. Ancak ekonomik indirgemeci miyopluğu, ekonomiyle hiçbir ilgisi olmayan ve ceza kurumlarını ve pratiklerini etki-

---

7 *age*, s. 49-57.

8 *age*, s. 84.

9 George Rusche ve Otto Kirchheimer, *Punishment and Social Structure*, New York: Columbia University Press, 1939.

leyen ve belirleyen diğer bütün etmenleri görmezden gelmesine neden olur. Ceza politikasının belirlenmesinde ideolojinin ve politik güçlerin önemi, cezalandırma pratiklerine alt sınıflar arasında verilen yaygın destek, insani ve hayırsever sebeplere dayandırılan ceza reformu söylemleri ve hukuksal retorik, cezalandırma pratikleri ve kanun koyma süreçlerine ilişkin canlı müzakereler gibi meseleleri içeren diğer bütün etmenler, Marksistler tarafından konu dışı bulunarak gözardı edilir.[10]

En bilinen temsilcileri David Rothman ve Michael Ignatieff olan neo-Marksist yaklaşım ise, geleneksel Marksistlerin ekonomik belirlenimci tezlerinden çok daha ayrıntılı ve sofistikedir. Neo-Marksistler de, cezalandırma sistemlerini ve ceza kurumlarını yönetici sınıfların alt sınıflar üzerindeki bir toplumsal kontrol aygıtı olarak görmeye devam ederler; ancak aynı zamanda, "yönetici sınıfın daha geniş bir düzeyde sahip olduğu desteği ve özellikle devlet gücü, hukuk, kültür ve ideoloji soruları"nı incelerler. "'Üstyapıya ait' oldukları kabul edilen bu incelemeler, ekonomik gücün elde tutulmasında çok kritik bir rol oynayan ekonomi dışı ilişkilere değinir ve böylece Marksist geleneğin analitik darlıklarını önemli ölçüde genişletir."[11]

David Rothman, *Akıl Hastanesinin Keşfi* adlı kitabında, cezalandırma kurumlarının Amerikan tarihinde Jackson dönemi boyunca süren toplumsal krizin bir sonucu olarak ortaya çıktığını iddia eder. Toplumsal normların, ahlaki değerlerin ve perspektiflerin; liberalleşen politikalarla, ekonomide, nüfus yapısında ve dinsel inanışlarda yaşanan hızlı değişim süreçleriyle birlikte alt üst olması, birçok Amerikalıda toplumlarının durumuna ve o toplumun içindeki kendi istikrarsız pozisyonlarına ilişkin bir korku yaratır. Bu toplumsal güvensizlik duygusunun yükselişiyle aynı anda bilimsel gelişmelerin, ilerleme ve toplumsal istikrarın sağlanacağına ilişkin iyimser inanç gibi Aydınlanma kavramlarının ortaya çıkışı, ceza ve cezalandırma sistemlerinin etrafındaki benzersiz ideolojik konsensüsü yaratır. Bu konsensüs sapkının, delinin ve hastanın disiplin altına alınacağı, kontrol, ıslah ve tedavi edileceği yalıtılmış reform ve toplumsal kontrol alanlarının oluşturulmasına yol açar. Böylece, bu istenmeyen kişilerin alt/emekçi sınıfları yozlaştırmalarına engel olmak istenir. Hapishane, tüm bu toplumsal kontrol kurumları arasında düzenin ve disiplinin esas örneği olarak ortaya

10 Garland, s. 108-9 ve Patricia O'Brien, "Crime and Punishment as Historical Problem", *Journal of Social History*, cilt 11, sayı 4 (Yaz, 1978) s. 508-20.

11 Garland, *age*, s. 87.

çıkmış ve hatta Jackson dönemi Amerika'sının düzensiz ve karmakarışık şehirlerinin gıpta edeceği bir toplum modeli olarak görülmüştür.[12]

Tıpkı Rothman gibi Michael Ignatieff de hapishanenin doğuşunu; geleneksel toplumsal bağların çözülüşü, hızla artan şehirleşme, liberal politikalar ve kapitalist piyasa ve toplumsal ilişkilerinin ortaya çıkmasının 19. yüzyıl İngiltere'sinde yarattığı atmosferin içine yerleştirir. Hapishanenin ortaya çıkışı, sanayi devriminin ve kendi gücünü bütünüyle merkezileştirmek, ekonomik refahını korumak ve artırmak isteyen egemen sınıfın yoksul sınıflar üzerinde daha fazla toplumsal kontrol elde etme çabalarının doğrudan sonucudur.[13]

Rothman ve Ignatieff'in tezlerinin güçlü yanı, Jackson Amerika'sında ve sanayileşmiş İngiltere'de toplumsal ve ahlaki krizin, siyasal liberalizasyonun, alt sınıflar üzerinde güçlü bir toplumsal kontrol uygulama isteğinin, yeni bir ilerleme duygusunun ve bu türden problemleri düzeltecek bir yeteneğin varolduğuna dair inancın altını çizerek ceza kurumlarının ortaya çıkışını tarihselleştirmeleridir. Her ikisine göre de ceza politikaları ve kurumları, sadece bir grubun üretim araçlarıyla ilişkisi tarafından belirlenmiş yekpare bir sürecin sonucu olarak değil, aksine çok çeşitli belirleyenlerin ve güçlerin belirli özgün tarihsel konjonktürlerde birbirleriyle hem çatışmalarının hem de uzlaşmalarının sonucu olarak ortaya çıkar. Ancak maalesef analizleri, ceza kurumlarını ve politikalarını "son kertede" sınıf çıkarlarının ve bir grubun üretim tarzıyla olan ilişkisinin sonucu olarak görür. Bu yaklaşım, sınıf çıkarlarının veya ekonomik çıkarların dışında insani, dinsel ya da bilimsel gerekçelerden kaynaklanan ceza politikaları tartışmalarının da "toplumsal iktidarın yapıları ve egemen sınıf kültürünün görünmez baskıları tarafından kısıtlandığını" varsayar.[14]

Michel Foucault, *Hapishane'nin Doğuşu*'nda cezaya ve ceza kurumlarına ilişkin Foucaultcu metodolojik yaklaşımı izah eder. Foucault, aleni bir gösteri olarak bedene uygulanan şiddetin ortadan kalkışını ve hapishaneye kapatılmanın Fransa'da modern cezalandırmanın temel biçimi haline gelişinin nedenlerini açıklamak için yapısal-işlevselci bir yaklaşıma

12 David Rothman, *The Discovery of the Asylum: Social Order and Disorder in the New Republic*, Hawthorne, New York: Aldine de Gruyter, 2002; ilk baskı 1971, gözden geçirilmiş yeni baskı 1990.

13 Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain: The Penitentiary and the Industrial Revolution, 1750-1850*, New York: Columbia University Press, 1978.

14 Garland, *age*, s. 124-25.

dayanır. Yukarıda belirtildiği gibi, Foucault'nun tezi, bir toplumsal grubun diğeri üzerindeki denetimini artırmak için bilgi ve iktidarın, disiplin ve gözetleme teknolojileri aracılığıyla birbirini nasıl etkilediğini açığa çıkarmaya odaklanmıştır. Diğeri üzerindeki kontrolü kazanmak ve/veya uygulamak için kurulan bilgi ve iktidar arasındaki bu ilişki, bütün toplumsal ilişkilerin ve kurumların işleyişinin temel parametrelerini oluşturmaktadır. Hapishaneler ve diğer toplumsal kontrol kurumları, daha iyi gözetlemek ve disipline etmek için geliştirilmiş teknikler, bilgi ve iktidar ilişkisinin doğrudan ürünleridir. Foucault'nun tezi, sınıf çatışması ya da ekonomik determinizm gibi kavramları, toplumsal kontrolü ele geçirmek üzere bilgi ve iktidarın kullanımında yetersiz gerekçeler olarak görür.[15] "Onun ilgisi somut politikalar ve bu politikaların kapsadığı gerçek insanlara değil, iktidara ve iktidarın yapısal ilişkiler, kurumlar, stratejiler ve teknikler olarak somutlaşmış biçimlerine yöneliktir. Foucault'nun tasavvurunda iktidar, sadece biçimsel politika ya da açık çatışma alanıyla sınırlı değildir; aksine toplumsal hayatın tamamına yayılan bir unsurdur."[16] Dolayısıyla cezalandırma, beden üzerinde iktidar uygulamanın politik taktiği haline gelir. Tıpkı ekonomik, siyasal ve toplumsal diğer kurumlar gibi ceza kurumları da; üretim, tahakküm ve sosyalizasyon sistemlerini bedeni itaatkâr, biçimlendirilebilir, kendini disipline eden hale getirmek ve boyun eğdirmek için kullanmaktadır.

Foucault'nun tezi, bilgi ve iktidar ilişkisi, disiplin ve gözetleme tekniklerinin iktidarı nasıl artırdığı, iktidarın bu yeni teknolojiler aracılığıyla nasıl kullanıldığı ve bu yeni teknolojilerin bireyler üzerindeki denetime ilişkin yarattığı etkilerle ilgili olarak ceza çalışmalarına çok önemli bir katkıda bulundu. "Foucault'nun araştırmaları sayesinde gözetleme, denetim, gözlem, disipline edici terbiye, inceleme ve normalleştirmenin etkilerini, içinde cisimleştikleri fiziksel, mimari ve örgütsel biçimlerle birlikte ortaya koyan araştırmaları aracılığıyla modern ceza sisteminin dayandığı maddi pratikleri daha iyi anlamaya başlarız."[17]

Foucault'nun çalışması, aynı zamanda kimi kusurlarla da maluldür. Foucault'nun iddiasının en önemli zaafı, "ideal"in alanında kalmasıdır.

15 Michel Foucault, *Discipline and Punish*, çev. Alan Sheridan, New York, 1995, Türkçesi *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitapevi, 2006

16 Garland, *age*, s. 138.

17 Garland, *age*, s. 152.

Hapishanenin Doğuşu'nda Foucault, hapishanelerde bilgi ve iktidarın kullanımıyla ilgili analizini Jeremy Bentham gibi reformcuların farazi planlarına dayandırmaktadır. Foucault'ya göre Bentham'ın *panopticon*u tutuklunun bedeninde ve ruhunda maksimum denetimi kurmak için en mükemmel örnektir; ancak unutmamak gerekir ki Bentham'ın büyük cezaevi sadece kavramsal dünyada kalnuştır. Onun büyük projesi hiçbir zaman fiziksel olarak varolan ve işleyen bir yapıya dönüşmedi ve Foucault bu çok önemli noktayı hiçbir zaman itiraf etmedi. Rothman'ın da işaret ettiği gibi, "Foucault için niyetler pratiklerden daha çok önem taşımaktadır. Kamusal otoriteler bir program formüle ettiğinde veya bir amaç ilan ettiğinde, onun gerçekleştiğini varsayar. Hayali gerçeklikle karıştırır."[18]

Foucault'nun iddialarının ikinci zayıf noktası, iktidar tekniklerine maruz kalanların fail de olduklarını reddetmesi ve onlara direnme becerisini ve bu pratiklerin tasarlanmış sonuçlarını değiştirme imkânını vermemesidir. Foucault ceza kurumlarını ve pratiklerini açıklarken devletin nüfusu disipline etmek ve toplumsal kontrol uygulamak için iyi planlanmış politikalarına karşı direnişin nasıl arttığını ve bu direnişin cezaevi gibi "topyekûn kurumlar"da uygulandığı varsayılan taktiklerin altını nasıl oyduğunu asla tartışmaz.[19] Patricia O'Brien'ın *Cezanın Vaadi* adlı çalışması, 19. yüzyıl Fransız cezaevlerinde ceza kurumlarının idealize edilmiş disiplin, gözetim ve toplumsal kontrol araçlarına karşı hapishane altkültürünün dövme yaptırarak, yaratıcı iletişim yolları icat ederek, gardiyanları ayartarak ve fuhuş yaparak nasıl meydan okuduğunu anlatır. Bu türden eylemler, suçluyu denetlemek ve "ıslah etmek" üzere ceza kurumları tarafından kullanılan birçok taktiğin etkisini büyük ölçüde azaltmıştır.[20] Direniş aynı zamanda yeni, daha verimli disiplin ve kontrol yöntemleriyle tekniklerinin gelişmesine de yol açabilir.

Foucault'nun üçüncü zaafi ise, bakışının tarihdışı olmasıdır; çünkü herhangi bir toplumdaki bütün sistemleri, etkinlikleri, kararları, ahlaki

---

18 Rothman, *age*, s. xix

19 Erving-Goffinan'ın *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*'te (Chicago: Aldine, 1962) verdiği tanıma göre, bir "topyekûn kurum" (*total institution*), "toplumun kalan kesimleriyle ilişkisi kesilmiş geniş sayıdaki bir insan topluluğunun ayırt edilebilir bir süre boyunca kapatıldığı, yönetildiği ve formel olarak belirli kurallara tabi tutulduğu yaşama ve çalışma yeri"dir (s. 4).

20 Bkz. Patricia O'Brien, *The Promise of Punishment: Prisons in Nineteenth-Century France*, Princeton: PUP, 1982.

değerleri ve eylemleri esasen temel belirleyici olarak kontrole ve iktidara dayandırmaktadır. Bu, Marx'ın her şeyi içeren ekonomik belirleyicisini başka bir belirleyiciyle değiştirmek anlamına gelir sadece. Son olarak da Foucault, iktidar ve toplumsal kontrolü bütün sosyal ilişkiler için her şeyi içeren belirleyici olarak kabul ettiğinden, hapishanelerdeki insan haklarını korumak, özgürlükleri genişletmek, yaşam koşullarını ve kalitesini iyileştirmek için çalışan karşı-güçlerin tümünü görmezden gelir. Ayrıca, mali kısıtlamalar veya başka gerekçelerle mahpusların bedenlerini ve ruhlarını daha iyi kontrol etmek için uygulanan disiplin ve gözetleme politikalarını sınırlandırmak üzere hareket eden siyasal ve pratik karar alma süreçlerini de görmezden gelmektedir.

Cezalandırmaya ve ceza kurumlarına ilişkin bu dört yaklaşımın her birisinin güçlü ve zayıf yanları var şüphesiz. Bu yaklaşımların her biri cezalandırma sistemlerinin ayrı ve özgün bir yönüne odaklanıyor ve bu karmaşık toplumsal kurumların tamamını görebilmemiz için yararlı bakış açıları sunuyorlar; ancak hiçbiri tek başına cezalandırma sistemlerini bütünlüklü olarak görmek için yeterli değil. Cezalandırma çalışmalarına ilişkin daha kapsamlı bir yaklaşıma ihtiyacımız var. David Garland'ın *Ceza ve Modern Toplum* çalışması, cezaya ve cezalandırma sistemlerine ilişkin böylesi bir eklektik yaklaşımı önermektedir.

David Garland, *Ceza ve Modern Toplum: Sosyal Teoride Bir Araştırma*'da, "cezayı çok yönlü ve birçok unsur tarafından belirlenen bir toplumsal kurum olarak gören, çok boyutlu ve yorumlayıcı bir yaklaşım"a davet ediyor.[21] Bu yaklaşım, hapishane gibi kurumlarda kendisini ortaya koyan cezayı ve cezalandırma sistemlerini, hem daha geniş kültürel kategorileri biçimlendiren ve canlandıran hem de özel cezai amaçlara sahip olan bir "toplumsal yapıntı" olarak ele alır. Tıpkı giyinmek, rejim yapmak ya da mimari gibi cezalandırma da sadece niyetleri araçsallaştırılarak açıklanamaz; aynı zamanda kültürel tarz, tarihsel gelenek ve teknik, söylemsel ve kurumsal koşullara bağımlılık gibi boyutlar da dikkate alınmalıdır. Cezalandırma devlet tarafından yönetilen yasal bir kurumdur; ama aynı zamanda bilmenin, hissetmenin ve eylemenin çok daha geniş kalıplarına dayanır; süregelen işleyişi ve meşruiyeti işte bu toplumsal kökenlere bağlıdır. Bütün toplumsal kurumlar gibi aynı zamanda tarihe dayanır; modern cezalandırma hâlihazırdaki duruma ancak kısmen uyarlanmış bir

21 Garland, *age*, s. 2.

tarihsel sonuçtur. Bugünkü politikanın olduğu kadar geleneğin de bir parçasıdır. Varolan bütün toplumlarda cezalandırmaya ilişkin birbiriyle çatışan çok farklı akıl yürütmeler mevcuttur. Bütün toplumsal kurumlar gibi cezalandırma da hem toplumsal çevre tarafından şekillenir hem de onu şekillendirir. Cezai müeyyideler ve kurumlar, toplumsal neden sonuç ilişkilerinin sonundaki bir an tarafından basitçe belirlenen bağımlı değişkenler değildir. Bütün toplumsal kurumlar gibi cezalandırma da çevresiyle gerçek bir ilişki içindedir; toplumsal dünyayı kuran ve karşılıklı olarak şekillenen unsurların diziliminin bir parçasıdır.[22]

Çeviri: Özgür Sevgi Göral

22 *age*, s. 19-22.

19. YÜZYILDA OSMANLI'DA KAMU DÜZENİ KONUSUNDA ÇALIŞMAK: BİBLİYOGRAFYA ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

NOÉMI LÉVY*

1. Çok Yönlü Bir Tarihyazımı Konusu...

Asayişin sağlanması konusu, Osmanlı tarihyazımında bugüne kadar çok ele alınmamışsa da, Batı Avrupa'nın çağdaş ve güncel sosyal tarihinin uzun zamandan beri önemli bir araştırma alanı olmuştur. Bu çalışmalar, Osmanlı örneğinde benzer konularda yapılacak araştırmalar için değişik sorunsallar ve konuya farklı yaklaşım yöntemleri sunarak, bir sorunsal oluşturulmasında ipuçları sağlıyor.

Polis

Asayişin sağlanmasından sorumlu kişiler üzerine olan çalışmalar daha çok polis üzerinde yoğunlaşmıştır. Gerek şehirde yer almaları gerekse devletin meşru şiddeti tekelleştirmesinde polisin bir araç olarak görülmesinden dolayı, 19. yüzyılda polis, genel olarak Batı devletlerinin siyasal ve sosyal yapılarının çağdaşlaşmasındaki anahtar unsurlardan biri olarak kabul edilmiştir. Polis hakkındaki tarihyazımında iki unsur belirleyicidir: Bir yandan birçok çalışmada kuramsal boyuta verilen önem, diğer yandan da farklı yazarlar tarafından savunulan çeşitli tezlerin siyasallaştırılması.

İngiltere'de polisin ortaya çıkışı çevresinde dönen tartışmalar, bu tarihyazımı eğilimlerini çok çarpıcı bir şekilde somutlaştırmaktadır. Bu konuda iki temel tez karşı karşıya gelir. Liberal siyasi ideolojinin *(Whig)* yansıması olan "ortodoks" görüşe göre, 1829'da İngiliz polis teşkilatının kurulması, kamu düzeninde endüstri devriminin ve hızlı şehirleş-

* Araştırmacı, IFEA (Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü); doktora öğrencisi, EHESS (École des hautes études en sciences sociales)

menin beraberinde getirdiği yeni sorunların doğrudan bir sonucudur. Düzensizliğin ve suçun kaynağı olarak görülen anonimliğin yaşandığı metropollerin ve özellikle de başkentin hızlı büyümesi, bu yeni sosyal çerçeveye uygun bir gücün oluşturulmasını gerekli kılmaktadır. Rasyonel olarak yönetilen ve önleyici tedbir faaliyetlerine ağırlık veren profesyonel bir polis teşkilatının oluşturulması, asayişin sağlanması ve düzensizliklerin ortadan kaldırılması için en iyi yol olarak görülmüştür. Polis, toplumun ortak çıkarlarını her türlü tahribata karşı savunan koruyucu bir güç olarak görülmektedir.

Çoğunlukla Marksist bir tarih yazımıyla anılan "revizyoncu" tez ise, polisin görevini idealize eden bu görüşü reddeder. Bu teze göre, kapitalizmin gelişmesi ve sınıflar arasındaki gerilimlerin artması, karışıkların artmasının temel nedenidir. Polis, öncelikle yönetici konumdaki burjuvazinin alt sınıflar üzerindeki hâkimiyetini korumasını sağlayan bir zorlama aracı olarak görülmektedir.

İngiliz polisi üzerine yapılan yeni çalışmalar, bahsettiğimiz iki karşıt tutumun sentezini yapmaya çalışır. Böylece Reiner, polisin her şeyden önce devletin meşrulaştırılmasında kullanılan bir araç olduğunu inkâr etmeksizin, toplum önünde, hatta işçi sınıfında bile bir meşruiyet kazanma kapasitesi olduğunu ortaya koyar.[1] Bu bakış açısına göre, polis ve halk arasındaki işbirliğine bağlı olaylar, sadece ideolojik bir manipülasyonun sonucu olarak kabul edilmemekte, polisin kamu yararının kabul edildiğini de göstermektedir. Buna çok yakın bir şekilde, Emsley de ne ortodoks teze ne de revizyoncu teze hak verir: "Polis her zaman hâkim ideolojiyi güçlendirdi: Polisin zorlama yetkisi vardır ama genelde karşılıklı rızayla hareket etmeyi tercih etmiştir."[2] Emsley'e göre, İngiliz toplumunun farklı sınıflarının güç ilişkilerinde kullandıkları polis, çok yönlü bir kurumdur.

Son olarak, bahsettiğimiz tüm bu yorumların ortak noktası, İngiliz polisini, İngiliz siyasi sistemine özgü kabul etmesidir. 19. ve 20. yüzyıllarda İngiliz anayasal rejiminin istikrarı ve merkezi otoritenin İngiliz kamuoyundaki görece olumlu imajı, Clive Emsley tarafından İngiliz polisinin toplumda kabul görmesinin açıklayıcı etkenleri olarak ileri sürülmüştür.

---

1 Robert Reiner, *The Politics of the Police*, New York: Harvester-Wheatsheaf, 1992.

2 Clive Emsley, *The English Police. A Political and Social History*, Harlow: Pearson, 1996.

İngiliz, Galler ve Türk polislerini mukayese eden Ahmet Aydın da, devletin ve devletle toplum arasındaki ilişkilerin doğasının polis üzerine olan etkisini ortaya koyan teze başvurarak, bunu 19. yüzyıl sonundaki Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ortamına uygular.[3] Aydın, bu dönemin otoriter rejiminde, işleyişi öncelikle zorlama üzerine kurulu olan ve toplum içinde hiçbir meşruiyete sahip olmayan polisin temel işlevinin sultanın korunması olduğunu kabul ediyor. Bu görüş iki bakımdan daha yakından irdelenmeye muhtaçtır. Öncelikle Selim Deringil ve Nadir Özbek'in de ikna edici bir şekilde gösterdikleri gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yetkiyi meşrulaştırma mekanizmaları, aynı dönemde Batı rejimlerindeki ve özellikle Britanya'dakilerle birçok açıdan benzerdir.[4] Ayrıca, polisin devletin bir görüntüsü olması ve onun özelliklerini yansıtması, polisin, işleyişine etki eden bir yerel ağ sistemine dahil olduğu gerçeğini gözardı ettirmemelidir. Polisin işleyişinin, ancak bu iki farklı boyutun göz önüne alınarak anlaşılabileceğini düşünüyoruz.

Asayişin Sağlanması ve Gözetleme

Asayişin sağlanmasından sorumlu kişiler konusu, bu sorunsalın birçok yönünden sadece biridir. Asayişin sağlanmasında uygulanan yöntemlerin belirgin bir coğrafi ve kronolojik düzlemde incelenmesi, kamu düzeni konusundaki tarihyazımının bir diğer temel eğilimini oluşturur. Michel Foucault'nun tezlerinin sosyal denetim ve modern devletlerdeki gözetim üzerine yapılan birçok çalışmadaki etkisi inkâr edilemez. Belirgin ya da daha az belirgin, kabul edilmiş ya da tartışılan referanslar, *Surveiller et punir* (*Denetlemek ve cezalandırmak*) ve yazarın "gouvernementalité" üzerine olan daha sonraki tezleri, farklı coğrafi ve tarihi ortamlarda asayişin sağlanmasına yönelik metotları gün ışığına çıkarmayı vadeden çalışmaların çoğunda ana referans olarak gözüküyor.[5]

---

3 Ahmet H. Aydın, *Police Organisation and Legitimacy, Case Studies of England, Wales and Turkey*, Aldershot: Avebury, 1997, s. 21.

4 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains, Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, London-New York: I.B. Tauris, 1998; Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*, İstanbul: İletişim, 2002.

5 Michel Foucault, *Surveiller et punir*, Paris: Gallimard, 1993 (1975), Türkçesi *Hapishanenin Doğuşu, Gözetim Altında Tutmak ve Cezalandırmak*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: İmge Kitabevi, 2000.

"1848 Devriminin ve 19. Yüzyıl Devrimlerinin Tarihi Topluluğu"nun 1987 yılında Fransa ve Avrupa'da şiddet ve asayişin sağlanması üzerine düzenlediği bir kolokyumun yayımlanan bildirileri, bu tarihyazımının eğilimlerinden bazılarını yansıtır.[6] Foucault'ya yapılan göndermeler çok belirgin olmasa da, Alain Faure'un kamu düzeni olgusunu anlatmaya çalıştığı giriş yazısında Foucault'nun *Surveiller et punir* adlı eserindeki tezlerden çok etkilendiği görülür. Yazara göre, kamu düzeni aynı zamanda, "norm dışı davranışları ortaya çıkarmak ve eğitmek, insanlar arasındaki farklılıkları bölgesel özelliklerden ve toplumdışılıklardan oluşan bir gruba indirgemeye çalışmak için ortaya konan *sosyal denetim*e ve kurumsal ve ideolojik aygıtlaşma kavramlarına" da gönderme yapar. Bu teorik çerçevenin ötesinde, bu derleme eserdeki makalelerden bazıları, 1848 ve 1870 krizleri sırasında asayişin sağlanmasıyla ilgili yöntemlerle ilgilenir. Kriz zamanları asayişin sağlanması konusunu incelemek için en ayrıcalıklı anlar olarak karşımıza çıkar; bu sorunsala daha sonra Osmanlı örneği için tekrar döneceğiz. Diğer makaleler, 19. yüzyılda polis gözetimine bağlı etkinliklerin önemini, özellikle de genelde daha çok rızaya dayalı gibi gösterilen İngiliz örneğini vurguluyor.

Asayişin sağlanması üzerine olan tarihyazımının temel özelliklerinden biri, mekân çerçevesi olarak şehre, özellikle de başkentlere verilen önceliktir. Londra ve Paris örnekleri tarihçilerin ilgilerini özel olarak cezbetmiştir. Böylece, Jean-Marc Berlière'in polis valisi Lépine üzerine olan eseri bir biyografiden çok, geçen yüzyılın sonlarında Paris'teki kamu düzeni üzerine yapılmış bir çalışmadır.[7] Başlıkları, sırasıyla "şehrin karışıklıkları" ve "şehirde düzen" olan ilk iki bölüm, Fransız başkentinin kamu düzenine meydan okumaları ve buna karşılık vermesi gereken polis teşkilatı hakkında toplu bir bakış sunuyor. Vurgu siyasi karışıklıklar konusuna yapıldıysa da, toplumun halk katmanlarıyla özdeşleştirilen "tehlikeli sınıflar"a bağlı, kamu düzenine yönelik günlük karışıklıklardan da bahsedilmiştir. Fransız devletinin iç güvenlik meselelerinde başkentin önemini gösteren Paris Emniyet Müdürlüğü teşkilatı üzerine de detaylı bir inceleme yapılmıştır.

---

6 Philippe Vigier (der.), *Maintien de l'ordre et polices en France et en Europe au XIXe siècle, Colloque de la société d'histoire de la révolution de 1848 et des révolutions du XIXe siècle*, Paris: Créaphis, 1987.

7 Jean-Marc Berlière, *Le préfet Lépine et la naissance de la police moderne*, Paris: Denoël, 1993.

Londra ve İstanbul gibi gerek siyasi, gerek iktisadi gerekse nüfus açısından ülkenin merkezi olan Paris, kamu düzeni aygıtının kalbinde yer alır. Hukuki işlevlerinin aleyhine, kamu düzeninin Emniyet Müdürlüğü'nün işlevleri içinde işgal ettiği merkezi yerin altı da sık sık çizilmiştir.

Daha şimdiden, bu özelliklerin sadece Fransız polisine uygulanmadığının altını çizmek gerekli gözüküyor. İngiliz polisi üzerine eserinde Clive Emsley, benzer dinamikleri ortaya koyar. Osmanlı örneğinde ise zaptiye nazırının kişisel olarak işin içine girmesi çarpıcıdır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, suçla mücadeleye kıyasla asayişin sağlanmasına verilen öncelik, Ferdan Ergut'a göre kuruluşundan beri Osmanlı polisinin başta gelen özelliklerinden biridir.[8]

Dönemin diğer devletleri tarafından tanınan dinamikleri göz önünde bulundurmak, Osmanlı örneğinin özgünlüğüne gereğinden fazla önem vermekten kaçınmanın koşullarından biridir. Daha önceki paragraflarda İngiliz ve Fransız örnekleri üzerinde daha fazla durulduysa da, karşılaştırmanın tam olarak anlamını kazanması için diğer Avrupa ve Avrupa dışı devletlerle de yapılabileceği ve yapılması gerektiği barizdir. Örneğin Rusya ve Avusturya-Macaristan örneklerinin ele alınması, imparatorluk çerçevesinde asayişin sağlanmasıyla ilgili olası özelliklerin neler olduğu sorusuna yanıt oluşturabilecek unsurlar sunabilir. Elbette karşılaştırma yapabilmek için, karşılaştırılan durumlar üzerine oldukça iyi bilgi sahibi olmak gereklidir. Oysa ki, birazdan okuyacağınız tarihyazınına toplu bakışın göstermeye çalışacağı gibi, birkaç temel esere rağmen, Osmanlı örneği söz konusu olduğunda, kamu düzeni konusu üzerine oldukça az çalışılmıştır.

2. Osmanlı Çerçevesinde Hâlâ Az Çalışılmış Bir Konu...

Batı Avrupa'da kamu düzeniyle ilgili çok sayıda araştırma olsa da, bu konuda Osmanlı tarihyazımındaki eksiklikleri görmek gerekir. Birkaç önemli istisna dışında, sosyal denetim ve bastırmayla ilgili teorik tartışmaların fazla bir yankısı olmadı. Osmanlı araştırmaları, "Foucault etkisi"ne göreli olarak kayıtsız kalmışlardır. Bunun temel sebebi, belki de tartışmayı besleyecek malzemenin yetersizliğidir. Bu, ne bu sorunlar Osmanlı örneğinde anlam taşımadıkları için ne de kaynak yetersizliğindendir, bunun nedeni kaynakların taranmasının hâlâ çok kısmi kalmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda

8 Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İstanbul: İletişim, 2004, s. 69-76.

asayişin sağlanması üzerine genel çıkarımlara varılmadığı gibi, olay incelemeleri yapan çalışmalar da çok nadirdir. Konudan bahsedilmesi yaygın bir durum olsa da, bu sorunsalın merkezine çok nadir olarak yerleştirilmektedir. Şehir tarihi, yeni Osmanlı tarihyazımının ana eksenlerinden birini inkâr edilemeyecek bir şekilde oluşturse da, şehirde kamu düzeninin sağlanmasıyla ilgili somut yöntemler hakkında bilgilerimiz hâlâ çok eksiktir. Bu konudaki tarihyazımı bilançosu, bu tarihyazımının sınırlarını çizerek temel kazanımlarının sentezini yapmayı amaçlamaktadır.

Kamu Düzeni Güçlerinin Kurumsal Tarihi: Saklı Tutulmuş Bir Alan mı?

Kamu düzeni güçlerine kurumsal bir yaklaşım, en azından iki ortak noktayı paylaşan birçok çalışmanın merkezindedir. Bu ortak noktalar, çalışmaların 1940'lı yıllar civarında yazılmış olması ve bunların Türk güvenlik güçlerinde çalışan ya da buralardan emekli olmuş kişiler tarafından kaleme alınmış olmalarıdır.[9] Bu özelliklerin kitapların içeriklerine de yansıdıklarını belirtmeye gerek bile yok. Kaynakları sadece yasal metinler olan bu çalışmalar, Cumhuriyet güvenlik güçlerinin Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine olan gelişimlerini anlatır. Elbette Cumhuriyet dönemi ayrıcalıklı tutulmuştur. Bunlar yüzyıllar boyunca güvenlik güçlerinin geçirmiş oldukları kurumsal dönüşümler üzerine neredeyse eksiksiz bir çerçeve hazırlayan gerekli referans kitaplarıdır. Bu açıdan bakıldığında, gelişmeleri az çok kısa bir şekilde özetlemekle yetinen yeni sentezler arasında bunların eşdeğer karşılıkları yoktur.

Tabii ki tamamıyla kurumsal olan bu yaklaşımın sınırları ortadadır. Olaylara dayalı anlatımın hiçbir açık sorunsalı yoktur. Ferdan Ergut'un da belirttiği gibi, güvenlik güçlerinin geçirdikleri dönüşümlerin nedenlerinden hiçbir zaman bahsedilmemektedir.[10] Bu güvenlik güçlerinin somut müdahale yöntemleri, halkla olan ilişkileri, ya da asayişin sağlanmasından sorumlu farklı organlar arasındaki olası çatışmalar da gözardı edilmiştir. Neredeyse yarım yüzyıldan fazla bir zaman önce yasalcı yaklaşımın egemen olduğu bir tarihyazımı ortamında yazılmış bu çalışmalardaki eksik-

9 Halim Alyot, *Türkiyede Zabıta*, Ankara: Kanaat Basımevi, 1947; Derviş Okcabol, *Meslek Tarihi*, Ankara: Ankara Polis Enstitüsü Neşriyatı, 1939; Hikmet Tongur, *Türkiye'de Genel Kolluk*, Ankara: Kanaat Basımevi, 1946.

10 Ergut, *age*.

likler çok şaşırtıcı değildir. Bu daha yeni sentezler söz konusu olduğunda da anlaşılırdır. Çünkü polis örgütlenmesinin tarihçileri, geçmişte olduğu gibi bugün de, genelde örgüt mensuplarıdır, yani amatör tarihçilerdir ve meslekleri üzerine resmi bir söylemin sözcüleridir.[11]

Teorinin Etkisi

Güvenlik güçleri üzerine yayınların bir kısmı hâlâ az önce bahsedilen çerçeve içinde yer alıyorsa da, son on yılda konu hakkında ortaya çıkan birçok eser tarihyazımında bir yenilenmeye işaret ediyor. Anglosakson teorik literatürünün etkisiyle yapılan yeni çalışmalar, Avrupa ya da Amerika güvenlik güçlerinin incelenmesinde kullanılan yöntemlerden esinlenerek geleneksel kurumsal anlayışı aşıyor. Tarihin, sosyolojinin ve siyaset biliminin kesiştiği noktada karşımıza çıkan bu çalışmalar, çoğunlukla çağdaş dönem üzerinde yoğunlaşıyorlar; ancak genellikle 19. yüzyılın ikinci yarısını da göz önünde bulundurdukları ve çağdaş Türk polisinin ortaya çıkışı ve yaratılışı üzerine de sorgulamalarda bulundukları için bizim incelememiz için de belli bir önem teşkil ediyorlar.

Karşılaştırmalı yaklaşım, çağdaş Türkiye bağlamında güvenlik güçlerinin incelenmesinde kullanılan yöntemlerden biridir. Bu yaklaşım İngiliz, Galler ve Türk örneklerini karşılaştıran iki eser tarafından benimsenmiştir.[12] Aydın, sorunsalının merkezine polis müdahalesinin meşrulaştırılması sorusunu koyar. Savunulan esas fikir şudur: Eğer polis örgütünün işlevleri tüm devletlerde aynıysa, iki sistem çakışır. Birinde, polisin eylemleri, ortak değerler çevresinde oluşan bir anlaşmayla meşrulaşmıştır; diğerinde ise daha çok bir zorlama aracı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu iki sistem birbirini dışlamasa da, yazara göre İngiliz ve Galler örneği daha çok birinci sisteme, Türk örneği ise ikincisine bağlanabilir. Bu fark söz konusu ülkelerdeki iktidar özellikleriyle ve bu toplumların yaşadıklarının az ya da çok yoğun olmasıyla ilişkilendirilmiştir.

---

11 Örneğin Nihat Dündar, "Türk Polisi'nin Koruma, Kollama, Huzur ve Güveni Sağlama Amacıyla Verdiği Hizmette 141 Yıl", *Türk İdare Dergisi*, sayı 54 (1986), s. 119-127; Mesut Gülmez, "İşçi Sorunu ve Polis Mevzuatı: Fransa Örneği ve Polis Nizâmı'nın 12nci Maddesi", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 17, sayı 1 (1984), s. 115-132.

12 Aydın, *age*; İbrahim Cerrah, *Crowds and Public Order Policing: an Analysis of Crowds and Interpretations of Their Behaviour Based on Observational Studies in Turkey, England and Wales*, Aldershot, Brookfield: Avebury, 1997.

Cerrah'ın bakış açısı ise, hissedilir bir şekilde farklıdır. Ona göre, gerek İngiltere'de gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19. yüzyıldan itibaren polis örgütünün gelişmesinin temel unsuru asayişin sağlanmasıdır. Polis, bu işlevi yerine getirirken tarafsız bir kurum olmaktan ya da toplumun geneline hizmet etmekten uzaktır; siyasi iktidarın ve yönetici sınıfların çıkarlarını korur. Çalışmasını 1980'li yıllardan beri Türkiye'de ve İngiltere'de yer almış olan birtakım toplanmaların incelenmesi üzerine kuran Cerrah'ın analizi, kitle hareketlerinin ve bunların beraberinde getirdikleri polis tepkisinin bir tipolojisini yapmayı hedefler. Bu eserin tarihi boyutu çok kısıtlı olsa da, oluşturmaya çalıştığı teorik çerçeve, daha eski dönemlerde asayişin sağlanması konusu incelenirken takip edilecek bir zemin sunabilir.

Daha önce bahsedilen tamamıyla kurumsal yaklaşımların tersine, bu eserler polis hareketinin yöntemleri ve meşruiyeti konularını gözardı etmiyor. Bununla birlikte ikisi de aşırı teorik boyutlarıyla yanılgıya düşüyor. Aydın'ın çalışmasında, teorilerin çakışması yazarın ana tezini aydınlatacağı yerde daha anlaşılmaz kılıyor: Ne çağdaş polisin oluşumu konusundaki tartışmalardan ya da asayişin sağlanması stratejilerinden ardarda bahsetmek, ne de Weberci örgüt sosyolojisi, Türk örneğinde ikna edici sonuçların çıkarılmasına olanak veriyor. Cerrah'ın çalışmasında ise yazarın teorik modeliyle ulaşılan yüzeysellik derecesi, ortalama bir okuyucu için çalışmayı anlaşılması güç kılıyor.

Olay analiziyle teorik yaklaşımı birleştirmeyi amaçlayan çalışmalar arasında amacına en çok ulaşan, hiç şüphesiz, Ferdan Ergut'un *Modern Polis ve Devlet* adlı yeni kitabındaki analizidir.[13] Konusu Tanzimat'tan Kemalist Türkiye'ye sosyal denetimin gelişimini araştırmak olan bu çalışmada, daha önce bahsedilen iki eserden farklı olarak tarihi boyut çalışmanın merkezinde yer alır. Yazarın amacı, polis örgütünün dönüşümlerini ve asayişin sağlanma yöntemlerini birçok sosyoloji teorisine gönderme yapan kavramsal bir bağlamda ele almaktır. Bu eserin yapısını dört ana konu oluşturur: Toplu sorumluluk sorusu, polisin ve ordunun ayrılması, polisin siyasi alandaki etkisi ve kamu düzeninin tanımı.

Tanzimat dönemi, ordudan bağımsız bir polis gücünün geliştirilmesi ve kamu düzeni tanımının daha önce özel alana girdiği düşünülen alanlara da yayılmasıyla sonuçlanacak bir sürecin başı olarak kabul edilmiştir.

13 Ergut, *age.*

Ancak, yine de uygulamada devlet tarafından uygulanan sosyal denetimin hâlâ çok sınırlı kaldığı bir dönemdir. Bu gelişmeler II. Abdülhamid'in hükümdarlığında bambaşka bir önem kazanır. Bu dönem, 1879'da bağımsız polis bakanlığının *(Zaptiye Nezareti)* ortaya çıktığı ve özellikle de siyasi ve bürokratik elitlere karşı polisin denetim gücünün bariz bir şekilde arttığı bir dönemdir. Yazar tarafından temel bir kopuş olarak nitelendirilen Jön Türk devri, yerel elitler tarafından uygulanan geleneksel sosyal denetim mekanizmalarının aleyhine, polis güçlerinin devlet tarafından merkezileştirilmesiyle dikkat çeken bir dönemdir. Polis örgütünün güçlenmesi, örgütün ordu bağlamı dışında silahlanması anlamına gelir. Dönemin kanun yapma etkinliği aynı zamanda kamu düzeni tanımının Jön Türk devletinin benimsediği iktisat siyasetine uygun bir yönde genişlemesine katkıda bulunur; sosyal denetimin güçlenmesinin asıl hedef aldıkları, serseriler ve işçilerdir. Bu miras, Cumhuriyet döneminde güçlendirilmiş ve polis güçlerinin artarak profesyonelleşmesi ve müdahale alanlarının genişlemesiyle kendini göstermiştir.

Bu şematik özet, Ferdan Ergut'un çalışmasındaki tüm soruları ele almaktan çok uzaktır. Varolan kaynaklardan yola çıkarak polis örgütünün değişik teorilerine başvurarak özgün bir model geliştirme arayışıyla bu öncü kitap, bugüne kadar yapılmış çalışmalarla kesin bir kopuş oluşturur. Sınırları projenin yola çıkış hedefleriyle ilişkilendirilmelidir. Burada da teorik boyut bazen tarihsel analizin önüne geçmiş ve anılan referansların çokluğu, yazarın konumunu aydınlatmaktan çok daha anlaşılmaz kılmış görünmektedir. Diğer taraftan, ele alınan kronolojik bağlam içindeki eşitsizlikler çarpıcıdır. Jön Türk dönemi çok detaylı bir incelemeye tabi tutulurken Abdülhamid dönemi oldukça şematik olarak ele alınmıştır. Bu eşitsizlik, elbette yazarın Jön Türk dönemini Türk polisi tarihinin bir dönüm noktası yapmasıyla doğrulanıyor. Bununla birlikte, Abdülhamid döneminin daha detaylı bir analizi belki bu tezi desteklemekte, ama aynı zamanda da sınırlarını belirlemekte faydalı olabilirdi. Bu eserin en büyük değerlerinden biri, daha sonra yapılacak çalışmalar için sorunsal oluşturabilecek birçok yeni alan açmasıdır.

Kamu Düzeninin Pratikte Sağlanması: Durum İncelemeleri

Şu ana kadar sayılan tüm çalışmaların ortak noktası, polis örgütünü ve yöntemlerini temel konuları olarak ele almalarıdır. Elbette bu bakış açısı, asayişin sağlanmasıyla ilgili sorulabilecek tüm soruları sormaktan

uzaktır. Kamu huzurunun sağlanmasından sorumlu kurumların çokluğunu hesaba katarak, asayişin sağlanmasında kullanılan metotları belli bir bağlamda ortaya koymaya çalışan çalışmalar da oldukça önemlidir. Sadece şehir çerçevesini düşündüğümüzde bile, ki bu çerçeve 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu üzerine yapılan çalışmalarda ayrıcalıklı bir yere sahiptir; Osmanlı şehirleri üzerine yapılan çalışmalarda kamu düzeni sorusu genelde ele alınmıştır.

Daha güvenli ve devlet tarafından daha iyi kontrol edilen şehirler, Tanzimat döneminde yapılan reformların merkezinde olduklarından, bu dönemin şehirciliği üzerine yapılan çalışmalarda kamu düzeni sorusunun ele alınması oldukça mantıklıdır. Sokakların düzenlenmesinde olsun, inşaat alanında yapılan düzenlemelerde ya da kamusal ışıklandırma sisteminin gelişmesinde olsun, hep şehirdeki güvenliği güçlendirme isteğiyle karşılaşırız. Bu konuda, Hausmann'ın Paris'te İkinci İmparatorluk sırasında yaptığı çalışmalarla benzerliklerin altı sıkça çizilir. İstanbul'a gelince, Zeynep Çelik, vardığı sonuçlarda başkentin 19. yüzyılda yeniden şekillendirilmesiyle devletin şehir üstünde güçlendirilmiş bir denetim kurma isteği arasındaki yakın ilişkinin altını çizer.[14] Karşılaştırmalı bir bakış açısıyla, Abdülhamid dönemi için Jens Hanssen'in Beyrut üzerine yazdığı makaleyi gösterebiliriz. Bu sefer söz konusu olan bir taşra şehridir ve yazar, 19. yüzyıl sonunda kamu binalarının inşası ve özellikle polis memurlarının artmasıyla devletin şehirdeki artan kontrolünün altını çizer.[15]

Kamu binaların arasında, 19. yüzyılda karakolların gelişmesi İstanbul örneğinde birkaç çalışmanın konusu oldu.[16] Bu çalışmalar, özellikle bu ya-

14 Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul, Portrait of an Ottoman City in the 19th Century*, Washington: University of Washington Press, 1986. Türkçesi *Değişen İstanbul: 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, çeviren Selim Deringil, İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

15 Jens Hanssen, "'Your Beirut Is on My Desk,' Ottomanizing Beirut under Sultan Abdülhamid II (1876-1909)", *Projecting Beirut, Episodes in the Construction and Reconstruction of a Modern City*, der. Peter Rowe & Hashim Sarkis, Londra: Prestel, 1998; Jens Hanssen, *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Capital*, Oxford: Oxford University Press, 2005.

16 Necla Arslan, "İstanbul Karakolları (II. Mahmut ve Abdülmecit Dönemi)", Mimar Sinan Üniversitesi, tarih belirtilmemiş; Aynur Çiftçi, "Son Dönem İstanbul Karakolları. Anadolu Yakası ve Büyükdere Topçu Karakolu", Yükseklisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 1996.

pıların mimari boyutu üzerinde ve daha nadir olarak da bunların şehir dokusuna girmeleri üzerinde duran çalışmalardır. Mimarlar tarafından gerçekleştirilen bu çalışmalar, asayişin sağlanmasında polis görevlilerinin rolünü doğrudan incelemiyorlarsa da, 19. yüzyılın ikinci yarısında polis güçlerinin yoğunluğunu değerlendirmek açısından değerli kaynaklar oluşturuyor.

Özellikle Aynur Çiftçi'nin yayımlanmamış çalışması, Anadolu yakası ve Büyükdere ilçesi için bu binaların neredeyse tam bir listesini sunuyor ve bu liste de önemli çıkarımları beraberinde getiriyor. Bunlardan birincisi, şehirdeki polis merkezlerinin eşitsiz dağılımıdır. Çok şaşırtıcı olmasa da, gayrimüslim Osmanlı tebaasının ya da yabancıların yoğunlukta olduğu semtlere otoritelerin özel bir ilgi gösterdiği görülüyor. Aynur Çiftçi, aynı zamanda bu binaların şehir dokusuna nasıl uygun bir şekilde yerleştirildiğini ortaya koyuyor. Karakol, içinde özellikle çeşme ve camii olan bir binalar "kompleksine" yerleştirilir ve bunların çevresinde semtin sosyal hayatı devam eder. Bu sosyalleşme alanları, esasında gündelik hayatta kamu düzeni sorununu en şiddetli şekilde ortaya koyan yerler olduklarından bu yerleştirme biçimi hiç de şaşırtıcı değildir. Aynı dönemde Batı Avrupa metropollerinde uygulanan polis reformlarında da gözleme yöntemiyle karışıklıkların önlenmesi ve müdahaleyi hızlandırmak için coğrafi yakınlık bir üstünlük olmuştur. Bu polis merkezlerinin işleyişi, faydalılık dereceleri ve görevlilerle yerel halk arasındaki ilişkiler, İstanbul örneğinde yine de oldukça belirsiz kalıyor.

Somut örneklerin incelenmesi bu sorulara cevap verebilir. Ancak, burada da varolan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Taşra şehirlerine gelince, Paul Dumont'un 1889'da bir kolera salgını sırasında farklı cemaatler arasında çıkan karışıklık üzerine çalışması ya da bizim 1897 Osmanlı-Yunan savaşının Selanik şehri üzerindeki sonuçları üzerine çalışmamızın ortak noktaları, kriz anlarında asayişin nasıl sağlandığı sorusunu sormaktır.[17] Bu iki örnekte de, asayişin sağlanması, sadece polisin bakış açısıyla ele

17 Paul Dumont, "Les Juifs, les Arabes et le choléra. Les relations intercommunautaires à Bagdad à la fin du XIXe siècle", Paul Dumont, François Georgeon (der.), *Villes ottomanes à la fin de l'Empire*, Paris : L'Harmattan, 1992, s. 153-171 Türkçesi "Yahudiler, Araplar ve Kolera: 19. Yüzyıl sonunda Bağdat'ta Cemaatler Arası İlişkiler", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, der. Paul Dumont ve François Georgon, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 136-152; Noémi Lévy, *Salonique et la guerre gréco-turque de 1897: le fragile équilibre d'une ville ottomane*, yüksek lisans tezi, Paris I Üniversitesi, 2002.

alınmamıştır; güvenlik güçleri -polis, jandarma ve ordu-, Osmanlı iktidarı temsilcileri (en başta vali) ve yerel eşraf arasında az çok danışılmış bir müdahale olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şehirde asayişin sağlanması konusu, olağanüstü durumları incelemekten başka şekillerde de ele alınabilir: Bir halk tabakası ya da belirli bir mekân, bu alanda bir araştırma yapmak için çıkış noktaları olabilir. Bu bakış açısına çok başvurulmadıysa da ilk olarak, Betül Başaran'ın 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında İstanbul'da göçmenlerin ve bekârların denetimi konulu dokora çalışması örnek gösterilebilir.[18] Bahsettiğimiz belirli yerlere gelince de Cengiz Kırlı'nın İstanbul kahvehaneleri üzerine olan tezi, böyle bir yaklaşımın ne kadar yerinde olduğunu apaçık ortaya koyuyor.[19] Osmanlı şehrinin temel sosyalleşme mekânlarından (erkeklerin gittiği) birisi vasıtasıyla yazar, başkentteki günlük hayatın yönlerinden birini aydınlatmaya çalışıyor, ki bunların önemli yönlerinden biri de toplumla devlet iktidarı arasındaki yüzleşmedir. 1840'lı yıllarda başkentteki hafiyelerin yazdıkları jurnallere dayanarak yazar, 19. yüzyıl ortasındaki hafiyeliğin amaçlarında ve yöntemlerinde önemli değişiklikler olduğunu savunuyor. Esasında, sistematik bir hafiyeliğe geçilmesinde -Abdülhamid döneminden çok daha önce- yerel bilgi vericilere başvurulması ve bu gözetim aygıtının görünürde bastırıcı bir amaca sahip olmaması, yazarı bu dönemde devlet ve toplum arasındaki ilişkilerde kökten bir yeniden yapılanmanın oluştuğu fikrini savunmaya götürüyor. Michel Foucault'nun "gouvernementalité" kavramına gönderme yaparak, Batı Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da ahalinin denetiminin ve bilgi toplamanın önemli hale gelmesinin altını çiziyor. Yazara göre bu sürecin iki anlamı var. Devlet açısından bu *de facto* da olsa bir "kamuoyu"nun varlığını kabul etme anlamına geliyor. Bu sayede de kamuoyu meşrulaştırıcı bir güç ediniyor. II. Mahmud'un seyahatleri ve resmi basında ideal bir sultan imajının oluşturulması da bu olgunun kendini göstermesi olarak değerlendirilebilir. Bununla beraber, kamuoyunun varlığının hesaba katılması, daha önceleri özel hayata ait olduğu düşünülen alanlar da dahil olmak üzere ahalinin denetimine yönelik girişimlerin artmasını

18 *Remaking the Gate of Felicity: State and Urban Population in Eighteenth-Century Istanbul (1703-1774)*, yayımlanmamış doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 2006.

19 Cengiz Kırlı, *The Struggle Over Space: Coffeehouses of Ottoman Istanbul, 1780- 1845*, yayımlanmamış doktora tezi, Binghamton Üniversitesi, 2000.

beraberinde getiriyor. Hafiyelik sisteminin değişmesinden başka, çağdaş polis güçlerinin oluşturulması, kamu sağlığı alanındaki yasal düzenlemeler ya da merkezi bir sayım sisteminin oluşması, aynı sürecin farklı yönleri olarak ortaya çıkıyorlar.

Sonuç

Varolan tüm eserleri ele aldığımız söylenemezse de, bu kaynakça çalışması, Osmanlı ve Türk devleti örneklerinde kamu düzeniyle ilgili temel birkaç tarihyazımı eğilimini ortaya koyuyor. Asayişi sağlamakla yükümlü güvenlik güçlerinin tarihi, hâlâ kurumun kendisinden gelen ve seleflerinin ortaya koydukları sorulardan farklı sorular sormayan çalışmalarla beslenmeye devam etse de, Osmanlı İmparatorluğu'nda asayişin sağlanması konusu gittikçe artan bir ilgi uyandırıyor.

Elbette daha yapacak çok şey var. Osmanlı tarih yazımında güvenlik sorunlarının ele alınışının eleştirel bir bilançosunu yapmayı ve yeni yaklaşımlar önermeyi hedefleyen bir makalesinde Nadir Özbek, kamu düzeni üzerine yapılan yeni çalışmalarda şehir çerçevesinin ve özellikle de başkentin önemini ortaya koyar.[20] Haklı olarak, taşra ortamında kamu güçleri -özellikle de jandarma- ile halk arasındaki ilişkilerin, 19. yüzyılda devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin geçirdikleri dönüşümleri ortaya koyması açısından önemli olduklarını ve hesaba katılmaları gerektiğini vurgular. Elbette yazarın taşraya kıyasla imparatorluğun merkezine verilen önemin temelini oluşturduğunu söylediği ideolojik öngörülere dikkat edilmelidir. Ve bu "merkez"in özelliklerini anlamak için yapılacak daha çok şey olduğu halde, ilerideki araştırmalarda ne taşra şehirlerinin ne de kırsal alanların ihmal edilmesi arzu edilir. Sadece bu farklı mekânlar arasındaki kıyaslama, başkentin olağanüstülüğü sorusuna tatmin edici bir cevap verebilir. Bu tip çalışmalarla ilgili yöntem sorunları oldukça fazlaysa da, bu araştırmaları besleyebilecek oldukça önemli kaynaklar vardır.

Çeviri: Esra Atuk, Pınar Dost

20 Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 16 (2004), s. 59-95.

İKİNCİ BÖLÜM: SUÇUN ALGILANIŞI VE ELE ALINIŞI

BURSA'DA CİNAYET: BİR *CUI BONO* VAKASI

Prof. Dr. SURAIYA FAROQHI*

Büyük bir Anadolu şehri olan Bursa'da 18. yüzyılda gerçekleşen bir cinayet vakasını ve her biri bu olaydan yakından etkilenen iki grup insanın bununla baş etmeye dönük stratejilerini ele alacağız.[1] Umarım bu, son on beş yıldır çok önemli bir konu halini almış ve büyük bir ilgi alanı olsa da hâlihazırda tüketilmiş olmaktan uzak olan modern Osmanlı şehir sakinlerinin komşularına karşı davranışları konusuna bir miktar ışık tutabilir.[2] Dahası, bizim cinayet hikâyemiz, hem şehir sakinleri hem de Osmanlı yetkilileri tarafından "marjinal" addedilen insanlar arasında geçmektedir. "Marjinal" deyimiyle kastettiğimiz kadın ve erkekler, sadece yoksul olmakla kalmayıp, aynı zamanda geçimlerini fahişelik, adi suç ve taverna işletmeciliği gibi hakir görülen meslekler yoluyla sağlayanlardır.[3] Yakın bir döneme ait bir çalışmada da belirtildiği üzere, taşra şehirlerindeki hayır kurumları, tüm yöre yoksullarının ve başka yerden kaçıp gelenlerin yardımına koşacak kadar etkin değildi ve bu durum, hayır kurumlarıyla

* Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü

1 Başbakanlık Arşivi-Osmanlı Arşivi, İstanbul, Anadolu Alıkâm Defterleri (AAD), defter no. 36, s. 70, belge no. 181 (Muharrem 1174/Ağustos.-Eylül 1760).

2 Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity, Aleppo in the Eighteenth Century*, New York: Columbia University Press, 1989, s. 322-328.

3 Bu da demek oluyor ki, 'fakir fakat namuslu', ev işleri yapan, tekstille uğraşan, hatta geçimini bağışlarla sağlayan kadınlar 'marjinal' olarak görülmemektedir. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Eyal Ginio, "Kadınlar, Yoksulluk ve 18. Yüzyıl Selânik'inde Hayatta Kalmanın Stratejileri", *Toplum ve Bilim*, 89 (2001 yazı), s. 190-205.

muazzam ölçüde donatılmış olan Bursa için dahi geçerliydi. Bu durumun neticesinde bazı yoksullar iki yakalarını biraraya getirmek adına suç işleme yoluna gitmiş olmalılar.[4] Bu bakımdan da vaka incelememiz, günümüzün araştırma öncelikleriyle uyum içerisindedir; zira hâlâ anlaşılması güç bir mesele olsa da 18. yüzyılda marjinallik, son zamanlarda araştırmacıların irdelediği bir konu olsa da- hâlâ aydınlatılmış değildir.[5]

Son ama çok önemli olarak, Osmanlı Devleti yolkesicilik söz konusu olmadığı sürece adam öldürme vakalarıyla oldukça az ilgilenmiştir. Dolayısıyla bu konularda çok az araştırma yapılmıştır.[6] Zaten İslam hukukuna göre sadece yollarda meydana gelen soygun ve adam öldürmeler doğrudan doğruya hükümdarın ilgi alanına girerken "sıradan" cinayetler akrabalar tarafından takip ediliyordu.[7] Akrabalar kısas veya diyet talep edebilirlerdi.[8] Bunun pratikte nasıl işlediği Malatya'da 18. yüzyıla ait iki kadı sicili kaydından ortaya çıkmaktadır: Bu kayıtlar, yaşı küçük bir kızın Seyyid Hüdaverdi isimli bir adam tarafından öldürülmesine dairdir. Adam kıza kazmasıyla vurmuş, kızları ve karısı da küçük kız ölene kadar onu ayakları altında çiğneyerek adama yardımcı olmuşlardır. Cinayetin sebebi bilinmiyor. Cinayet olayı 100 kuruşluk bir diyetle kapatılmış gibi görünmekte olup cinayetin korkunçluğuna rağmen hâkimin kayıtlarında suçun başka bir şekilde cezalandırıldığına dair hiçbir bilgi yoktur. Elbette cinayetle ilgili her şeyin bire bir kayıtlara yansıdığından emin olamayız. Osmanlı devleti, çoğu kez ödenen kan parasına *öşr-i diyet* olarak tabir

4 Eyal Ginio, "Living on the Margins of Charity: Coping with Poverty in an Ottoman Provincial City", *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, Michael Bonner, Mine Ener, Amy Singer (der.), Albany: SUNY Press, 2003, s. 165-184.

5 Girit Üniversitesi'nden Marinos Sariyannis, İstanbul için bu konuyu yayınlanmamış tezinde tartışmıştır.

6 Bkz. Suraiya Faroqhi, "Crime, Women and Wealth in the Eighteenth-Century Anatolian Countryside", *Women in the Ottoman Empire, Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, der. Madeline Zilfi, Leiden: Brill, 1997, s. 6-27; Türkçesi *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, der. Madeline Zilfi, çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000

7 Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford: Oxford University-Clarendon Press, tekrar basım 1982.

8 Malatya'daki kadı sicili (1129-30/ 1716-18), s. 9. 1980'lerde, Orta Doğu Teknik Üniversitesi kütüphanesi için hazırlanmış bir fotokopiden yararlandım. Söz konusu cilt Ahmet Akgündüz'ün eserinde kayıtlı değildir. Bkz. Ahmet Akgündüz ve diğerleri (der.), *Şeriye Sicilleri*, 2 cilt, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988-89, cilt I, s. 200.

edilen bir vergi koyarken, benzer davaların her zaman kadı mahkemesinin dikkatine sunulup sunulmadığı konusunda emin olamayız. Kadıların ve bugün polis işleri olarak gördüğümüz meselelerin önemli bir kısmına bakan subaşıların yetki alanlarında gerçekleşen birtakım ölümler hakkında şüpheleri vardı belki ama devreye girecek konumda değillerdi.

Bu durum göz önünde bulundurulduğunda resmi belgelerde karşılaşılan cinayet vakalarının azlığı sürpriz değildir. Bu cins kayıtlar, hem yerel Osmanlı hâkimlerinin hem de çeşitli biçimlerde merkezde düzenlenen ve tebaanın şikâyetlerine verilen resmi cevapları tarihçi için özellikle kıymetlidir. O zaman da tıpkı bugün olduğu gibi, "marjinallerin" dünyasında birçok cinayet işlenmiş olmalı; ancak muhtemelen çoğu zaman bu insanlar yetkililere şikâyette bulunacak konumda değillerdi. En başta, "saygı duyulmayan" insanlar olarak ifadeleri mahkemede kabul edilir sayılmazdı ve bunun gibi birçok kimse de bir yakınlarının öldürülmesi üzerine parasal tazmin için dava açtıkları zaman yerel elitler arasından kendileri için aracılık yapabilecek kimselerle ilişkileri yoktu.[9] Dolayısıyla, ilk bakışta rutin olarak görülen özelliklerine rağmen, hikâyemiz başka bir şekilde girilemeyecek bir dünyaya açılan bir kapı işlevi görebilir.

Resmi Prosedürler

Burada ele aldığımız Bursa cinayet vakası hakkında bildiklerimiz, doğrudan doğruya kurbanın akraba veya komşularından elde edilmeyip, bunların bir şikâyetine cevaben yazılmış bir fermandan gelmektedir. Osmanlı bürokratik işleyişine uygun olarak bu metin, yazılma sebebini oluşturan dilekçenin özetini de içeriyordu.[10] Belgemiz, bugünün Batı Anadolu'suna denk düşen geniş Anadolu eyaleti hakkındaki sultan fermanlarını içeren, kurumlaşması genellikle 18. yüzyıl ortalarına rastlayan ***ahkâm defterleri*** arasında bulunmaktadır. Prensip olarak bölge, kuzeyde Kastamonu, do-

---

9 Sıradan insanların bu avantajdan genelde yoksun olduğu yolunda elitler arasındaki yaygın kanı ve davalarda saygınlığın önemiyle ilgili olarak bkz. Leslie Peirce, ***Morality Tales, Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab***, Los Angeles, Berkeley: University of California Press, 2003, s. 161-168; 181; Türkçesi ***Ahlak Oyunları : 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet***, çev. Ülkün Tansel, İstanbul: Tarih Vakfı, 2005.

10 Çok uzun ve sonucu belirsiz bir tarama sürecini gerektireceğinden Bursa kadı sicillerinde tamamlayıcı belgeler aranmamıştır.

ğuda Ankara'dan güneybatıda Antalya'ya kadar uzanan bir alanı kapsamakla birlikte, uygulamada Bursa bölgesi, başkente yakınlığından dolayı olsa gerek, payına düşenden çok daha büyük bir ilgi görüyordu.

Davacıların İstanbul'daki otoritelere başvurmadan önce davayı Bursa'da kadı mahkemesine götürüp götürmediklerini bilmiyoruz. Kendi lehlerine bir kararı anmamaları, davayı götürmediklerini veya götürdülerse de kadının aleyhlerine karar verdiğini gösteriyor. Bu kayda değer bir noktadır; zira bir şekilde *ahkâm defterleri*nde yer bulan davaların birçoğu daha önce yerel hâkimler tarafından görülmüştür. İslam hukuku davacının kadıdan daha üst düzeyde bulunan bir yargıca başvurmasını öngörmezken, davayı İstanbul'a götürmek aynı kapıya çıkacaktı. Olağan koşullarda, Osmanlı başkentindeki merciler meseleyi yöre kadısının karara bağlaması gerektiğine hükmederdi; bu prosedüre bizim davamızda da uyulmuştur. Ancak kadıların tipik olarak kısa görev süreleri göz önünde bulundurulursa, davaya verilen hâkim büyük bir olasılıkla davayı ilk görenden başka biriydi. Böylece, dolambaçlı bir yolla da olsa, davacı kararı temyiz ettirebiliyordu.[11]

Davacının ya da davacıların, karşı tarafın güçlü olduğunu, dolayısıyla yerel düzeyde kazanma şansı bulunmadığını düşündüğü başka bazı durumlarda da davalar merkeze gönderiliyordu. Cinayetler söz konusu olduğunda bu durum 18. yüzyıl ortalarındaki İstanbul vilayetine ilişkin bazı detaylı kayıtlarda görülebilir.[12] Bir örnekte Silivri'de bir kahvehane sahibi, yeniçeri olduğunu iddia eden bir adam tarafından öldürülmüştü ve kurbanın hamile olan dul eşi, adamın şiddeti karşısında korunma talep etmişti. Başka bir vakada, katil, güçlü bir adamın kölesiydi ve yerli bir Hıristiyanı herkesin gözü önünde doğradıktan sonra da sahibinin desteğine bel bağlayabilirdi. Dahası, davalı davacı kadar hareketli değilse, İstanbul seyahatinin ister istemez yol açacağı sıkıntı ve masraflardan kaçınmak isteyeceğinden ötürü davacı daha avantajlı bir duruma da geçebilirdi.[13]

Kayıt tutma konusundaki bu kısıtlamalar varken, bütün elimizde olan, Bursa cinayet vakası hakkında merkezi bürokrasinin arıtılmış diliyle

---

11 Boğaç Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire, Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu*, Leiden: E. J. Brill, 2003, s. 170-177.

12 Ahmet Kal'a ve diğerleri (der.), *İstanbul Külliyatı I, İstanbul Ahkâm Defterleri. İstanbul'da Sosyal Hayat 2*, 2 cilt, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1997, s. 38-39; s. 44-45.

13 Ergene, *age*, s. 115–124.

kaleme alınmış bir aktarımıdır. Buna mukabil, olaydan etkilenen, aşağı statüden olduğu görülen insanların, ifadelerini kayda geçiren yazıcılara hikâyelerini gerçekte nasıl aktardıklarına ilişkin hiçbir belirti yoktur.[14] Üstelik davaya dair bilgilerimizin yalnızca tek bir kaynaktan alındığını bir kez daha vurgulamalı ve okurda çözüm beklentisi uyandırıp uyandırıp boşa çıkaran birçok Osmanlı "cinayet öyküsünde" olduğu gibi, dava sonucunun karanlıkta kaldığını da belirtmeliyiz.

18. Yüzyılda Bursa Toplumu Hakkında Birkaç Not

Davayı kendi gerçek toplumsal bağlamı içerisine yerleştirmek kolay değildir; zira 1700'ler, Bursa'nın tarihindeki diğer dönemler kadar sistematik çalışılmamıştır. Üstelik yapılan araştırmalar da daha çok tüccarlar, dokumacılar, debbağlar veya tefeciler gibi şehrin ticaret ve üretim alanlarında söz sahibi olan kesimleriyle ilgilidir.[15] İnşaat ve tamirat işlerinde istihdam edilen geçici işçiler ya da onlar olmasa Bursa'nın meşhur çarşısındaki hiçbir işadamının onlarsız işini yürütemeyeceği taşıma işçileri ve diğer getir götür işlerine bakanlar hakkında bilinenler ise çok daha azdır. Bu insanların çoğu bekârdı ve Bursa'yı anlatan 16. yüzyıl vergi kayıtlarında sık sık karşımıza çıkan ve *odaha* tabir edilen kiralık odalarda yaşıyorlardı.[16] Göçmen bekârların kullandığı bu odalar, Evliya Çelebi 17. yüzyılda şehri ziyaret ettiğinde de hizmet veriyordu. Yazarın ifadesine göre genelde zanaat atölyelerinde çalışan yeni gelenlerin konakladığı yetmiş kadar böyle yapı vardı. Evliya Çelebi, okurlarına bu binaların korunduğu ve kapılarının da zincirlerle kapatıldığı konusunda teminat verir; muhteme-

14 Gilles Veinstein, "L'oralité dans les documents d'archives ottomans: paroles rapportées ou imaginées?" *Oral et écrit dans le monde turco-ottoman*, özel baskı *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, Aix-en-Provence: Édisud, s. 75–76 (1996), s. 133–142; Ergene, *age*, s. 133-138.

15 Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38, 3 (1995), s. 313-354; Suraiya Faroqhi, "How to Live and Die Rich in Eighteenth-century Bursa: the Fortune of Hacı Ibrahim, Tanner", *Pauvreté et richesse dans le monde musulman et méditerranéen*, derleyen Jean-Paul Pascual, Paris : Maisonneuve and Larose, 2003, s. 99-118 ve "Indebtedness in the Bursa Area, 1730-1740," *Sociétés rurales ottomanes, Ottoman Rural Societies*, derleyenler: Muhammed Afifi, Rashida Chih, Brigitte Marino, Nicolas Michel, Işık Tamdoğan, Kahire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 2005, s. 197-213.

16 Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi Ankara (buradan itibaren TK) No 67, fol. 65b ve devamı.

len söylemeye çalışmığı, burada yaşayanların geceleri kilitli tutulduğuydu. Fakat aynı zamanda aynı odayı paylaşan kimseler birbirleri hakkında teminat vermek zorundaydı. Genel nüfustan toplumsal olarak izole edilmiş olan bu insanlardan bazıları, belki kahvehanelerde ve Evliya'nın çok övdüğü bozahanelerde çalışmaktaydı, diğerleri ise kibar insanların genelde görmezlikten gelmeyi tercih ettiği yerlerin müdavimleriydi.[17]

Ancak Bursa sadece bir üretim merkezi değildi; hikâyemizi şehrin ayrıca bir sürgün mekânı olması da ilgilendiriyor; elimizdeki belgelerde de Bursa'da zorunlu ikamet nedeniyle yaşayan insanların bahsi sık sık geçmektedir. Bunlar arasında, Mısır'ın önde gelenlerinden Bursa'da ikamete mecbur tutulan bir kişinin, ev sahibinin kendisinden çok fazla para istediğinden şikâyetçi olduğunu ve merkezi idarenin de konuyu ele almayı kabul ettiğini biliyoruz. Daha renkli bir hikâye ise, ruhlar âlemine erişip değersiz metalleri altına dönüştürebildiğini iddia ederek birtakım kafası az işleyen İstanbulluları akıl almayacak kadar çok sikke karşılığında ceplerindeki paradan eden Seyyid el-Hac Mehmed adında bir başkent sakiniyle ilgilidir. Bu adam da Bursa'ya sürülerek cezalandırılmıştı.[18]

Muhtemelen Bursa'da zorunlu ikamet, Osmanlı sarayında gözden düşen veya suç işleyen bazı insanların gönderildiği Rodos, Limni ve Bozcaada'da yaşamaya göre daha az cefalıydı. Belki de bu sebepten ötürü, 18. yüzyıl cezai önlemlerine binaen sürgün ve kalelere hapis cezaları hakkındaki bir çalışma, Bursa'ya gönderilenleri konu dışında bırakmaktadır.[19] Fakat bu her ne kadar hafif bir ceza şekli olsa da, bilinmeyen bir şehre sürgün edilmek, özellikle fakir insanlara bir derece koruma sağlayan sosyal ilişkiler ağını tahrip ediyordu ve bu kadın ve erkeklerin marjinalleşmesi olasılığı başkalarına oranla daha büyüktü.

---

17 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 10 cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, hazırlayanlar Zekerya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, c. 2, s. 15 ve 18-19. 18. yüzyıl Bursa'sı hakkında Evliya Çelebi'ninkine benzer bir anlatım bulamadık.

18 AAD 36, s. 317, No. 862 (1174/1760-61); Bursa Kadı Sicilleri (Milli Kütüphane, Ankara), B100, fol. 75b, No. 272 (Muharrem 1204/Eylül-Ekim 1789).

19 Neşe Erim, "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies*, 4 (1984), 79-88, bkz. s. 83'teki şema.

Şöhreti Şüpheli İnsanlar: *Dramatis Personae*

Cinayet kurbanı, Şehreküstü mahallesinden Tuti adında bir kadındı. Bu semt oldukça uzun zamandan beri vardı, 16. yüzyıl vergi kayıtlarında da yer almaktaydı; ancak "şehre küstü" gibi bir ad, belki de mahallenin erken tarihinde bile belli bir marjinallik taşıdığına işaret etmektedir.[20]

Tuti, Pazarcı Mustafa isimli biriyle evliydi; kocası, isminden hareket edilecek olursa, pazarda mal satan ya da hamal olarak çalışan biriydi ve maddi durumu muhtemelen kötüydü. Çiftin yaşadığı yer olmayıp o bölgeye yakın bir yer olan Narlı mahallesi sakinlerine göre, Tuti kötü tanınan bir kadındı ve başka "*erazil ve eşkıya*"yı evine kabul ediyor, içkili toplantılarda ağırlıyordu.

Oldukça sık karşılaşılan bu suçlama, normal olarak suçlanan kadının oturduğu yerden sürülmesi ile sonuçlanırdı.[21] Maalesef Tuti'nin böyle bir kaderi bir defa da olsa yaşayıp yaşamadığını bilemiyoruz ama bu ihtimal kuvvetli. Kadınların kötü ahlaklı olmakla suçlandığı çoğu davada bundan öte ceza yoktu; ancak zaman zaman vezir ve paşaların ibret olsun diye çok daha ciddi cezalar verdikleri oluyordu.[22] Pazarcı Mustafa'ya gelince, Narlı mahallesi sakinlerine güvenilecek olursa karısının ahlaksız davranışlarına göz yumduğu için şerefine leke sürülmüş olmalıydı. Esasında böylesi bir talihsiz duruma düşen insanlar, resmi konumları ne kadar mütevazı olursa olsun, işlerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlardı.[23] Mustafa, bu durum üzerine Tuti'yi boşayabilir, boşama beyanının şehrin kadısının mahkeme kayıtlarına geçirilmesini de sağlayarak durumu herkese duyurabilirdi.[24] Ancak Tuti'nin öldürüldüğü sırada çift hâlâ beraber olduğuna göre tüm bunlar geçersizdi. Eğer Tuti Pazarcı Mustafa ile evliyken bulunduğu semtten çıkarılsaydı, Pazarcı Mustafa da karısıyla beraber gitmek zorunda kalacaktı.

---

20 Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, (sonrası basılmadı), Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1988, s. 6.

21 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine," *Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies*, 4 (1984), 69–82, bkz. s. 74-75.

22 Işık Tamdoğan-Abel, "Les modalités de l'urbanité dans une ville ottomane. Les habitants d'Adana au XVIIIème siècle d'après les registres des cadis", yayımlanmamış doktora tezi, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1998, s. 424–425. Yazara çalışmasından faydalanma imkânını bana tanıdığı için minnettarım.

23 Ergenç, agm, s. 75.

24 Peirce, *age*, s. 104.

Bugüne kadar incelenmiş olan vakalarda şüpheli ziyaretçi kabul etmekle suçlananlar kadınlardan ise de benzeri şikâyetler erkeklerle de ilgili olabiliyordu. İşte Tuti cinayeti etrafındaki tartışmaların merkezi idareyi uğraştırdığı sıralarda, Bursa'nın Kuruçeşme semtinde meskûn Yahudi cemaati, Selanikli Yako isimli bir tabibin ve arkadaşı Musa oğlu Nito'nun sürülmesini talep ediyordu.[25] Alışılmamış bir davranıştı bu; çünkü Yahudilerin bu tarz davaları genelde haham mahkemesine götürmesi beklenirdi. Şikâyetçilere göre, semtlerine yeni gelen bu iki kişi, ***hile*** ve ***tezvirat*** yaptıkları için kötü bir nam edinmişlerdi; ayrıca evlerine "kişilikleri bilinmeyen" şahısların girmesine izin verdikleri için rahatsızlık yaratmışlar ve sorunlara sebep olmuşlardı. İhtarlardan sonra, mahalle sakinleri bu iki adamı Kuruçeşme'den sürdürmüştü. Sözü edilen ihtarlar belki haham mahkemesinde verilmişti ama metin bu konuda sessiz kalıyor. Ancak kadınların yaşam biçimi hakkındaki davalardan farklı olarak, doktor ve arkadaşı çok sayıdaki taraftarlarının büyük bir desteğini ve ayrıca yerel idarenin iyi niyetini görürler. Sonuç olarak, hasımları olan Bursa Yahudileriyle aşık atabilecek bir konumda oldukları görülüyor.

Kötü şöhreti olan kişilerden kurtulma girişimleriyle mahalle sakinleri, saygın bir yer olarak semtlerinin onurunu korumakta ve keza tartışmalara, kavgalara ve hırsızların, fahişelerin ve tavernaların varlığından kaynaklanacak daha ciddi vakalara karışmaktan kaçınmış olmaktaydılar. Diğer yandan, eğer sıkıntı ortaya çıkmışsa buna neden olduğu düşünülen insanları sürmek en azından sakinler için meseleyi halledebiliyordu. Muhtemelen Narlı sakinleri bu fırsatı ellerinden kaçırmış olduklarına pişmandılar: Söz konusu çift orada değil de Şehreküstü'nde yaşadığından, bütün bir şehirden sürülmek en azından 18. yüzyılda fahişelik için bazen bir ceza olarak kullanılıyordu.[26] Öyle olmadığı durumlarda yerinden edilen kadın ve erkekler, kendilerini kabul edecek bir yer bulmakta zorluk çekiyor olsalar da prensip olarak şehrin başka semtlerine taşınabi-

---

25 AAD defter no. 34, s. 67, belge no. 166 (Safer 1173/eyl.-kas. 1759); Kuruçeşme'nin vergi kayıtlarında ilk olarak 981/1573'te yer aldığı görülüyor; Özer Ergenç'in yayımlanmamış tezi temelinde krş. Heath Lowry, *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Bloomington/Indiana: Indiana University Press, 2003, s. 29. Vergi kayıtlarına göre (TK 67, fol. 65b ve devamı), böyle erken bir tarihte de Kuruçeşme'de bir Yahudi cemiyeti bulunduğu anlaşılmaktadır. Narlı adında bir mahallenin varlığı ile ilgili 16. yüzyılda bir kayıt bulamadım.

26 Erim, "Kalebendlik Cezası", s. 83-84.

liyor ve alışık oldukları düzene devam ediyorlardı. Bu ihraç işleminden en kötü etkilenenler, daha ziyade evlilik dışı ilişkilerde hiç bulunmamış olan ve sadece dedikodu mağduru olan kadınlardı.[27] Kuruçeşme'deki evde olup bitenden haberdar değiliz; ama şikâyetin işaret ettiğine göre, Yahudi sakinler doktor ve arkadaşını ihraç girişiminde bulunduğunda ve belki de daha öncesinde, halkın huzurunu bozabilecek rahatsızlıklar olduğuydu. Açıkçası Bursalı Yahudilerin tek umut edebileceği, merkezi hükümet tarafından yapılan araştırmalar sonucu bu beladan kurtulabilecekleriydi.

Cinayet ve Sonrası

Hikâyemize geri dönelim: Bir gece Tuti soyuldu ve öldürüldü, cesedi ise evinde bulundu. Ancak kimliği ve ismi bilinmeyen akrabalarına göre hikâye göründüğünden daha karmaşıktı. Aslında ceset "üç ya da dört" mahallenin sınırında yatarken bulunmuştu ve akrabalar alıp onu eve getirmişlerdi. Kesin bir bilgimiz olmasa da Narlı'nın cesedin söylentiye göre yatarken bulunduğu sınır mahallelerinden biri olduğu tahmininde bulunabiliriz. Daha sonra Tuti'nin evi, muhtemelen mahkemede tanıklığı dinlenecek komşuları tarafından arandı ve bunun sonucunda ortaya çıkan bulgular kadı mahkemesince ortaya konulan bir protokolle (*hüccet-i şeriye)* belgelendi. Maalesef Tuti'nin evinden nelerin çalındığını bilemiyoruz, keza akrabalar da cinayeti nasıl haber aldıklarını veya cesedi nerede bulabileceklerini nasıl öğrendiklerini açıklamamış.

Hadise kendi başına şüphelidir. Eğer ölü bir beden bir Osmanlı sokağında bulunur ve katil de ortaya çıkarılamazsa, cesedin yattığı yerdeki mahalle sakinleri hayatta kalan diyet ödemeye mecburdular. Bir kadın ya da erkeğin ölümünden sonra, olayla bir biçimde ilgili insanlar, kendilerini korumak amacıyla hadiseyle ilgili koşulları aktaran bir ***keşif*** belgesi düzenlerlerdi; Tuti'nin ölümü ortaya çıktıktan sonra bu keşfin onun evinde de yapıldığını gördük.

Bu belgeler birçok farklı koşulu içeriyordu: Basit ve doğrudan bir örnek vermek gerekirse böyle bir metin, mesela kova almak için kuyuya inen bir adamın, ayağının kayması sonucu düşüp öldüğünü, kuyuya kendi iradesiyle indiğini ve kovanın sahipleri tarafından buna zorlanmadığını

---

27 Peirce, *age*, s. 268-269.

belirtmektedir.[28] Olayımızda bu kayıt, akrabaların Tuti'nin cesedini sokakta buldukları koşullara dair ifadelerini ve belki gecenin bir yarısı neden sokakta olduklarına ilişkin bir açıklamalarını içermeliydi. Birçok Anadolu kentinde yatsıdan sonra sokaklarda başı boş gezen insanların şüpheli şahıslar oldukları kanaati yaygındı.[29] Ancak böyle bir metin karşı taraftan, başka bir deyişle Narlı sakinlerinden gelince, mahalle sakinlerinin Tuti denen kadını tanımadıkları, mahalleye gelmesini kesinlikle istememiş oldukları yolundaki ifadelerini de içerebilirdi. Veya Tuti'nin diyetini ödemek zorunda bırakılabilecek semtlerin sakinleri cesedi daha sonra bulunduğu yere yerleştiren kimliği belirsiz kişiler gördüklerini dahi edebilirlerdi.

Bir keşif belgesinin yokluğunda akrabaların şikâyetleri gayet şüpheliydi; Narlı sakinleri de şikâyetlerinde şüphelerini ortaya koymakta gecikmemişlerdir. Zira akrabalar, bir keşfin yapılmasını beklemeden, teyit edilmemiş ifadelerinde daha önce belirtildiği üzere, cesedi "üç ya da dört" mahallenin buluştuğu bir noktada bulmuş olduklarını belirtmişlerdi. Bir başka deyişle bu durum, diyet alma ihtimallerini maksimize etmekteydi. Belirli bir mahallenin sakinleri şahitler getirerek kurtulsalar bile geriye hâlâ ödeme için mahkemeye verilebilecek başkaları kalıyordu. Tuti'nin vârisleri davalarını kanıtlayabilecekleri ve kan parasını ödetebileceklerini iddia ettikçe hararetli tartışmalar yaşanmışa benziyor. Hele bu adamlar pazar hamalları camiasından ve "kırmızı ışık sokağının" müşterilerindense, ortada herhalde bir fiziki şiddet tehdidi vardı.

Narlı sakinlerine gelince onlar kendilerini korumak adına isimsiz bir müftünün destekleyen *fetvası*ndan faydalandılar. Ama şikâyetin de ifade ettiğine göre, Tuti'nin akrabaları bu belgeyi önemsemediler ve paralarını istemeye devam ettiler. Fetvalar bağlayıcı olmadığı için, vârisler, diretmekte haklıydı. Ancak fetvalar Osmanlı kadıları tarafından ciddiye alınırdı ve davacı veya davalı kendi lehlerine böyle bir belge ortaya koydukları takdirde davayı kazanma şansları artardı. Açıkçası Narlı sakinleri de böyle düşünüyordu ve müftünün dava hakkındaki fetvasına karşı Tuti'nin ak-

28 Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting 1520–1650*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, s. 281; Türkçesi *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekânında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi, 1550-1650*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000; Antep'te benzer davalar için bkz. Peirce, *age*, s. 205.

29 Ergenç, agm, s. 74; ancak Peirce, *age*, s. 171'de gece yürüyüşe çıktığında gördüklerine dair tanıklığını aktaran bir katılımcıyı tartışır.

rabalarının açık saygısızlığını kendi davalarını destekleyen bir öğe olarak öne sürüyorlardı.

Takip Konusuna Gelince...

Tuti'nin vârislerinin kan paralarını alıp almadıklarını bilemiyoruz; ancak bu sonuç pek muhtemel gözükmüyor. En azından dava İstanbul'dan tarafına aktarıldığında yerel hâkimin hangi sorunlar konusunda karar vereceğini biliyoruz, eğer gerçekten konuyu ciddiye aldıysa idari gücünü belalı sayılan bu insanları kovmak için kullanmadıysa. Karısının diyeti üzerinde en önemli hak sahibi olan Pazarcı Mustafa, herhalde ifadesi duygudaşlıkla dinlenecek kadar saygın biri değildi. Elbette bu vakanın ileriki safhalarında rol alabilecek kadar yaşayabildiyse. Muhtemelen Tuti'nin diğer akrabaları da daha iyi bir durumda değildi.

Birinci aşama olarak, hâkimin daha evvel diyet sorunuyla ilgili başka davalar olup olmadığını ve nasıl bir karar verildiğini araştırması gerekliydi. Bu amaçla Bursa kadısı kendi kayıtlarına başvurmak zorundaydı. İslam hukuku yargıçlarının temel olarak sözlü ifadelere dayandığı kabul edilir ancak sicillerin oluşturulmasının en önemli sebebi, kadıların seleflerinin verdiği kararlara dönüp bakma ihtiyacıdır.[30]

Büyük bir ihtimalle meselenin ilk aşamalarında Tuti'nin akrabaları Narlı ve bahsi geçen diğer mahallelerin sakinlerine karşı bir dava açmıştı. Eğer öyleyse, Pazarcı Mustafa ve beraberindekiler cesedin taşınması konusunda güvenilir şahitler bulmak durumundaydılar. Sonuç olarak tüm davacılar gibi ispat yükü kendilerindeydi. *Hüccet*in eksikliğinde bunu başarmak güçtü; potansiyel olarak diyet ödemekle yükümlü olan "üç dört" mahallenin sakinleri, cinayet ve cesedin taşınmasının gece yarısında gerçekleşmiş olması dışında, Tuti'nin akrabalarının hikâyelerini onaylamamış olmalılar. Ayrıca adı kötüye çıkmış, bu durum da Pazarcı Mustafa'nın aleyhine işlemiş olmalı. Akrabaların taleplerine karşı gelmek için Narlı sakinleri kurbanın kötü şöhretli tanıdıklarına işaret edebilir ve dahası doğrudan doğruya şüpheli bir karakter sayılan ve muhtemelen hâlâ hayatta olan kocası Pazarcı Mustafa'yı öne sürebilirlerdi. Otoritelerin cemaat değerlerine verdiği öneme bakılırsa, birinin komşuları arasındaki kötü namı davayı kaybetmesi için yeterli bir sebep sayılabiliyordu.

30 Boğaç Ergene, "Evidence in Ottoman Courts: Oral and Written Documentation in Early-Modern Courts of Islamic Law," *The Journal of the American Oriental Society*, 124, sayı 3 (Temmuz - Eylül 2004, 2006'da çıktı), s. 471-491.

Bursa hâkiminin de Pazarcı Mustafa ve hısımlarına Narlı sakinlerinin huzurunu bozmamasını söylemiş olması muhtemel görünüyor; ancak elbette bu bir varsayımdan başka bir şey değil.

Sonuç Olarak

Hikâyemiz şüpheli bir namı olan bir kadın soyulup öldürüldükten sonra neler olabileceğini ortaya koyuyor: Cinayeti işleyen veya işleyenleri bulmak için pek fazla girişimde bulunulmadığı görülüyor ve çalınanları bulmak için de pek kayda değer çaba harcanmamış. Bu durum kayda değer; zira hayat ve mallarını yitirenler tüccarlar olduğunda bu yönde çabalara girişildiği olmuştur.[31] Açıkçası kurbanın vârisleri daha çok diyetini almakla ilgiliydiler ve muhtemelen çevrede yaşayan insanları bu maksatla baskı altına sokmayı, mahalli subaşıyı veya *asesi* suçluları takip etmeye sevk etmekten daha kolay buldular. Veya belki de Pazarcı Mustafa ve hısımlarının katil veya katillerin kimliği hakkında bir fikri vardı ve bunlarla bağlarını ortaya dökmek istemediler. Zaten Narlı sakinlerinin şikâyetleri de Pazarcı Mustafa'nın kadın pazarlıyor olmasının muhtemel olduğu yolundaydı ve belki de geçmişinde saklamaya çabaladığı daha da kötü şeyler vardı.

Narlı sakinlerinin sorunlarına gelince, kendilerini içerisinde buldukları zorluklar, şüpheli nama sahip insanların neden mahalleden atılmasını istediklerini ve bu tarz çabaların neden sadece her toplumda komşularına hayatı dar eden dedikoducularla sınırlı olmadığını göstermektedir. Tabiî ki bu değerlendirme elde bulunan tek belgede gösterildiği biçimde Narlı halkının masum olduğu varsayılırsa geçerli. Alternatif bir senaryo olarak, semt ahalisinin de olayda parmağı olduğu ve katillerin halihazırda burada yaşayan insanlardan olduğu pekâlâ varsayılabilir. Eğer bu gerçekse, Tuti'nin vârisleri cesedi ortada bırakmış ve birinin nasıl olsa diyeti ödeyeceğini ummuş olabilir. Hesaplarının yanlış çıkması suç tarihi sayfalarında pek nadir sayılacak bir şey değil. Tüm söylenenler ve yapılanlar sırasında Tuti'nin vârislerin ve komşularının çıkarları birbirine tersti ve iki taraf da hukuk sistemini kendilerine azami avantaj sağlamak için kullandı.[32] Birileri sınırı aşmış ve kanıtları değiştirmiş olabilir, ama bu iki buçuk yüzyıl evvel olan bir olay için bizim karar verebileceğimiz bir husus değil.

Çeviri: Arzu Balcı

---

31 Faroqhi, *age*, s. 67.

32 Osmanı şehirleri mahkeme stratejileri için bkz. Ergene, *age*, s. 143.

ATI ALAN ÜSKÜDAR'I GEÇTİ ya da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi

Dr. IŞIK TAMDOĞAN*

Bu çalışma, 18.yüzyıl Üsküdar'ında şiddetin nasıl ifade bulduğunu ele alacak. Araştırmamızı, söz konusu dönemde yasadışı olarak betimlenen, yani cezaya maruz kalabilecek, dolayısıyla kadı mahkemesine yansımış olan şiddet vakalarıyla sınırladık. Burada söz konusu olan vakalar kişiler arası şiddetle ilgilidir. Dolayısıyla, herhangi bir cezaya neden olmayan, örneğin iktidarın savaş alanlarında ya da yasadışı addedilen kişilere karşı uyguladığı (idam, işkence vb.) şiddet konumuzun dışında kalıyor. İnceleyeceğimiz şiddet olaylarını, şiddet vakası olarak biz tanımladık; yani burada söz konusu olan, araştırmacının tanımlamasıdır. 18. yüzyıl belgelerinde dönemin aktörleri tarafından şiddet vakası ya da benzeri bir terim altında tanımlanmış vakalar değil. 18. yüzyıl Osmanlı toplumunda cezalandırılması gerektiği düşünülen ve haklarında dava açılmış olan şiddet vakaları, hakaretten cinayete kadar varan geniş bir yelpazeye yayılan vakalardır. Burada konuyu sınırlama kaygısını güderek, araştırmamızı yalnızca insan bedenine verilen zararların söz konusu olduğu vakalarla sınırladık. Bunlar, 18. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında "darb", "cerh" ya da "katl" diye adlandırılan dayak, yaralama ya da cinayet vakalarıdır. Temel olarak kadı sicillerine dayanan bu araştırma için 1763 tarihli (474 numaralı) Üsküdar kadı mahkemesi sicilini esas aldık ve bu sicilde bulunan ***maruz*** kayıtları içerisinden 65 şiddet vakası üzerinde çalıştık.

1763'te Üsküdar, Osmanlı başkenti İstanbul'un dört ana bölgesinden biriydi. Bu bölgeler, sur içi İstanbul ve "bilad-ı selase" diye adlandırılan Eyüp, Galata ve Üsküdar'dı ve bunların her birinde bir kadı ve birçok naib bulunuyordu. Üsküdar kadılığına bağlı bölge, Pendik'ten

* Araştırmacı, CNRS (Fransız Ulusal Araştırma Merkezi)

Karadeniz sahilinde Şile'ye kadar uzanan çok geniş bir sahayı kapsıyordu. Bu çalışma, Üsküdar'a bağlı köyleri (kariye) kapsamayıp, Üsküdar merkez üzerinde yoğunlaşıyor.

Özellikle 16. yüzyıldan itibaren gelişen Üsküdar bölgesi, 18. yüzyılda İstanbul'un başka kesimleri gibi henüz tarımsal özellikler taşıyan, Payitaht'ın Anadolu'ya açılan bir tür kapısıydı.[1] Anadolu'ya gidecek olan kervanların, sefere çıkacak ordunun ve hac kervanlarının yola çıkış noktasıydı.[2] Ayrıca, İstanbul'un Anadolu'dan gelen iaşesi de buradan geçiyordu. Dolayısıyla, 18. yüzyılda Üsküdar, limanları, menzilhaneler ve kervansaraylar gibi çok sayıda geçici ikamet alanlarıyla "hareketliliğin" yoğun olduğu bir "geçiş" bölgesiydi.

Nüfusu ise İstanbul'un toplam nüfusunun yaklaşık onda biri kadar olmalıdır.[3] Bu nüfus, yalnızca Müslümanlardan değil, hatırı sayılır oranda da gayrimüslimlerden oluşuyordu. Kadı sicillerinin yansıttığı kadarıyla, nüfusunun en az onda biri gayrimüslim olmalıydı.

Bu çalışma çerçevesinde ele aldığımız vakaları değerlendirirken çok basit sorulardan hareket ettik. Bunlar, "5N 1K" diye de özetlenebilecek olan, "kim, nerede, kimi, neyle, ne zaman nasıl yaraladı" türünden sorular oldu. Bu sorulardan hareketle yaptığımız gözlemlerin gösterdiği, 18. yüzyılın ikinci yarısında, Üsküdar'da şiddet ve hareketlilik arasında çok yönlü bağlantılar olduğudur. Yukarıda değindiğimiz gibi, Üsküdar'ın kendisi hareketliliğin yoğun olduğu, Payitaht'ın dışarıya açılan bir nevi "kapısı"ydı.

---

1 18. yüzyılda Eyüp'ün tarımsal özellikleri için bkz. Suraiya Faroqhi, "Eyüp Kadı Sicillerine Yansıdığı Şekliyle 18. Yüzyıl Büyük İstanbul'una Göç", *Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Tülay Artan (der.), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998. Yine bu dönemin başka bir semti, Davutpaşa için bkz. Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul, Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*, New York: State University of New York Press, 2003. Üsküdar'daki tarımsal alanlar ve 16. yüzyıldan 19. yüzyılın birinci yarısına kadarki ekonomik yapısı konusunda, bkz. Burak Onaran, *A Traditional District, a Conservative Image: A History of Üsküdar between 1838-1914*, yayımlanmamış master tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2002. Ayrıca, Üsküdar'ın 16. yüzyılda geçirdiği gelişmeler için bkz. Yvonne Seng, *The Üsküdar Estates (tereke) as Records of Everyday Life in an Ottoman Town 1521-1524*, yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 1991.

2 Robert Mantran, *La vie quotidienne à Istanbul au siècle de Soliman le Magnifique*, Paris: Hachette, 1990, s. 30.

3 Yvonne Seng, Üsküdar nüfusunun 16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul'un toplam nüfusunun % 7'sini oluşturduğunu yazıyor; bkz. Y. Seng, *age*, s. 30.

Şiddet olaylarına yakından baktığımızda, bunların hareketliliğin özellikle yoğun olduğu alanlarda ortaya çıktığı ve daha ziyade çalıştıkları iş kolları açısından hareketlilikle doğrudan bağlantılı kimseleri kapsadığını gördük.

1. Şiddetin Mekânda Dağılımı:

Kadı sicillerine yansımış olan şiddet vakalarının nerelerde ortaya çıktığını gözlemlediğimizde, bunların bir yandan, yoğun ikamet bölgelerini oluşturan "mahalle içlerinin" dışında bulunan, kamusal mekânlar olarak tanımlayabildiğimiz dış alanlarda, öte yandan da içe kapalı, mahrem ve özel diye tanımlayabileceğimiz ev ve mahalle içleri olan iki tür alanda meydana geldiğini saptıyoruz.

Dış ve Periferik Mekânlarda Hareketliliğin Yoğunluğu

Bu iki tür mekândan, dış mekân diye tanımladığımız, hareketliliğin yoğun olduğu işlek bölgelerin başta geldiğini görüyoruz. Şiddetin en çok ortaya çıktığı bu alanların başlıcaları, sokaklar, limanlar ve iskelelerdir. 18. yüzyıl Üsküdar'ında merkez Büyük İskele'nin yanısıra, daha birçok iskele bulunuyordu. Salacak, Ayazma, Kuzguncuk iskeleleri bunlardan bazılarıdır. İskelelerin bazıları isimlerini orada yüklemesi yapılan ürünlerden alıyordu (Öküz Limanı gibi). Bu iskele ve limanlar, yalnızca ticari malların veya yolcuların alındığı ve gelip geçtiği alanlar olmayıp, aynı zamanda da şehirde geçici olarak bulunan kimselerin ikametgâhlarının da bulunduğu bölgelerdi. İskelelerin yakınlarında bulunan Kayıkhane, Hamal odaları, Mumhane ve Keresteciler, bu gibi kişilerin barındığı yerlerdi. Üsküdar'da geçici bir süre için ikamet eden kişilerin yoğun olarak konakladığı bu mekânlar, sosyal ilişkilerin daha yoğun ve sıkı olarak örüldüğü,[4] dolayısıyla daha fazla sosyal denetime tabi "mahalle içi" bölgelere kıyasla, her türlü "kural dışılığın" da ifadesini bulduğu mekânlardır. Bu anlamda kadı sicillerinde rastladığımız "fuhuş" ile ilgili şikâyetlerin genellikle bu alanlarda ortaya çıkan olayları kapsaması dikkat çekicidir.

4 Osmanlı döneminde mahallelerdeki sosyal doku özelliklerine ve özellikle sosyal denetimin nasıl işlediğine daha önceki çalışmalarımda değinmiş olduğumdan bu konuyu burada ayrıntılı olarak ele almayacağım. Bununla ilgili olarak bkz. Işık Tamdoğan-Abel, "Osmanlı Döneminden Günümüz Türkiye'sine Bizim Mahalle" *İstanbul Dergisi* 40, (Ocak 2002), s. 66–70. Yine aynı konuda bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki '*Mahalle*'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları* IV (1984), s. 69–78; Cem Behar, *age.*

Üsküdar İskelesi civarındaki Mumhane yakınında bir tabakhanede gece "fuhuş" yaptıkları suçlamasıyla yakalanan Hatice, Emine, Ali ve Yusuf'un hikâyesi bunlardan bir tanesi:

> Üsküdar ustası kulları maarifetiyle tarih-i i'lâm gecesi Üsküdar'da iskelede Mumhane kurbunda vakî Debbağhane derununda ahz ve meclis-i şer'-i şerife ihzar olunan Doğancılar'da sakine Hadice ve İstanbul'da Sofalı Çeşme kurbunda sakine Emine ile Ali ve Yusuf ve Mehmed'den her biri istintak olunduklarında birbirlerine nâ-mahrem olub icra-i fisk için mahall-i mezkûrda bulunduklarını ikrar ve itiraf etmeleriyle, mezburûndan her birine ta'zîr lâzim geldiği usta kulları iltimasıyla huzur-ı 'âlîlerine i'lâm olundu, fi 26 cemaziü'l-âhir, sene 1182.[5]

Geceleri, mahalle içlerine kıyasla gözden, yani sosyal denetimden uzak olan iskeleler, kural dışı davranışlara tanık olunan mekânlar olarak çıkıyor karşımıza. Ancak bu mekânlar gündüz vaktinde de şiddet vakalarının sık ortaya çıktığı, belki de şiddetin görece daha kolay "patladığı" mekânlara dönüşüyordu. Üsküdar iskelelerinde ortaya çıkan 12 vakaya baktığımızda (bkz. Tablo 1) bunların kayıkçı kancası, kürek ya da bıçakla yaralama vakaları ya da görece daha hafif, tokatlama ve yumruklama vakaları olduklarını gözlemliyoruz.

Tablo 1 Şiddetin Gözlemlendiği Mekânlar

Mekânlar	Vaka sayısı
Sokak (tarîk-i 'âmm)	15
Ev	13
İskele	12
Dükkân	6
Han ve hamam	4
Tarla, bağ, bahçe, deniz	6
Meyhane	2
Hamal odaları	2
Debbağhane	1
Diğer	3
TOPLAM	**64**

5 *Üsküdar kadı sicili* no 474/37.5.

Yukarıdaki tabloda yer alan hamal odaları ve tabakhanenin (*debbağhane*) de iskele civarında bulunduğunu belirtmekte fayda var. Dolayısıyla, bunları da iskelelerdeki şiddet olaylarına ekleyecek olursak, toplam 15 vakanın (yani incelediğimiz sicildeki vakaların % 23,5 kadarının) iskeleler civarında meydana geldiğini görmüş oluruz. Bunların yanı sıra geçişlerin yoğun olduğu han, hamam, dükkân, meyhane, kahve ve şaraphane gibi mekânları da bu ilk grupta, yani kamusal mekân olarak tanımlayabileceğimiz işlek alanlar kategorisinde topladık.

Bu gibi "girenin, çıkanın belli olmadığı" mekânlara, görece işlek olan sokak ve yolları da ekleyebiliriz. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere, belgelerde daha ziyade *tarîk-i 'âmm* diye isimlendirilen sokaklar, şiddet vakalarının gözlemlendiği alanların başında gelmektedir.[6] Üzerinde çalışmış olduğumuz 64 vakadan 15'i böyle bir sokakta (*tarîk-i 'âmm*) meydana gelmiş.[7] İlginç olan diğer bir nokta da, bu işlek yollarda cinayet vakalarına da rastlıyor olmamız.[8] Böyle işlek sokaklarda meydana gelen cinayetlerle ilgili bazı kayıtlar, mahkeme kaydı olmayıp, keşif tutanaklarıdır.[9] Dolayısıyla bunun gibi keşif tutanakları, her ne kadar cesetler yol üzerinde bulunmuş olsa da, cinayetin bu yerde işlenmiş olup olmadığı hakkında bize ipucu vermez. Başka bir yerde işlenmiş bir cinayete kurban gitmiş olan kimselerin cesetlerinin böylesi bir *tarîk-i 'âmm*'a bırakıl-

---

6 18. yüzyıl resmi Osmanlı belgelerinde -özellikle de kadı sicillerinde- sokak yerine *tarîk-i 'âmm* ya da *tarîk-i hass* terimleri kullanılır. Bunlardan *tarîk-i hass* daha ziyade etrafında ikamet eden kişilerce kullanılan, çıkmaz sokaklar için kullanılırken, *tarîk-i 'âmm* terimi daha işlek sokak ve caddeler için kullanılırdı.

7 "(...) *hafız es-seyyid Mehmed efendi bin el-hacc Abdullah medine-i Üsküdar'da meclis-i şer'-i hatîrde, best-i kelam edüb, işbu hâzır bil-meclis es-seyyid Osman bin Mustafa nam kimesne tarih-i i'lâm günü bade'l-asr medine-i mezburede İhsaniye mahallesinde tarîk-i 'âmmda bigayrı hakk 'ameden bıçak ile iki küreğim arasından darb-ı cerh etmekle...*" (*ÜKS* no 474/ 7.2.B).

8 "*(...) Üsküdar'a tabi Çengar kariyesinde mütemekkin Bellas veled Konstantin nam zımminin menzilinde huzur-ı müsliminde akd eylediği meclis-i şer'i-şerîf'de merkum Bellas meclis-i ma'kud-ı mezkûrda takrir-i kelam edüb, tarih-i i'lâmdan bir gün mukaddem beyn es-salavatîn, kariye-i mezbure sukkunda tarîk-i 'âmda oğlum Istati zımmîyi haliyen bostancıbaşı habsinde mahbus olan arnavut Ahmed nam kimesne bıçak ile kasığının sol tarafına darb ve cerh...*", (*ÜKS* no 474/12.5).

9 Keşif -belgelerde *keşf*- mahkeme görevlilerinin (kadı, naib ya da kâtip) bir olay yerine teftiş için gittiklerinde tutukları tutanaklara deniliyordu. Örneğin herhangi bir mahallede bir ceset bulunsa, mahkeme görevlileri oraya gider, keşif yapar ve tutanak tutarlardı.

mış olmasının başka nedenleri de olmuş olabilir. Osmanlı ceza hukukuna göre, faili meçhul bir cinayet olduğunda, o cinayetten katledilmiş olan kişinin cesedinin bulunmuş olduğu yerin sahipleri ya da sakinleri , birinci derecede şüpheli durumunda olur ve cinayetten dolayı katledilmiş olan kişinin ailesine kan parasını (*diyet*) ödemekle yükümlü tutulurlardı. Oysa *tarîk-i 'âmm*'lar ne kimsenin mülkü, ne de kimsenin belli bir ikametgâhı olduklarından, orada bulunacak bir cesedin ailesine diyet ödemekten çevredeki hiç kimse sorumlu tutulamazdı.[10]

Son olarak da, bu gibi "gözden ırak" dış mekânlara, meskûn mahallerin görece dışında kalan, ya da kalmasa da görece metruk olan periferik tarımsal alanları ekleyebiliriz. Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, üzerinde çalıştığımız 64 vakadan 6 tanesi - yani % 9'una yakını - böyle yerlerde meydana gelmiştir. Despina ve Kalo'nun başına gelenler bu vakalardan bir tanesi. İki genç kız kendi hallerinde bağ kenarında işleri ile meşgulken, Üsküdar menzilhanesinde sürücü[11] olan üç adamın saldırısına uğrarlar. Sürücüler genç kızların saçını kesip, ağızlarını bağlayıp sonra da erkek kıyafetleri giydirip at sırtında kaçırmaya yeltenirler. Ancak Bostancıbaşı köprüsüne geldiklerinde, karşılaştıkları dört yolcu, kızların kaçırılmakta olduklarını anlayıp onları kurtarır.[12] Despina ile Kalo'nun öyküsü, bu gibi görece ıssız bağ ve bahçelerde şiddete uğramanın daha

10 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, der. Victor L. Ménage, Oxford: Oxford University Press, 1973.

11 Sürücü terimi asıl olarak kapıkulu olarak devşirilen çocukları İstanbul'a getirmekle yükümlü görevliler için kullanılmakla beraber, burada menzilhaneye bağlı görevliler için kullanılmış.

12 "medine-i Üsküdar haricinde (Samandıra) kariyesi kurbunda vaki Yeniköy demekle maaruf kariye mütemekkînlerinden ve şahsı muarife Despina bint Nikola nam nasraniye meclis-i şer'i-şerîfde Üsküdar menzilhanesi sürücülerinden olub firar ederken... de ahz ve menzilci maarifetiyle ihzar olunan Sarı Ali ile Üsküdar ustası maarifetiyle ihzar olunan sürücü Halil mahzarlarında, on beş gün mukaddem, yine kariye-i mezbure mütemekkinelerinden Kalo bint diğer Nikola nam nasraniye ile kariye-i mezbure kurbunda bağ kenarında mesalihimizi ruiyet eder iken, işbu mezburan Sarı Ali ve Halil ile refikleri olub firar eden sürücü Sarı Ahmed bizi sû'-i kasdile ahz ve ağzımızı kapatıp ve saçımızı kesip ve erkek kıyafetine koyup ve süvar oldukları beygirlerine bindirib Bostancıbaşı köprüsü kurbuna geldiğimizde işbu hâzırın bil-meclis olan Viran kariyeli Mehmed ve Başıbüyüklü kariyesinden diğer Mehmed ve Hasan ve Ahmed'e rast geldiğimizde anlar bizi helas ve (yolculara mezfik) ile bizi kariyemize irsal etmişiken, mezburûn tekrar önümüze inip bizi ahz murad ettiklerinde biz yine mezburûnun ... firar ve yine tehlis eylediklerinden sonra

olası olduğunu gösteriyor. Bu ne çok şaşırtıcı ne de yalnızca 18. yüzyıl Üsküdar'ına özgü olabilecek bir olgu. Kızları kaçıranların sürücü olması ise, konumuz açısından daha dikkate değer bir olgu. Menzilhane'nin beygirlerini sürmekle görevli olan bu sürücüler, daha sonra da göreceğimiz gibi, belki de hareketlilik konusunda böylesi özel bir avantaja sahip olduklarından, şiddet olaylarında sık sık fail olarak karşımıza çıkıyorlar.

Bağlar ve bahçelerin yanı sıra, dere yatakları,[13] tarlalar ya da deniz, yine konutlardan uzak ya da konutların arasında bulunan görece ıssız ve "sahibi belirsiz alanlar". Bunlar da cesetlerin bulunduğu yerler olarak karşımıza çıkıyor. Bir tarlada cesedi bulunan babasının diyetini katillerinden alabilmek için Üsküdar mahkemesine gelen İsmail'in mahkeme tutanağı böyle bir cinayet vakasına işaret ediyor.[14]

Keşif kayıtlarından izini sürebildiğimiz bu gibi cinayetlerde, cesetlerin bulunduğu (dere yatağı, tarla, deniz vb.) yerler, cinayet mahallerinin kendisi olmasa bile, belki de hukuki statüleri dolayısıyla - kimsenin so-

---

yine bizi ahz murad ettiklerinde refikam olan mezbure Kalo Maltepe kariyesi tarafına firare mezbur Sarı Ahmed dahi ardına düşüb gittikten sonra, mezbûrûn Sarı Ali ve Halil dahi beni terk ve firar etmişler idi, deyü dava, mezbur Sarı Ali bervech-i muharrer mezburetânı ahzlarını ikrar ve mezbur Halil inkâr etmekle, mezburetâni tehlis eden mezburûn-ı diğer Mehmed ve Hasan ve Ahmed'den her biri sû'-i kasdile ahzını ikrarına mevacehesinde şehadet etmeleriyle, mucibince mezburân Sarı Ali ve Halil ta'zîr-i şedid ve helasları zâhir olunca habs iktiza eylediği malûm devletleri buyurulduktan sonra mezbure Kalo'nun babası olan diğer Nikola dahi kızı mezbure gaîbe olub haliyen hayat ve mahalli malum olmamağla Üsküdar ustası maarifetiyle (mıntıkası) olan mahalleri (tefhiş) olunub hali ...olunduktan sonra firar iden Sarı Ahmed dahi ahz ve bade's-subût şer'en lâzım gelen ta'zîri icra olunmak babında ferman-ı alişanları sadrını istida' eylediği huzur-ı âlîlerine i'lâm olundu, fi 17 cemaziü'l-ahir, sene 1181". (ÜKS no 474/35.1.B).

13 *"varid olan ferman-ı alîşanlarına imtisalen kablü's-şer'den irsal olunan Süleyman efendi daîleri izzetli bostancıbaşı ağa tarafından mutatin çukadar Mehmed Üsküdar ustası kulları ve sair muharrer el-esâmi müslimîn ile Üsküdar haricinde Üçbekâr nam mahallde Çukuragil deresinde kimesnenin mülkü olamayan halî orman içinde derede katlen fevt olan ismi nâ-malûm müslim laşesinin üzerine varıb 'azasına nazar eylediklerinde fil-vaki na'ş-ı mezbur boğazı altından mezbuhen mahall-i mezkûrede fevt olduğu ledi'l-keşf vel-muayene zâhir olub defnine izin birle..."*, (*ÜKS* no 474/ 13.1.B).

14 *"...müveresem babam mezbur Halil'i kariye-i mezbure ahalisinden ga'ib 'an el-beled Kethüdaoğlu Mustafa işbu sene zi'l-kadesinin üçüncü günü zikr olunan Bozahlat'da vâkî tarla içinde (Öğütdere) timuru ile boynunun sol tarafından 'ameden darb ve cerh ve katl ve firar etmekle, kassame ve diyetini ahali-i mezbureden asaleten ve vekâleten taleb ederim deyü dava edüb..."*, (*ÜKS* no 474/11.1.B).

rumluluğunda olmayan alanlar olarak - faillerin kurbanlarını bırakmayı tercih ettikleri yerler olarak önümüze çıkıyorlar.

Evler ve İç Mekânlar:

Yukarıdaki tablodaki dağılımı hatırlayacak olursak, ev içinde meydana gelen şiddet vakalarının ele aldığımız örneklerde ikinci sırayı aldığını görüyoruz. Evlerde ortaya çıkan şiddet olayları, yaralamadan cinayete kadar giden bir çeşitlilik göstermektedir. Ev içi şiddetle ilgili olarak, dönemin Üsküdar mahkemesine yansıyan şikâyetlerden bazıları şunlardı:

"Evimde iken haksız yere çubuk ile arkama vurdu", "oturduğum evime gelip, kapıyı tutup içeriye girdikten sonra sağ kaşımın üzerine ve oğlumun sol kolu ve sağ gözünün altından vurarak...",[15] "zevcem Şerife Ayşe nam hatunu babası, oturmakta olduğumuz evde sol memesi üzerinde bir yerden ve elinin iki yerinden ve sağ ve sol koltuk altından birer yerinden ve sağ küreğinin altından, kasten bıçak ile vurdu"[16] gibi.

15 "*medine-i Üsküdar'da Reis mahallesinde sakine ve zat-ı muarife Afife bint Ismail meclis-i şer'-i hatîrde, zevci es-seyyid Mehmed bin Hüseyin mahzarında mezbur es-seyyid Mehmed, tarih-i i'lâm günü menzilimde bi-gayrı hakk çubuk ile arkama darb ve ırzımı (helik) etmekle mucibini mezbur es-seyyid Mehmed'den taleb ederim, deyü bade'd-dava ve'l-istintak ve'l-ikrar, alel-mucib-i ikrar, mezbur es-seyyid Mehmed'e şer'en ta'zîr lâzım geldiği bil-iltimas huzur-ı 'âlîlerine i'lâm olundu, fi 22 z'i'l-kade, sene 1180*", (*ÜKS* no474/5.4.B). "*Üsküdar'da Solak Sinan mahallesinde sakin Hasan bin Halil ve sulbî sagîr oğlu Sadık, mahfil-i bahda meclis-i şer'-i şerif hısımları Ahmed ve Süleyman ibn-i Ibrahim mahzarlarında, mezkûran, mahalle-i mezburede sakin olduğumuz menzilimiz kapusuna bade'l-magrib....gelüb mezbur Ahmed kapumı tutup ve menzilime duhul ettikte mezbur Süleyman dahî benim sağ kaşımın üzerine ve oğlum mezbur Sadığı sol kolu ve sağ gözü altına ve sol kalçası üzerlerine her birimizi bıçak ile 'ameden darb-i cerh etmeğin, kabl-i şer'den keşf ve muayene olunması matlubumuzdur, dediklerinde, fil-hakika mezbur Hasan sağ kaşı üzerinden, ve mezbur Sadık sol kolu ve sağ gözü altından ve sol kalçası üzerinden bıçak yarasıyla mecruh oldukları, ledi'l-keşf zâhir olduktan sonra mucibi mezburatdan bade'd-dava ve'l-istintak ve'l-inkâr mudayân-ı mezburan şahide havale olundukları, bil-iltimas huzur-ı 'âlîlerine i'lâm olundu, fi 24 zi'l-kade, sene 1180*", (*ÜKS* no 474/ 6.2.B).

16 "*medine-i Üsküdar'da Valide-i Atik mahallesinde sakin es-seyyid Osman bin Mehmed nam kimesne meclis-i şer'e gelip haliyen zevce-i menkûham Şerife Ayşe nam hatun babası gaib 'an el-meclis es-seyyid Halil bin Osman bu gün bade'z-zuhur mahalle-i mezburede vaki sakin olduğumuz menzil derununda sol memesi üstünden bir mahallinden ve elinden iki mahallinden ve sağ ve sol koltukları altından birer mahallinden ve arkasının ortasından ve sağ küreği altından 'ameden bıçak ile darb ve cerh edüb, ol vechile menzil-i mezburede cerihe olmağın, üzerine varılıp muayene olunmak muradımdır..*", (*ÜKS* no 474/11.3).

Aşağıdaki tabloda ev içlerinde meydana gelmiş 15 şiddet vakasına neden olan saldırganların, saldırdıkları kişilerle ilişkilerinin niteliklerinin dökümü verilmektedir.[17] Bu verilere baktığımızda dikkati çeken bir öğe, ev içi şiddet olayları söz konusu olduğunda, çoğunlukla (9 vakada) saldırganla kurbanının önceden tanışıyor olduğuna dair bir ipucu bulmamız. Hatta ev içi şiddet olaylarını genellikle "aile içi şiddet" olarak tanımlayabileceğimizi görüyoruz. Aşağıdaki döküme baktığımızda, ev içinde ortaya çıkmış 15 şiddet vakasında, taraflar arasındaki ilişkilerin sekiz tanesinin (koca, baba, kaynana, kayınbirader, hısım olmak üzere) bir akrabalık ilişkisi olduğunu görüyoruz. Yine aynı tabloda, ev sahibiyle ilişkisi "belirsiz" diye tanımladığımız vakaların ikisinde ise, saldırganlar hırsızlık sebebiyle evlere girmiş.

Tablo 2 Saldırganların Kurbanlarıyla İlişkisi

Saldırganın kurbanlarıyla ilişkisi	sayı
Koca	4
Akraba (hısım)	1
Baba	1
Kaynana	1
Kayınbirader	1
Komşu	2
Belirsiz	6
TOPLAM	16

İncelediğimiz vakalarda babalar kızlarını, kaynanalar damatlarını ve büyük çoğunlukla da kocalar karılarını dövmüş ya da yaralamışlar. Üsküdar'da Valide-i Atik mahallesinde oturan Musa bin Salih'in hikâyesi bunlardan bir tanesi. Musa verdiği ifadeye göre, geceleyin kendi evinde kaynanası ve kayınbiraderi tarafından sopa ve tahtayla dövülmüş, başından ve ayaklarından yaralanmış. Aşağıdaki alıntı, Musa'nın mahkemeye şikâyetinden sonra tutulan keşif kaydından:

> Üsküdar'da Valide-i Atik mahallesinde sakin Musa bin Salih nam kimesne mahfil-i bab'da meclis-i şer'-i hatîrde best-i kelam edüb işbu hâzır bil-meclis

17 Tablodaki ilişki sayısının vaka sayısından fazla olması, vakaların bir tanesinde iki saldırgan bulunmasındandır.

es-seyyid Osman bin Mehmed ile gaîbân 'an el-meclis, kayınanası Celile ve kayını Süleyman nam kimesneler tarih-i i'lâm gecesi mezbur seyyid Osman'ın mahalle-i mezburede vakî menzilinde başıma ve sağ gözüm ve yüzüm ve sol ayağıma sopa ve tahta ile her biri 'ameden darb ve kara bere etmeleriyle kabl-i şer'den muayene olunmak muradımdır, dedikde, mezbur Musa'nın 'azasına nazar olundukda, fil-vakî mezbur Musa ber minval-i muharrer başı ve sağ gözü ve yüzü ve sol ayağı üzerlerinden kara olduğu ledil-keşf vel-muayene zahir olmağın vakî hâl bil-iltimas huzura i'lâm olundu, fi 26 zil-hice sene 1180 (ÜKS no 474/11.6).

2. Saldırganların Profili

Evlerin dışında meydana gelen şiddet vakalarına geri dönüp, bu gibi vakalarda kimin şiddete başvurduğuna baktığımızda, saldırganların bazı meslek dallarında yoğunlaştığını gözlemliyoruz. Bunlardan kayıkçı ve beygircilerin sık sık şiddet olaylarına karışıyor olması, bizi yine "hareketlilik" temasına geri getiriyor. Çünkü gerek beygirciler, gerekse kayıkçılar, yaptıkları iş açısından "hareketlilik" yetisine sahipler. Özellikle motorlu taşıtların olmadığı bir devirden söz ettiğimizi hatırlayacak olursak, 1760'larda beygirci ve kayıkçıların günümüz taksi şoförlerine benzer bir konumda olduklarını görürüz. Hareketlilik sağlayan bir araç kullanıyor olmanın dışında, kayıkçılarla "hareketlilik" arasındaki bir diğer bağlantı da bulundukları mekânla ilgili. Kayıkçılar, yukarıda şiddet olaylarının en yoğun olarak gözlemlendiği yer olduğunu gördüğümüz iskelelerde çalışıyorlardı. Burası, daha önce de söylemiş olduğumuz gibi, gelen geçenin, yani hareketliliğin yoğun olduğu alanlardı.

Kayıkçılar

Kayıkçıların karıştığı şiddet olaylarının çoğu müşterileriyle aralarında meydana gelen kavgalarla ilgili.[18] 18. yüzyıl Üsküdar'ında kayıkçılar, iskele gibi işlek bir alanda adeta "taksimetresi olmayan" taksi sürücüleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Kayıkçıların uygulamakla yükümlü oldukları ücretlerle ilgili nizamnamelere Osmanlı belgelerinde 16. yüzyıl-

18 "*medine-i Üsküdar'da bağçivan Panayot veled-i Istiv meclisü'ş-şer'i-şerifde büyük iskele kayıkçılarından Mehmed bin İbrahim mahzarında bugün vakt-i sabahda acele İstanbul'da işim olub iskeleye vardığımda mezbur Mehmed önüme gelib beni zor ile kayığına (edha ve meks) murad eyleyib ben dahi ahir kayığa girib... gir diye gemi kancası ile sol böğürüme darb ve kara bere ve sol ayağıma dahi darb u cerh eyledi deyü...*", (*ÜKS* no 474/ 89.1).

dan beri rastlıyor olmamız, bu sorunun ne denli süreklilik taşıdığını gösteriyor.[19] Kayıkçılara verilecek düzenle ilgili buna benzer bir nizamname, çalışmamızın veri tabanını oluşturan sicilde de bulunuyor. Bu kayıkçı esnafının kethüdalarına yollanmış olan nizamnamede, Üsküdar iskelelerinde bulunması gereken kayıkçı sayısı, bunların arasında dışarıdan kayıkçı barındırılmaması, uygulanacak ücretlerden kayıklarda kadınlarla erkeklerin arasındaki ilişkilerin hangi mesafede tutulması gerektiğine kadar varan kurallar hatırlatılmakla beraber, müşterilerin zorla kayıklara bindirilmemesi de tembih edilmektedir.[20]

Kayıkçılarla müşterileri arasında, anlaşmazlık halinde şiddete başvuruluyor olmasının olası nedenlerinden biri de bu iş kolunda çalışanların aynı zamanda yerel ilişki ağlarının biraz marjında yaşıyor olmalarıdır. Kayıkçılarla ilgili verilere baktığımızda, bunların kentte bir nevi "yabancı", daha doğrusu "geçici sakinler" olarak bulunduklarını görüyoruz. Belgelerden birçoğu, bunların ailelerini Anadolu'dan geldikleri kent ya da köylerde bırakmış ve kentte "bekâr" olarak bulunan, dolayısıyla bu gibi dışarıdan gelen işçilere mahsus yerlerde ikamet ettiklerini gösteriyor. Cengiz Orhonlu, kayıkçılarla ilgili çalışmasında, bunların esnaf teşkilatının 18. yüzyılda nasıl değişime uğradığını ele alır. İlke olarak kayıkçılar, belli bir kethüdaya bağlı olarak ve sayısı önceden belirlenmiş bir teşkilatın üyeleri iken, Orhonlu'nun öne sürdüğü üzere, 18. yüzyılda İstanbul'a olan yoğun göçlerden dolayı bu teşkilatın düzeni bozulmuş ve kente dışarıdan gelen, esnaf teşkilatına bağlı olmayan kimseler de kayıkçılık yapmaya başlamışlardır. Esnaf teşkilatına bağlı kayıkçılardan ayırt etmek için bunlara "aylakçı" denilirmiş.[21] Üsküdar kayıkçılarından Kastamonulu Mehmed bin Mustafa bunlardan bir tanesi. Mehmed, Anadolu'dan İstanbul'a çalışmak için geldiğinde eşini ve ailesini taşrada bırakmış, İstanbul'da bir başkasıyla evlenip sonradan ilk eşini de yine İstanbul'a getirmiş. Mehmed aleyhinde açılmış olan bir dava kaydı, bu durumda olan, yarı taşralı

19 Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 69.

20 "*....ve ricâl ve nisvanın yakalarına yapışıp kayıklarına idhal olunmamak...*", (*ÜKS* no 474/ 52.1.B)

21 Cengiz Orhonlu 1802 yılı kayıtlarına göre İstanbul'da 6572 kayıkçı ve 1189 aylakçı bulunduğunu yazıyor. Bkz. Cengiz Orhonlu, "İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği", *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir, 1984, s. 83–103.

ama Üsküdar'da çalışan, esasen Payitaht'a iş bulmak için göç eden kayıkçıların kentteki "iğreti" varolma hallerine ışık tutuyor.[22]

Çalışmamızın temel kaynağını oluşturan mahkeme kayıtlarında kayıkçıların sıklıkla şiddete başvuran, hatta genelde çeşitli türde kuraldışı hareketleriyle[23] dikkat çeken bir zümre oluşturuyor olmalarının birçok nedeni olabilir kuşkusuz. Daha evvel de değindiğimiz gibi, iskeleler gibi "gelenin geçenin" belirsiz olduğu bir ortamda bulunduklarından, sosyal kontrolün daha yoğun olduğu "mahalle içlerine" nazaran, anlaşmazlık durumlarında kendi uygulayacakları olası şiddetlerini "yumuşatacak"

22 *"fi el-asl Kastamonu sancağında (Abandon) nahiyesinde vaki... çanak nam kariye ahalisinden olub medine-i Üsküdar'da Aşçıbaşı mahallesinde bundan akdem tezvic eden kayıkçı Mehmed bin Mustafa bir seneden beri kariye-i mezbureden zevce-i ahiresi olan Ayşe bint Memiş'i hilâf-i ferman-ı âlî getirib ve mahalle-i mezburede olan zevcesiyle ma'en iskân etmekle, niza'dan hali olmamalarıyla mahalle-i mezbure ahalisinden İmam Mehmed efendi ve müezzin molla Mustafa ve el-hacc Ali ve Mustafa ve Halil ve Ali bey ve sairleri meclisü'ş-şer'i- şerîf'de mezbure Ayşe için kendi halinde olmayıb mezbur Mehmed'in zevce-i ihrası ile daima niza' etmekle mahalleyi ateşe yakarım deyü ihafe eylediğinden, emniyetimiz (maslub) olmustur deyü muvacehesinde sû-i halini ihbar ve zevc-i mezbur hilaf-ı ferman-i 'âlî mezbure Ayşe'yi getirdiği için yine vilayetine götürmek üzre ferman-ı 'âlîleri sudurunu istidâ eyledikleri iltimasıyla huzur-ı 'âlîlerine i'lâm olundu, fi 18 muharrem sene 1182"*, (*ÜKS* no 474/ 74.3.B).

23 Kayıkçıların kendi aralarındaki kavgalara örnek olabilecek bir şikâyet kaydı: "medine-i Üsküdar'da Ayazma iskelesi kayıkçılarından olub vech-i ati üzre mecrûh ettiği ledi'l-keşf zâhir olan Musa bin Kasım meclis-i şer'i-şerif enverde, taife-i mezbureden es-seyyid Abdülkadir bin Mehmed mahzarında, mezbur es-seyyid Abdülkadir bugün Ahırkapı'ya kayığımız ile giderken deryada kanca ile 'ameden (...) tabir olunur baş parmağının tırnağı (...) darb u cerh etmekle, mucibini taleb ederim deyü...", (ÜKS no 474/44.3). Kayıkçıların fuhuşa karışmalarına örnek iki kayıt: "medine-i Üsküdar'da Arakiyeci el-hacc Cafer mahallesinde sakine Habibe bint Ahmed menzilinde tarih-i i'lâm gecesi ahali-i mahalle ihbarlarıyla maarifet-i şer'le Üsküdar ustası kulları kayıkçı Bekir bin Ali'yi ahz ve meclis-i şer'iye ihzar ve istintak olunduklarında, her biri ahire nâ-mahrem olduklarını ikrar ve itiraf etmeleriyle, mucibiyle mezburlara şer'en ta'zîr lâzım geldiği bil-iltimas huzur-ı 'âlîlerine i'lâm olundu, fi 16 rebi'ü'l-evvel, sene 1182", (ÜKS no 474/ 86.3.B); "medine-i Üsküdar'da kayıkçılar kethüdaları es-seyyid Hasan bin Osman ve ihtiyarları, meclis-i şer'iye ihzar eyledikleri Büyükiskele kayıkçılarından Mehmed bin İbrahim mahzarında, mezbur İbrahim kendi halinde olmayıb, cuma günü yine iskelede kayıkçı Ahmed'in kayığına Haydarpaşa'dan iki nefer avrat koyup Dolmabağçe önünde ahz olunmuşiken mezbur Mehmed ifaal-i şeniyyesinde ısrar etmekle emniyetimiz yokdur, deyü sû-i halini ihbar ve taraf-ı 'âlîlerine... olunmasını istedi eylediklerinde iltimaslarıyla huzur-ı 'âlîlerine i'lâm olundu, fi 13 saferü'l-hayr, sene 1182", (ÜKS no 474/82.2).

aracılardan ve sosyal dokudan yoksun olmaları bir neden olabilir. Hareketliliğin sağladığı bir ayrıcalıkla, daha cüretkâr davranıyor olabilirler; ya da Mehmed bin Mustafa'nın konumunda açıkça gördüğümüz üzere, büyük ölçüde kente yeni göç etmiş veya "aylakçı" konumunda olduklarından damgalanmış ve davranışları kentin yerleşik sakinleri tarafından daha sık şikâyet konusu olmuş olabilir. Yani kayıkçılar, daha çok suç işleyen bir zümre olduklarından değil, kentte bir anlamda "yabancı" konumunda olduklarından, bunlarla ilgili şikâyetler kadı sicillerine daha kolay yansımış olabilir. Bunlar, bu çalışmamızın sınırları içerisinde cevaplayamayacağımız, sunduğumuz ampirik gözlemlere dayanan bu incelemeyi kuşkusuz aşan sorular.

Beygirciler ve Diğerleri

Kayıkçılarla büyük benzerlikler gösteren ve onlar gibi şiddet olaylarına sıklıkla karışan diğer bir grup da beygircilerdir. Burada, sicillerde *mekâri*, *sürücü*, *arabacı* ya da *beygirci* diye adlandırılan ve ortak özellikleri at ve katır gibi binek hayvanlarını, bazen de öküzleri sürmek olan bir kesimden söz ediyoruz. Bunlar da kayıkçılar gibi çoğunlukla taşradan İstanbul'a gelmiş ve yine hanlarda ya da Atpazarı civarında, geçici olarak ikamet eden bekâr erkeklerin konakladıkları yerlerde yaşamaktaydı. Dolayısıyla gerek yaptıkları iş, gerekse kentteki konumları açısından hem "hareketlilik" özelliğine sahip hem de kayıkçılar gibi yerel bağları görece zayıf, kentte "yabancı" konumundaydılar.[24] Yine Üsküdar sicillerinde bulunan 1764 tarihli bir listeye göre, bu tarihte kayıtlı 80 beygirciden 15'i hariç hepsi taşra kökenliydi.[25]

Üsküdar'da şiddet olaylarının mekânda dağılımı konusunu ele aldığımızda, bağlarda meydana gelmiş bir kız kaçırma olayında, sürücülerin "hareketlilik" maharetlerini nasıl bir şiddet aracı olarak kullanabildiklerine dair bir örnek görmüştük.[26] Bunun yanı sıra, binek hayvanlarıyla

24 Osmanlı kentlerinde yabancı (belgelerde *misafir*) konumunda olanlarla ilgili bir çalışma için, bkz. Işık Tamdoğan-Abel, "Hanlar ya da Osmanlı Kentinde Yabancı", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, der. P. Dumont ve F. Georgeon, çev. Maide Selen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 387–405.

25 Söz konusu kayıtta beygircilerin isimleri geldikleri "memleket" ismi ile beraber kaydolunmuş. Yani: *Karamanlı Mehmed, Edirneli Emir Ahmed, Kastamonulu Mehmed* gibi. (bkz. ÜKS no 465/89).

26 Bkz. *ÜKS* no 474/35.1.B.

kentte bulunan diğer kimselere göre daha sık dolaştıklarından, bazı "yol kazalarına" ve dolayısıyla isteyerek ya da istemeden yaralamalara yol açabiliyorlardı. Kayıkla nakletmek istediği öküzü kazayla iskelede bir hamala çarpan sürücü Adapazarlı Hüseyin bin Mehmed,[27] yine iskele başında Zeynep isimli kadına çarparak beygiri ile yaralayan çiftlik kethüdası Osman bin Abdullah,[28] ya da Hüseyin bin Süleyman'ın babasının denize düşüp ölmesine neden olan sürücü Mustafa ve Mahmud'un[29] hikâyeleri bunlardan bazıları.

Beygirciler ve kayıkçılar gibi, hareketliliğin yoğun olduğu iskele gibi yerlerde çalışan ya da yine onlar gibi "mahalle içinde" sakin olmayıp taşradan göç etmiş işçi özelliğine sahip olup şiddet olaylarına karışan meslek gruplarına hamal, bekçi ve bahçıvanları da ekleyebiliriz.[30] Burada

27 *"medine-i Üsküdar'da Büyükiskele'de hammal Tosyalı Musa bin Mustafa meclis-i şer'-i hatîrde sürücü taifesinden Ada pazarlı Hüseyin bin Mehmed mahzarında tarih-i i'lâm günü medine-i mezburede Öküz limanı iskelesine kayık ile nakl olunan öküzden bir gök öküz mahall-i mezkûrda tarik-i hasda sağ baldırım ve başım ve burnuma basub kara bere edib mezbur gök öküz işbu mezbur Hüseyin'in öküzlerinden olmağla hıfzında taksiratına binaen mucibini dava, oldahi inkâr ettikde, beynlerinde bade vukûu'l-münaza' bi-vasıtat-i muslihûn mezbur Hüseyin (...) malından bi't-tarik-i sulh mezbur hammal Musa'ya iki guruş def' ve teslim oldahi bade'l-kabul husus-ı mezkûra müteallike 'amme davadan birbirinin zımmetini ibra ve iskat ve her biri ahirin ibrasını kabul ve kat'-i münaza' eyledikleri bil-iltimas huzur-ı 'âlîlerine i'lâm olundu, fi 15 muharrem sene 1182"*, (*ÜKS* no 474/74.1.B).

28 *"medine-i Üsküdar'da Gülfam Hatun mahallesinde sakine ve zat-ı muarife Zeyneb bint Ismail nam hatun meclis-i şer'-i şerife İmam çiftliği kethüdası Osman bin Abdullah mahzarında, mezbur Osman bugün İskelebaşında ben dururken, râkib olduğu bargirini üzerime sevk-i (..) etmekle düşüb sol gözüm taşa rast gelüb mecruh oldu deyü eylediği davasından 'an inkâr yarım guruş bedel makbuza sulh olub ancak cerh-i mezkûre müteallika davadan mezbur Osman'ın zimmetini ibra eyledim deyü ikrarı tescil ve bil-iltimas huzur-ı 'âlîlerine i'lâm olundu, fi 18 rebi'ü'l-evvel, sene 1181"*, (*ÜKS* no 474/ 26.3.B).

29 *"Üsküdar'da Büyükiskele kurbunda kebbabcı dükkânında sakin es-seyyid Hüseyin bin Süleyman meclis-i şer'-i hatîrde sürücü taifesinden Mustafa bin Mahmud ve Mahmud bin Mustafa mazharlarında, babam mezbur Süleyman tarih-i i'lâm günü bade'l-asr Beşiktaş iskelesinden Üsküdar'a nakl için mezburânın bargirlerin ücret-i malume (...) at kayığına alıb yullarlarından tutmağla bargir ürküb vasat-ı derya'da babam mezbur Süleyman derya'ya düşüb gark olmağla..."*, (*ÜKS* no 474/72.2).

30 Bekçiler çalıştıkları ve korumakla yükümlü oldukları yalılarda ikamet edip, aynı zamanda başka yalılara -belki de hırsızlık nedeniyle- tecavüz edebiliyorlardı, (bkz. *ÜKS* no 474/71.2 ve 71.3).

dikkate değer başka bir konu da, 19. yüzyıl romanlarına dayanarak, Üsküdar üzerine yapılan çalışmalarda da bu kesimin, suç oranı yüksek bir kesim olarak öne çıkıyor olmasıdır.[31] Kentte böylesi "iğreti" bir konumda bulunan bu meslek erbabının, şiddet olaylarına gerçekten başkalarına göre daha çok mu karıştıkları, yoksa yalnızca "gariban" olup, yerliden sayılmadıklarından mı daha sık şikâyet konusu oldukları –beygirciler ve kayıkçılar konusunda olduğu gibi- cevaplayamadığımız bir soru.

Saldırganların kimliklerini irdelediğimiz bu bölümü sonuçlandırmadan tekrar hatırlamamız gereken, yukarıda söz konusu ettiğimiz iş kollarında çalışan, bu kentte görece "iğreti" duran kesim, potansiyel "zanlılar" olarak karşımıza çıkmakla beraber, incelediğimiz şiddet olaylarının yarısının da imamlar, askerler, medrese talebeleri, kaynanalar, sıradan ev kadınları ya da kocaları tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır. Farklı olan belki de yalnızca, bu iki tür failin farklı iki alanda şiddete başvuruyor olmalarıdır. Birinciler, daha ziyade hareketliliğin yoğun olduğu, görece "periferik" bir coğrafyada şiddete başvururken, diğerleri "mahalle içlerinde" dört duvar arasında, yakın ilişki içerisinde bulundukları tanıdıkları hatta akrabalarına karşı şiddete başvuruyorlardı.

Sonuç Yerine

Üsküdar'da 18. yüzyılın ikinci yarısında şiddetin hangi biçimlerde ve mekânlarda ifade bulduğunu sorgulamayı amaçlayan bu ampirik çalışma, kuşkusuz şiddet olgusunu bütün boyutlarıyla ele almamaktadır. Yine de kadı mahkemesi kayıtlarını veri alarak yaptığımız gözlemlerde öne çıkan bazı öğeler oldu. Bunlardan bir tanesi, şiddet olaylarının esasen birbirinden niteliksel olarak farklı iki alanda ortaya çıktığıdır: Hareketliliğin en yoğun olduğu, dışa dönük, hatta dışa açık ve periferik kamusal alanlar (iskeleler, işlek yollar, bağ, bahçe ve tarlalar gibi) ve içe dönük, hatta kapalı ve belki de en özel alanlar sayılabilecek evler. Bu iki farklı alan, aynı zamanda niteliksel olarak birbirinden farklı iki ilişki kurma biçimine de tekabül etmektedir. Hareketliliğin yoğun olduğu dış alanlarda kişiler, az tanıdıkları ya da hiç tanımadıkları kişilerle, sosyal denetimden görece uzak ve dolayısıyla uzlaştırıcı olabilecek aracılardan yoksun bir alanda hareket edip, belki de bu nedenden ötürü anlaşmazlıkları daha ziyade şiddete başvurarak çözmek durumundaydılar. İçe dönük, kapalı ev içlerinde

31 Bkz. Burak Onaran, *age*, s. 93–100.

ise, kişiler temel olarak çok iyi tanıdıkları, yakın ilişki içinde oldukları ve belki de bundan ötürü daha bilinçli ve önceden tasarlanmış bir şekilde şiddete başvuruyorlardı.

Hareketliliğin yoğun olduğu alanlarda çalışan ve kentteki konumları da bir o kadar "iğreti" gözüken beygircilik ya da kayıkçılık gibi işkollarında çalışanların daha sık olarak şiddete başvuruyor olması, gözlemlediğimiz özelliklerden bir diğeri oldu. Böylece hareket-yoğun alanlar, şiddetin ortaya çıktığı temel coğrafyayı oluştururken, hareketlilik maharetine sahip, hatta ekmeğini bundan kazanan beygirci ya da kayıkçılar da şiddet vakalarının başta gelen faillerinden gibi gözükmektedirler. Belki de "atı alan Üsküdar'ı geçti" deyişi tesadüf değildir.

ADLİ DOKTORLAR, RUH DOKTORLARI VE ŞEYHLER: KUMMERAU OLAYI (1880) VE BİLİRKİŞİLİK MESELESİ[1]

Dr. ALEXANDRE TOUMARKINE*

19. yüzyılda ortaya çıkan bilirkişilik, günümüzde özellikle Fransız toplumsal tarihyazımının yeni araştırma alanlarından biridir.[2] Bilirkişilik kavramı, iki anlama gönderme yapar: Bilimsel veya teknik bir inceleme ve bir eylem veya bir karar için fikir isteme. Elbette bu kavramdan, gerçekleştirilmek istenen bir sosyal davranışı doğrulayan ve meşru bir söylem olarak ortaya çıkan uzmanlık sürecini anlamak da mümkündür. Bilirkişilik, bir topluluk bir sorunu daha önce görülmemiş bir şekilde ele almaya karar verdiğinde ortaya çıkar. Bilirkişi incelemesi genellikle teorik bir çalışmayı gerektirir. Teorik çalışma sonucu hazırlanan derleme, yeni bir bilgiyi (veya yeni bir bilgi sahasını) ortaya koyar. Dolayısıyla bilirkişi incelemesi bir alanın profesyonelleşmesine yol açabilir. Frédéric Chauvaud, 2000 yılında yayımlanan *Cinayet davasının bilirkişileri: 19. yüzyıl Fransa'sında adli tıp* isimli eserinde, yargının yardımcısı olan adli tıp doktorlarının, yıllar süren bilirkişi çalışmaları sonucunda nasıl bir bilgi birikimi yarattıklarını anlatmıştır.[3]

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, genel anlamıyla bilirkişiliğin ve özel anlamıyla da adli bilirkişi incelemesinin ortaya çıkışı konusunda pek bilgi bulunmamaktadır. Yine de, birbirini doğrulayan birçok ipucu bize, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında bir bilirkişi (ya da Osmanlı tabiriyle "ehlihibre") figürünün var olduğunu göstermektedir. Üstelik,

* IFEA (Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü) Bilimsel Çalışmalar Müdürü.

1 Bu makaleyi Fransızcadan Türkçeye çeviren Başak Taraktaş ve Güpse Sayıner'le çeviriyi gözden geçiren Pınar Dost'a teşekkür ederim.

2 Örneğin bkz. "Experts et construction de l'expertise" dosyası, *Histoire et Sociétés*, sayı 4, 2002, s. 4-64.

3 Frédéric Chavaud, *Les experts du crime. La médecine légale en France au XIXème siècle*, Paris: Aubier-Montaigne, 2000.

bilirkişiliğin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişimi, Batı'ya kıyasla o kadar da gecikmişe benzemez. Bu noktada, 1880 yılında İstanbul'da geçen bir adli davadan hareketle, bilirkişilik söyleminin ve bilirkişi figürünün nasıl oluştuğunu ele alacağım. Kaynak olarak 1880'de İstanbul'da Fransızca olarak basılmış olan 124 sayfalık bir adli dosyadan faydalanacağım.[4]

Kummerau Davası (1880)

Söz konusu olayı şöyle özetlemek mümkün: 1880 yılının 18 Şubat günü, Feriköy'de sokak ortasında üç Bosnalı muhacir –Hersekli Osman, Hersekli Halil ve Yenipazarlı Mehmed[5]– arasında yaşanan kavga esnasında, oradan atıyla geçmekte olan Kummerau[6] adındaki Rus yarbay bacağından silahla vurularak ağır bir şekilde yaralanır ve kaldırıldığı Şişli La Paix Hastanesi'nde hayatını kaybeder. Üç muhacir, uzun bir kovalamacanın ardından yakalanır, sorguya çekilerek Pera mutasarrıf ve polisine teslim edilirler. Ardından, merkezi polis hapishanesine gönderilirler.

Üç sanığın ve çok sayıda tanığın sorgusu, önce Rus Konsolosluğu temsilcisi Pappudof önünde Pera Mutasarrıfı Bahri Bey tarafından, sonra da Pera Bidayet Mahkemesi nezdinde müstantik (sorgu yargıcı) Nazım Bey tarafından gerçekleştirilir. Pera polisi adli tıp doktorları, olayın "aktörlerinin ve kurbanlarının" yaralarının durumu ve gelişimi hakkında 18, 20 ve 26 Şubat 1880 tarihli olmak üzere üç rapor sunarlar. Kummerau'nun 20 Şubat 1880 tarihli otopsi raporu da, kaza sonrası yaralı yarbaya ilk pansumanı yapan Şişli La Paix Hastanesi doktoru Drozdowsky ve İstanbul'da psikiyatriyi kullanan ilk pratisyen olan Toptaşı Tımarhanesi Başhekimi Louis Mongeri[7] tarafından (s. 11), iki Rus doktorun eşliğinde, Rus Başkonsolosu nezdinde ilgili makamlara teslim edilir. (s. 9)

---

4 *Dossier judiciaire du Bosniaque Mehmed accusé du meurtre du lieutenant-colonel russe Kummereau* , Constantinople [İstanbul]: Typographie et lithographie centrales, 1880, 124 sayfa.

5 Sorgular sırasında Halil, Hersek sancağının İstolaç (bugün Bosna-Hersek'te Stolac) kazasından; Osman, Hersek sancağının Konice kazasından; Mehmed ise, Yenipazar sancağının Rugi kazasının Zere-kara köyünden olduğunu belirtmiştir. Konice, Bosna vilayetinin Saray sancağına bağlıdır. Yenipazar sancağının Rugi adında bir sancağı yoktur. Bkz. Karpat (1985), s. 118.

6 İsim dosyanın kapağında Fransızcalaştırılmış şekliyle (Kummereau) yazılmış olsa da, Alman kökenli olan bu isim sonrasında hep Kummerau olarak zikredilmiştir.

7 Luigi Mongeri (1815–1882), Osmanlı Devleti'ne sığınmış bir İtalyan psikiyatr olup modern psikiyatri uygulamaları yapmış, tımarhane başhekimliğinde bulunmuştur. Daha geniş bir biyografi için makalenin son kısmına bakınız.

İlk Bilirkişi İncelemesi: Otopsi Raporu

Otopsiyle, cesedin durumu betimlendikten sonra, önce Kummerau'nun aldığı iki yaranın "şekil, yön ve çıkış yeri" açısından tahlili yapılmıştır. Ardından, çeşitli vücut boşlukları tahkik edilerek buralardaki organların durumları dikkatle incelenmiştir. Raporda belirtildiği üzere, "yaraların niteliğinin ve yönünün bilinmesi büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü bu sayede hem saldırganın kurbanını yaralamak için aldığı pozisyon, hem de ateş edilen uzaklık ve silaha verilen yön belirlenebilir." (s. 11) Rapor şöyle devam eder: "Ateşli silahların açtığı yaralarda, cerrahi vasıtasıyla merminin vücuda girdiği ve çıktığı yerler olmak üzere iki farklı delik tespit ederiz. Ateş edilen mesafeye göre, bu deliklerin boyutu ve şekli değişir. Merminin vücuda girerken açtığı delik, çıkarken açtığından büyük olabilir, her iki delik eşit büyüklükte de olabilir, ya da merminin çıkış deliği giriş deliğinden büyük olabilir." Rapor daha sonra, "hangi koşullarda bu farklılıkların gözlemlenebileceğini" açıklar. Tam anlamıyla didaktik bir mahiyeti olan bu raporu hazırlayan doktorlar, analiz prensiplerinin "gerçek bir klinik cerrahi gözleme" dayandığını özellikle belirterek şu sonuçlara varırlar:

"1- Saldırgan, atıyla ilerlemekte olan kurbanı önce önden vurmuştur. Sonrasında ise önüne geçen ve epey uzaklaşmış olan kurbanını bir kere de arkasından vurmuştur.

2- Bu yaraların bir kaza sonucu oluştuğunu söylemek, ortaya koyduğumuz *olguların katı ve ciddi mantığı*[8] karşısında kesinlikle savunulamayacak bir iddia ortaya atmak olacaktır." (s. 12)

Raporu hazırlayan doktorlar yaraların ölümcül niteliğine bakarak aşağıdaki neticeye varırlar: "Yaralar, doğaları gereği anında ve doğrudan doğruya öldürücü niteliğe sahip değildir. Fakat yine de, ölümcül komplikasyonlar ortaya çıkarabilecek kadar tehlikelidirler." Doktorlar yaralının ölümünü, sinirsel şok ve kan zehirlenmesine bağlarlar. Son olarak doktorlar, yaralar üzerinde yapılan bu "dikkatli ve ayrıntılı" incelemenin sonucunda elde edilen "açık ve belirgin verilerle", saldırgan ve kurbanın kaza anındaki pozisyonlarının "kuşku götürmez ve neredeyse kesin" bir şekilde belirlendiğine dikkat çekerler: "Mermilerin karşılıklı pozisyonları, olayda saldırgan tarafından yapılan hareketlerin rastlantısal ve istem dışı değil, kasıtlı ve cezai olduklarını kanıtlıyor." (s. 13)

---

8 Vurgu bize ait.

Cinayeti nitelendirmeye yarayan bu otopsi raporu; anatomik tanımlamaları, izlediği yöntembilim, cerrahi inceleme konusunda referans verdiği bilimsel prensipler ve elde edilen sonuçların değeri ve güvenilirliğiyle bilimsellik yolunda bir adım atmıştır.

Şeyh Bir Bilirkişi midir?

Müddeiumumî Muavini (başsavcı vekili) Yanko'nun Pera Mahkemesi nezdinde dahil olduğu soruşturmayı, tanıklarla sanıkların ifadelerinin dinlenmesi izlemiştir. Sanıklar arasında özellikle dinlenen kişi, yapılan ilk sorgunun raporunda adı "Deli Mehmed" olarak geçen ve Yıldız Sarayı'nın Arnavut tüfekçileri tarafından rahatsız edildiğini söyleyen bir saray bekçisidir. Mehmed'in ifadesine göre, kayınbiraderi Bekir, kendisini cinayetten bir gün önce Taşlıca Müftüsü'nün konağına götürür. Mehmed orada Şeyh Yahya Efendi ile karşılaşır. Şeyhe, kendisine zulmedenlerden kurtulmak istediğini anlatır; şeyh de dualar okuyarak onu rahatlatır ve ona bir muska verir. Pazar günü, Arnavutlar tarafından öldürüleceği korkusu hâlâ devam eden Mehmed, şeyhi tekrar ziyaret eder; fakat bu sefer reddedilir. Bunun üzerine, arkadaşları onu gezintiye çıkarırlar. Korkunç olay, bu gezinti sırasında cereyan eder (s. 27). Kayınbirader Bekir'in Nazım Bey tarafından alınan ifadesi de, Mehmed'in kendini sürekli olarak "Arnavutların tehlikeli niyetlerinin hedefi" olarak hissettiğini doğrular niteliktedir. Kendi ifadesine göre Bekir, hem karısının ısrarları üzerine hem de Mehmed'in sıkıntısı son bulsun diye kayınbiraderini müftünün evine götürmüştür. Burada şeyh, Mehmed'e dualar okumuş ve suyla yutması için ona bir de muska vermiştir. Mehmed muskayı yutmak istemeyince, şeyh onun redingotunun içine başka bir muska koymuştur (s. 35).

Bekir'in ifadesi, tahkikat için bir dönüm noktasıdır. Yargıçlara göre Bekir, Mehmed'in konuşmalarından, onun büyük ihtimalle bir zihinsel rahatsızlığı olduğunu anlamıştır. Bu yüzden olayda Bekir'in de sorumluluğu vardır. Yargıçlara göre Bekir, ya Mehmed'in silahını almaya çalışmalı –ki Bekir ifadesinde, bunu müftüdeyken yapmaya çalıştığını ama başaramadığını söylemişti– ya da bunun yapılması için yetkili kişilere başvurmalıydı (s. 36). Böylece Bekir, Kummerau'nun ölümünü önlemiş olabilirdi. Dolayısıyla, Mehmed'in akıl sağlığının yerinde olmadığının tespiti, Bekir için önemli bir kazanım olacaktı. Bu durumu yargıçlar ona şu şekilde açıklar: "Eğer Mehmed'in zihinsel bir rahatsızlığı olmadığına

dair bir adli tıp raporu çıkarsa; yani muhakeme yetisine sahip olduğu ve Kummerau'ya ateş ederken ne yaptığını bildiği anlaşılırsa, bu cinai eylemi bir delilik haline atfeden siz [Bekir] bu olayda onun suç ortağı olarak kabul edileceksiniz!" (s. 37). Bekir bu tespiti ve bahsedilen olası durumda verilecek cezayı kabul etmiştir.

Bekir'den sonra sorguya alınan şeyh, Bekir'in kendisine iyileştirilmesi gereken bir deli olarak tanıttığı bir adam getirdiğini ve kendisinden onu okuyup üflemesini istediğini doğrular. Şeyh, ayrıca iki muskayla ilgili anlatılanları da teyit eder ve verdiği ilk muskayı reddeden Mehmed'in kendisini şeytan olmakla suçladığını aktarır (s. 38). Bu olayda şeyhin tedavi için başvurulan kimse olduğu görülür (şeyhin, belki de başarısızlığından dolayı kendini aklamak için söylediğine göre, duaların etkili olmaları için ardı ardına üç gün okunmaları gerekiyordu). Öte yandan ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla, bizzat şeyh de kendisini Mehmed'in deliliği hakkında kesin teşhis koymaya yetkili görüyordu. Zira Mehmed'in arkadaşlarının ve Bekir'in Mehmed'in silahını alamadıklarını gören Yahya Efendi, "bu adamı burada bırakmayın, götürün onu, bu tedavi edilemez. Hatta çabuk bunu memleketine götürün, eğer burada kalırsa bir kötülük yapabilir" diye haykırmıştır (s. 38). Yargıçlar kendisine, Mehmed'in konuşmalarındaki tutarsızlığı fark edip etmediğini sorduğunda, şeyh bu soruyu atlatmaya çalışmış ve Mehmed'in ruh halinin ve intihar etme isteğinden "düşmanlarını" sorumlu tutan sözlerinin arkasına sığınmıştır (s. 39). Şeyhin düşüncesi kendini kabul ettirmişe benzer. Zira Mehmed'in tanık olarak çağırılan Salih adında bir arkadaşı, kulağına çalınan birtakım sözlere göre ("iki günden beri bundan bahsediliyor") Mehmed'in deli olduğunu söyler. Kendisine bu sözlerin kaynağı sorulduğunda Salih, "herkes Mehmed'in deli olduğunu söylüyor. Mesela Şeyh Yahya Efendi'den duydum" şeklinde cevap verir (s. 40). Tanık Salih de, cinayetin diğer sanığı Osman gibi (s. 52), Mehmed'in deliliğinin verdiği ifadeyi geçersiz kıldığı fikrinde ısrar eder.

Psikiyatrik Bir Uzmanlığın Gerekliliği

Başsavcı Vekili Yanko, yargıç Nazım Bey'e verdiği iddianamede Mehmed'in davasının Ceza Kanunu'nun 169 ve 170. maddeleri ile 180. maddeye ait ekin kapsamına girdiğini göz önünde bulundurarak şunları ilave eder: "Cinayet koşullarının benzerinin bulunmaması, ilk sorgulamada (dosyamızda sadece bir raporla özeti verilen sorgulama) kendisine so-

rulan sorulara Mehmed'in verdiği ve zihinsel rahatsızlık kuşkusu doğuran kimi tuhaf yanıtlar ve bu zihinsel rahatsızlık karinesinin sanığın cinayet öncesindeki hareketleri hakkında görgü tanıklarından alınan bilgilerle bir nebze de olsa doğrulanması nedeniyle, sanığın, bu bakış açısı dahilinde bir uzman tarafından muayene edilmesini gerekli görüyoruz" (s. 63). Yanko, gerekli gördükleri bu psikiyatrik incelemenin, dosyanın gönderileceği (28 Şubat 1880) Ağır Ceza Mahkemesi (*Cinayet Mahkemesi*) tarafından da talep edileceğini düşünmektedir. Nazım Bey de adli raporunun sonuç kısmında Yanko ile aynı yönde öneride bulunmuş ve şunların altını çizmiştir: "Cinayetin hem evveliyatı hem de koşulları, sanığın akli yetisinin düzgünlüğü hakkında kuşkular doğuracak niteliktedir. Akli dengesi hakkında adli tıp raporu alınmadığı sürece, sanığın cezai ehliyetinin lehine veya aleyhine karar vermek mümkün olmayacaktır" (s. 69).

Psikiyatrik inceleme öncesinde, Tophane'de balistik bir başka inceleme de gerçekleştirilmiştir. Bu incelemenin amacı, Kummerau'yu yaralayan mermilerin hangi silahtan çıktığını anlamaktır. Tevfik Paşa'nın özel bir ulağının açıkladığı balistik inceleme, mermi kovanlarının eksik olduğu gerekçesiyle tamamlanamamıştır (s. 71).

1 Mart 1880 günü beklenmedik bir gelişme yaşanır: Padişah, Tophane'de (Ağır Ceza Mahkemesi kararı beklenirken) bir Harp Divanı toplar. Bu mahkemede tanıklar ve sanıklar tekrar dinlenir. Yeniden dinlenen bu ifadelerde, –sadece uzmanların değil– sıradan insanların da tanımlayabileceği delilik bulguları sıralanır.

Deliliğin Sıradan İnsanlar Tarafından Tanımlanması

Deliliğin sıradan insanlar tarafından tanımlanabilmesi hususuna, soruşturma esnasında kimi tanıkların ifadelerinde de rastlanmıştır (bkz. özellikle Bekir'inkinde). Harp Divanı'nda ifade verenler için bu mesele bir kazanıma dönüşmüştür. Mahkeme kendisine Mehmed'in deli olduğunu daha önceden bilip bilmediğini sorduğunda Osman şöyle cevap verir: "Mehmed suskun biri olduğu ve zaman zaman da ağladığı için, biz onun melankolik biri olduğunu düşünürdük. Oradan bilirim deli olduğunu" (s. 75). Osman, Mehmed'i dolaşmaya bilerek çıkarmadığını belirterek, kendini kurtarmak istemiştir.

Mehmed ifadesinde, kendisini rahatsız edip öldürmek isteyen ve geceleri kendisini uyandırıp bunları söyleyen Arnavutlar nedeniyle intihara yöneldiğini hatırlatır; gezinti sırasında soğukkanlılığını kaybedip çıldırdı-

ğını kendisi de kabul eder; ama verdiği tepkiye, kendi yolunda giderken Kummerau'nun kendisine savurduğu bir hakaretin neden olduğunu da ayrıca belirtir (s. 76–77). Hatta o sırada bir baş dönmesi bile hissetmiştir. Mehmed ayrıca, Şeyh Yahya'nın kendisini günah olan intihardan caydırmaya çalıştığını söyler. Mehmed, arkadaşları silahını almaya çalışırken, Yahya Efendi'nin onu tımarhaneye göndermeleri gerektiğini söylediğini de ekler. Mehmed, Yahya Efendi'nin kendisine taktığı muskayı da kaderin bir cilvesi olarak, tedavi gördüğü Şişli La Paix Hastanesi'nde bırakmıştır (s. 79).

Mehmed'e göre, Yahya Efendi her ne kadar kendisini tıbbın ellerine bırakmış olsa da, bu ermiş adamın sözleri bir bilirkişilik değeri taşımaktadır. Yeniden sorgulanan kayınbirader Bekir, ifadesinde, Mehmed'in hissettiği hırpalanma ve gözetlenme saplantısına dikkat çeker: "Deli gibiydi" (s. 80). Oysa Mehmed, davadan önce maruz kaldığı zulümden, genelde sakin bir şekilde bahsetmektedir (s. 81). Biraz ileride de göreceğimiz gibi; delilik, öncelikle bir dil ve konuşma meselesidir. Bekir, ifadesinde Mehmed'in "güzel konuştuğunu" ve "dini gerekleri yerine getirdiğini" belirtmiştir. Bunun üzerine mahkeme, sarayda yaşanmış bir olaya gönderme yapmış, padişah atıyla gezinirken Mehmed'in nöbetçi kulübesinden münasebetsiz çığlıklar attığını hatırlatmıştır. Bekir ise, bu olaya tanık olmadığını ama duyduğunda da bunu deliliğe yormadığını belirtmiştir (s. 81).

Sarayda yaşanan bu sahneyi, sarayın Arnavut *tüfekçibaşılarından* Tahir Ağa'nın kardeşi Bekçi Yusuf da mahkemede anlatmıştır. Yusuf, kendisine yöneltilen zulüm suçlamalarını reddetmiş, Mehmed'in deliliğinin Arnavutların ona yaptıkları iyiliklere nankörlükle karşılık vermesinden de anlaşılabileceğini belirtmiştir. Mahkeme Yusuf'a, Mehmed'in deli olduğuna ne gibi belirtiler neticesinde kanaat getirdiğini sorduğunda Yusuf, öncelikle "gözlerinde bir tuhaflık" gördüğünü hatırladığını söylemiştir. Yusuf ayrıca, sarayda Mehmed'in çığlık attığını doğrulamış ve olaydan endişe duyan padişahın, Tahir Ağa'ya Mehmed'in durumunu sorduğunu anlatmıştır. Tahir'in sorgusundan, Mehmed'in "ibadetini düzenli bir şekilde yerine getiren, düzgün konuşan ve kimseye zarar vermeyen" (s.83) normal biri olduğu kanısına varılmaktaydı. Sonrasında Yusuf da kardeşini haklı bulmuştur. Yusuf yanlış kanısından ötürü kınanmaz. Çünkü Mehmed'in dini gerekleri tam olarak yerine getiriyor olması ("günde

beş vakit namazını sakin bir şekilde kılıyordu" -s. 83) ve konuşmaları, delilik teşhisini çürütmektedir. Sonuçta o da, mahkemeye Mehmed'in deliliği hakkında Bekir'inkine benzer bir tanım sunmuştur. Bununla birlikte, Yusuf iki noktaya daha değinir: Öncelikle Mehmed, saraydaki tek Bosnalıdır. Araplar, Arnavutlar ve Çerkezler aralarında kendi *dilleriyle* konuşmaktadırlar: "Muhtemelen kendisinin yanında yabancı dillerde yapılan sohbetlerden hiçbir şey anlamadı ve bu yüzden kendisinden ve ona kurulacak ölüm komplolarından bahsedildiğini sandı" (s. 83). Ayrıca, Bekir'in de anlattıklarına bakılırsa, Mehmed'in padişahın huzurundaki davranışları tuhaftır. Mahkemenin de Bekir'e telkin etmeye çalıştığı bu delilik tanımının politik bir yanı vardır: Mehmed, padişahın huzurunda anormal davrandığı için ve Arnavut arkadaşlarının kendisine yaptığı iyilikleri anlayamadığı için delidir.

Sorgulanan bir diğer tanık olan Mostarlı Mehmed, Mehmed'in şeyhi ziyaret ettiği günkü bakışlarını, "tıpkı bir delinin bakışları" olarak nitelendirmiştir (s. 84). O halde bakışları dışında, Mehmed'in deli olup olmadığı üç kıstasa dayandırılmıştır: Dili ve konuşması, dini ibadeti ve padişaha olan saygısı. Şeyhe ziyaret faslı da aydınlanmıştır. Mahkeme kendisinden Mehmed'i nasıl okuduğunu anlatmasını istediğinde, Yahya Efendi şunları söyler: "Onu okuyup üflemek istediğimde Mehmed itiraz etmeye kalktı." Mehmed muskayı da aynı şekilde reddetmiştir. Şeyh, Mehmed'in boynuna muskayı zorla taktıktan sonra, "Bekir'i, Mehmed'in deli olduğu konusunda uyardığını ve onu bağlamak gerektiğini söylediği"ni (s. 87) belirtmiştir.

Saraydaki çığlık atma olayını yeniden inceleyen dosyanın içinde, saraydaki bazı memurların ifadeleri de bulunmaktadır. Bu ifadelerde de, Mehmed'teki endişe verici çeşitli arazlar sıralanmıştır: Şüphecilik, melankoli, öldürülme korkusu, tuhaf konuşma ve çığlıklar, sık ve yersiz selamlaşmalar, beniz solması ve titreme. Bunlar sarhoşluğa yorulabilecek özellikler olsalar bile, Mehmed içki içmediğinden, saray memurları bunları deliliğin açığa vurulması olarak nitelendirmişlerdir. Koydukları tanıdan emin olan memurlar –şeyhin yapmaya çalıştığı gibi– Mehmed'i iyileştirmek istemişler, Boşnakça konuşan kişiler aracılığıyla, ona kimsenin kötülük yapmak istemediğini anlatmaya çalışmışlardır. Sonunda, her ne kadar inanmasalar da, saray memurları Mehmed'in deli taklidi yapıyor olma ihtimalini de düşünerek, kararı doktorlara ve yargıçlara bırakmaya karar vermişlerdir (s. 90).

Psikiyatrik Bilirkişilik

Mehmed kaçamak ve çelişkili cevaplar verdiği için, Asakir-i Zabtiye teşkilatı doktorlarının yaptığı yeni ve uzun soruşturma umulduğu gibi sonuç vermez. Bununla birlikte Mehmed, muskasını Şişli La Paix Hastanesi'nin tuvaletinde bıraktığını itiraf eder ve sorgusunu şu cümleyle sonlandırır: "Benim tek suçum padişahtan kaçmak, bana ne isterseniz yapabilirsiniz" (s. 95). İlk adli tıp raporunda ihtiyatlı davranılarak, delilik taklidiyle gerçek akıl hastalığı arasında kesin bir karar verilmemiştir ("rahatsız edildiğini sayıklama", "dini monomani", "sanrılar"). Raporda, "bir akıl hastanesinde ruh doktorları tarafından şahsın evveliyatı hakkında bilgi toplanması ve düzenli bir inceleme yapılması" talep edilir (s. 98). Ruh doktorları Louis Mongeri, A. De Castro[9] ve İbrahim Efendi, Tıbbiye'den üç profesörün eşliğinde devreye girer.

Ruh doktorları tarafından yürütülen sorguda bazen kapalı ve açık uçlu, bazen de tehlikesiz ve yumuşak sorular birbirini izler: Amaç bilgi edinmekten çok Mehmed'i konuşturarak sözlerindeki tutarlılığı değerlendirmektir. Mehmed hayaller gördüğünü itiraf eder. İstanbul'a gelmeden önce hasta olduğunu, gördüğü hayallerin de ona verilen bir muskayla başladığını ekler. Bunların dışında, daha önce kesin bilgiler verdiği konularda bile çoğunlukla "bilmiyorum" şeklinde cevap verir. Mehmed'in bu tutumu nedeniyle çileden çıkan ruh doktorları, ona "eğer size sorduklarımızı bilmiyorsanız deli olmanız gerekir (...) deli misiniz?" şeklinde sorular yönelttiklerinde Mehmed, "bilmiyorum, bunu bilmesi gereken sizsiniz, sizin bunu benden daha iyi bilmeniz gerekir" diye cevap verir (s. 101).

Ruh doktorları Mehmed'i, şeyhin davranışlarına ve hapishanenin imamının onu okumasına verdiği tepkiler hakkında da sorguya çekmişlerdir. Doktorlar, sarayda yaşananlara üstü kapalı bir gönderme yaparak, Mehmed'e "padişahın ayaklarına kapanıp kapanmadığını" sormuşlar, Mehmed de bu soruyu "bilmiyorum, sanırım yere kapandım" (s. 103), "benim Allah'tan ve Abdülhamid'den başka kimsem yoktur" şeklinde yanıtlamıştır. Bu sorgunun sonunda hazırlanan rapor, Mehmed'in durumunun "bilimsel olarak bilinen çeşitli akıl bozuklukları" bakımından de-

9 Castro (Kastro olarak da yazılır) Mongeri'nin yardımcısıydı. Ölümünden sonra II. Meşrutiyet'e kadar yaklaşık kırk yıl boyunca başhekimi olarak Toptaşı bimarhanesini idare eden kişidir. Ayrıca Şişli Fransız La Paix Hastanesi'nin de başhekimiydi. Bkz. Rıza Tahsin (1991), s. 100 dipnot 98 ve Yalçıner, Hanoğlu (2001), s. 16.

ğerlendirildiğini belirtir. Bu raporun altını çizdiği noktalardan biri şudur: Eğer bir akıl hastasının "cinayet işlemekle ilgisi olmayan hareketlerini" hatırlamaması durumu kabul edilirse (s. 104), bu sava göre Mehmed'in cevapları delilik taklidi yaptığına işaret etmektedir. Fakat doktorlar yine de Mehmed'in zulüm görme hakkında sayıklamasına bakarak, onun *lypémanie*'ye[10] (hezeyanlı melankoli) yakalanmış olabileceğini de düşünürler. Doktorlar raporda, bu durumu anlamak için resmi belge şeklinde tamamlayıcı bilgiler talep ettiklerini, ancak bunların henüz kendilerine iletilmediğini de belirtmişlerdir. İstedikleri bilgiler Mehmed'in cinayet öncesi akli durumu, cinayeti gerçekleştirme şekli ve cinayet sonrası davranışları hakkındadır.

Dosyadaki tüm belgeler Harp Divanı tarafından ruh doktorlarına dört saat boyunca okunur. Doktorlar notlar alır ve ikinci bir rapor hazırlarlar. Bu raporla, tıbbi bir inceleme yapılması için süre istenir. Doktorlar bu taleplerinde özellikle bir noktanın altını çizmişlerdir: Bir tercüman (Osmanlıca-Boşnakça) vasıtasıyla yapılan sorgular sorun teşkil etmektedir. Çünkü ruh doktorları, hastalığı tanımlamak için kişilerin hastalıklı, anormal cümlelerinden faydalanmaktadırlar. Tercüme, doktorlar için teşhis koymayı zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla bir süre inceleme yapmaları "bilimsel bir yönde ilerlemek adına tek yoldur" (s. 109). Doktorlar, Harp Divanı'nın zaman kısıtlamaları koyarak bu incelemeyi engellemesi durumunda, kararlarını söylemelerinin mümkün olmadığını belirtirler.

Mehmed'in tutukluluğu sırasında verdiği ifadeler, sayıklamalarını ve hayal görmesini anlattığı dosyaya eklenir. En son sorguda Mehmed "gâvur"lara, yani onu sorgulayan ruh doktorlarına cevap vermeyi reddeder, Allah ve padişahtan başka kimsenin onu yargılayamayacağını söyler. Kummerau davası bu şekilde, ruh doktorları herhangi bir teşhis koyamadan kapanır.

Bir Bilgi Birikiminin Oluşumu, Aktarılması ve Uygulanması

Bilirkişiliğe ve balistiğe başvurulması, adli tıp ve psikiyatrinin üzerine kurulduğu bilimsel bir söylemin varlığına işaret eder. Burada söz konusu olan, bilirkişilerdeki bilgi birikimi ve bilirkişiliğin profesyonelleşme süre-

10 "*Lypémanie*" terimi ilk olarak Fransız ruh doktoru Esquirol (1772–1840) tarafından önerilmiş, daha sonra 19. yüzyılda tıbbi dilde melankoliyi adlandırmak için kullanılmıştır. Bkz. Jean Thuillier (1996), s. 609.

cidir. Fakat bu süreç, her alan için aynı şekilde gelişme göstermemiştir. Balistik bilimi uzun yıllar boyunca Osmanlı orduları içinde gelişse de, balistik eğitimi 19. yüzyılda askeri orduların modernleşmesiyle standart hale gelmiştir. Askeri okullar, aynı zamanda adli tıbbın bir bilgi birikimi halinde oluşmasında ve ardından eğitimle aktarılmasında önemli rol oynamışlardır.

Adli tıbbın kurumsallaşması şu şekilde gelişmiştir: Tıbhane-i Âmire'de,[11] "Meclis-i Umûr-ı Mülkiye-i Tıbbiye" adıyla bir meclis kurulmuştur.[12] Meclis-i Umûr-ı Mülkiye-i Tıbbiye, Abdülmecid'in bir fermanıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı'nın başkanlığında kurulan bir kurumdur.[13] 1857 yılında padişah tarafından çıkarılan başka bir fermanla Meclis-i Umûr-ı Mülkiye-i Tıbbîye içinde tıbbi ve adli bir encümen kurulmuştur. 1869 yılında Meclis-i Umûr-ı Mülkiye-i Tıbbiye yerine Dahiliye Nezareti'ne bağlı bir Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi kurulmuştur. İçinde bir Tababet-i Adliye şubesi ve encümeni kurulmuştur.[14]

Tıbhane-i Âmire'de adli tıp derslerinin verilip verilmediği bilinmiyor. Fakat okul, 1839 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane olduğunda bu derslerin verildiği kesindir. Zira Bedi Şehsuvaroğlu ve Cahit Özen adli tıp üzerine yazdıkları eserde[15] adli tıbbın tarihçesinin 1839'a dayandığını bildirirler. Avusturyalı genç bir hekim olan Bernard, yeni tıp okulunun başına geçirilmiştir. Türkiye'de ilk adli tıp dersini, bu yıllarda yeni tıbbiyenin 5. ve 6. sınıflarına Dr. Bernard vermiştir.[16] O zamanlar adli tıp, "tıbb-ı kanuni" olarak anılıyordu. Dr. Bernard, 1841 yılında Avusturya Hastanesi'nde ilk otopsiyi yapmıştı. Dinen günah sayıldığından Müslüman cesetlere otopsi uygulanmaz. Profesör Adnan Öztürel'e göre, "1843 senesinde dini formaliteler esnasında hekimin, cesedi görebilmesi, şüpheli vakalarda tetkikat yapılması usul haline getirilmiştir".[17] 1844'te Dr. Bernard ölünce, tıbb-ı kanuni dersini, Dr. Bernard'ın yardımcısı Dr.

---

11 Özen, eserinde okulun adını, "Mektebi Funun Tıbbiye-i Şahane" olarak belirtse de bu ad 1839 yılından itibaren okulun Cerrahhâne-i Ma'mûre ile birleşmesinden sonra kullanılmıştır. Bkz. Özen (1955), s. 7. Yazar derslerin başlangıç yılını 1827 olarak bildiriyor.

12 Özen (1955), s. 7.

13 Şehsuvaroğlu ve Özen (1974), s. 12.

14 Şehsuvaroğlu ve Özen (1974), s. 13 ve 15.

15 Şehsuvaroğlu ve Özen (1974), s. 9.

16 Bu paragraf için, bkz. Aykaç (1987), s. 9.

17 Öztürel (1971), s. 4.

Spitzer vermeye başlar. Okuldaki ilk yerli ve kadrolu adli tıp hocası Dr. Serviçen Efendi'dir.[18] Dr. Serviçen Efendi, 1846–1878 yılları arasında görev yapmıştır. Ardından, Dr. Agop Handanyan, 1867–1899 yıllarında askeri ve sivil tıp okullarında adli tıp dersi hocalığı yapar.[19] İlk adli tıp kitabı, 1877'de "Tıbb-ı kanuni " başlığıyla, Fransızcadan çevrilip yayınlanır.[20] Konu hakkındaki ilk telif kitabı, 1908'te meşhur İttihatçı Dr. Bahaeddin Şakir yayınlatır.

1839'dan beri öğretilen adli tıp bilgisinin askeri tıp okullarından ceza hukukuna geçmesi uzun zaman almaz. Hatta neredeyse eşzamanlı gerçekleşir diyebiliriz; çünkü ilk ceza kanunu (Ceza Kanunname-i Hümayûnu) 1840'ta çıkarılmıştır. "Bu kanunda şahısların dövülmesi, yaralama, ırz ve namusa saldırılar ve adam öldürme gibi suçlarda, suçun niteliğinin tayini ve takdirinde bilirkişi olarak hekimlere ihtiyaç gösteriliyor ve hekimlerin adalete yardımcı olma görevleri belirtiliyordu."[21] Bu kanunu uygulamak için çıkarılan kararnamelerde, eğer öldürme olayında keşfe giden şer memuruysa, yanında "mutemet" (güvenilir) ve "hazık" (bilgili, usta) bir hekim bulunması gerektiği belirtilir. Aslında o zaman bilirkişi olarak sadece askeri veya sivil hekim değil, ebe ve sağlık memurları da tayin edilirdi.[22] 1851 yılında kabul edilen Kanun-ı Cedid ve 1858 Ceza Kanunnamesi ile hekimlerin adli görevleri genişletilmiştir.

---

18 Dr. Serviçen Efendi (1815–1895), asıl adı ile Serope Vicenian, Ermeni bir hekimdi. Mongeri ile akrandı. Biyografisi için bkz. Şehsuvaroğlu ve Özen (1974), s.53–55. 1849'dan 1852'ye kadar, *Gazette Médicale de Constantinople*'ü çıkardı. 1858 ve 1865'te Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane başkanı seçildi. "Serviçen" adı onu bizzat Paris'e götüren Fuad Paşa tarafından verilmiştir. 1865'te kolera salgına karşı mücadelede büyük bir rol oynadı.

19 Dr. Agop Handanyan (1834–1899), Diyarbakırlı Ermeni bir tüccarın oğludur. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi bitirdi. 1867'de Serviçen'in muavini oldu. Aynı sene, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açıldığında adli tıp (*Tıbbı Kanunî*) dersi ona verildi. 1878'de, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Serviçen'in verdiği dersi vermeye başlar. Biyografi için bkz. Şehsuvaroğlu ve Özen (1974), s. 56–57.

20 Şehsuvaroğlu ve Özen (1974), s. 56. 757 sayfalı bu kitabın ikinci cildi 1885'te basıldı. Toksikolojiyle ilgiliydi. 1891'de, iki cildi birleştirip özetli (831 sayfalı) bir basım yapılır. Öztürel (1971, s. 10), ilk cildin basımı için 1877 yerine 1875 tarihini veriyor. Kitabın orijinal başlığı: Briand (Joseph H.) et Chaudé (Ernest), *Manuel complet de médecine légale...*, Paris:Neuhaus, 1846, 904 sayfa. 1874'e kadar birkaç kere tekrar basılmıştır.

21 Şehsuvaroğlu ve Özen (1974),.s. 10

22 Şehsuvaroğlu ve Özen (1974), s. 11.

1880 yılında, adli bilirkişiliğe başvurmaya henüz yeni başlanmıştır. 1808 Fransız Ceza Muhakemeleri Usulü Yasası, Haziran 1879'da tercüme edilmiş ve Usul-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu[23] adı altında Osmanlı pozitif hukukuna girmiştir. Savcının ve savcı yardımcılarının ödevlerini ilgilendiren yasa maddelerinde, adli tıbbın tarafsızlığı söz konusudur (madde 41).[24] 41. maddede, ağır suç ve cinayet durumunda, savcının gerekli gördüğü takdirde, bilirkişiler ataması gerektiği açıkça belirtilir. Bu maddeye göre, eğer söz konusu ölümün nedeni bilinmemekteyse, savcı bu davada bir veya iki doktor ve cerrah atamalıdır. 1879 yılında, bu yasanın kabul edilme aşamasında, Asakir-i Zabtiye teşkilatı içinde *Zabıta Tababet-i Adliyesi* adıyla bir adli tıp birimi kurulmuştur.

Şura-yı Devlet üyesi Said, *Vezaif-i Adliye-i Etıbba* isimli ve 1306 (1888–1889) tarihli eserinde,[25] tıbbın bir asayiş meselesi olduğunu ve kanun ve nizamın uygulanmasından sorumlu olan kişilerin doktorların bilgi ve deneyimlerine başvurmaları gerektiğini bildirir. Adaletin bu şekilde tıbba başvurması *tababet-i siyasiyya* ("siyasi" tıp) adıyla bilinir ve adli tıp (*tababet-i adliyye*) *tababet-i siyasiyya*'nın bir koludur.

Osmanlı devletinde delilik üzerine kurulu geleneksel bir bilgi birikiminin yanı sıra, tedavi edici yöntem ve uygulamalar da mevcuttu. Kummerau dosyasında yer alan şeyh, bir zamanlar altın çağını yaşayan, fakat 19. yüzyılda etkisinin bir kısmını yitirmiş gözüken bu geleneğin somut örneğini oluşturur. Günümüzde de varlığını sürdüren bimarhane binaları, delilik tedavisinin -her ne kadar 19. yüzyılda başvurulmasa da- İslam'da bir zamanlar var olduğunun göstergesidir. 1850'li yıllardan itibaren ortaya çıkmaya başlayan Osmanlı dönemi psikiyatrisinin yukarıda belirtilen gelenekle ilgisi bulunmamaktadır. Burada söz konusu olan, Batı'dan alınan bir bilgi birikimi, bir bilimdir. Luigi Mongeri adı, bu bilimin Osmanlı'daki kaynağına ve başlangıcına ışık tutar.[26]

---

23 Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Bozkurt Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, 1999, s.283; aktaran Demirel (2005), s. 69.

24 Madde 41: "Birinin katil ve idamı veya esbabı meçhul ve şüpheli olarak vefatı hakkında müddeiumumî bir veyahut iki tabip ve cerrah istihsap edecek ve bunlar cenazenin bulunduğu hal ile esbabı mevti hakkında bir takrir yapacaklardır". Bkz. Şehsuvaroğlu, Özen (1974), s. 14.

25 Bu paragraf için bkz. Kalkan (2004), s. 90–91.

26 Başka bir kaynak belirtilmediği takdirde, burada sunulan Mongeri ile ilgili biyografik veriler için bkz. Yalçıner, Hanoğlu (2001), s. 11 ve devamı.

Mongeri,[27] 1815[28] yılında Milano'da doğmuş bir ruh doktorudur. 1848 (Mart-Ağustos) yılındaki Avusturya karşıtı isyanın başarısızlığının ardından, Avrupa devrimlerinde yer alan birçok Polonyalı ve Macar gibi Lombardiya'yı terk ederek İstanbul'a yerleşmiştir.[29] Mongeri, ilk olarak Ocak 1849'da bir kolera salgını[30] ile mücadele etmek zorunda kaldığı Girit'e sağlık müdürü olarak atandı. Daha sonra 1856[31] (veya 1857) yılında Abdülaziz tarafından İstanbul'daki bir camiye bağlı 12 bimarhane içinde en büyüğü olan, 50 hasta kapasiteli Süleymaniye Bimarhanesi'nin başına getirildi.[32] Bu bimarhanelerin yanında Hıristiyan cemaatler tarafından yönetilen başka kurumlar da bulunuyordu. Mesela, Saint-Vin-

27 Bu paragraf için bkz. Yalçıner, Hanoğlu (2001), s. 11–13. Bu eser Mazhar Osman'ın yazılarına dayanır.

28 Taşkıran (1973), s. 4. Mongeri, Milano'da felsefe ve klasik dil ve edebiyat (*humanités*) eğitiminin ardından tıp eğitimi almak için Pavia'ya yerleşti. Ünlü sinir sistemi uzmanı Panizza'nın asistanı oldu. Ardından nörolog Verga ile tanıştı ki kendisiyle İstanbul'a geldikten sonra yazışmıştı. 1850'den önce İtalya'da delilik ruhun ve arzularının dengesizliği, çoğunlukla da ruhu şeytan tarafından esir alınması olarak değerlendiriyordu. İlk psikiyatri kürsüsü 1850'de Torino'da kuruldu ve 1852'de *Gazetta Medica Italiana* 'nın ilk sayısında bir *Appendica Psichiatrica* yayınlandı. Verga'nın, akıl hastalarıyla ilgili bir yasa çıkarılması, İtalya'da delilik üzerine istatistik bir araştırma yayınlanması ve akıl hastası suçlular için bir tımarhane açılması önerilerinin bulunduğu bir makalesi *Appendica Psichiatrica'* da yayınlandı. Burada suçlu akıl hastalarıyla suçsuz olanların birbirinden ayrılması fikri vardır. Bkz. "La psychanalyse dans l'œuvre de Eugenio Tanzi et Ernesto Lugaro", özellikle "Le développement de la vision médicale de la maladie mentale", (http/www.cairn.info/article_p.php?/).

29 Günsel Koptagel-İlal (1997), s. 48.

30 Taşkıran (1973), s. 6. Mongeri, Fuad Paşa'nın önerisiyle İstanbul'da baş gösteren kolera salgınını durduracak önlemler konusunda 1865'te tekrardan Yüksek Sağlık Şurası'nda yer alacaktır. Bkz. Taşkıran (1973), s. 9–11.

31 Taşkıran (1973), s. 18'de Süleymaniye bimarhanesinin başında geçirdiği 17 yıldan bahsediyor.

32 Süleymaniye Bimarhanesine atanmasının ardından Mongeri'nin kötü durumda olan bu bimarhanenin başına geçmek yerine Sultanahmet ve Haseki bimarhanelerini biraraya getiren bir yapının başına geçmeyi istediği görülüyor. Bu yeni oluşumu, Batı'daki benzer yapılar gibi iyileştirerek idare etmeyi önerirken Mongeri, İtalya'daki öğrenimi sırasında tımarhane yönetimi konusunda edindiği bilgi birikimini öne sürmüş olmalıdır. Bu sebeple dilekçesinin Tıbbiye-i Şahane yönetimine iletilmesini istemiştir. Mongeri'nin dilekçesinin sureti ve transkripsiyonu için bkz.Taşkıran (1973), s. 11–12.

cent de Paul Sörleri tarafından idare edilen La Paix Hastanesi. Kırım Savaşı'nda yaralı askerleri tedavi etmek için Şişli'de kurulmuş olan La Paix Hastanesi, Mongeri ve Abdülhamid'in kız kardeşi Cemile'nin teşvikiyle akıl hastanesine dönüştürülmüştür.[33] Mongeri, çok tanınmış bir ruh doktoru olduğu gibi, İstanbul'un doktorları arasında da önemli bir yere sahipti. 1856 yılında kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin ve cemiyetin 1857 yılında çıkmaya başlayan yayın organı, *Gazette Médicale d'Orient*'ın kurucuları arasındaydı. Mongeri, Tanzimat dönemindeki tıbbi reformculuğun bir temsilcisiydi.

1873 sonbaharında tımarhaneyi kırıp geçiren bir salgın sonrasında[34] hastalar, Mongeri'nin başhekim olarak atandığı Toptaşı Bimarhanesi'ne transfer edildiler. Mongeri, Kasım 1882'deki ölümüne kadar orada kalacaktır.[35] Mongeri, "hastalara kötü muamele edilmesinden ve keyfi surette bimarhaneye kapatılmalarından yakınıp", bimarhanelerin düzenlemesi için bir reform önerir. Bu reform, bir nizamname olarak 22 Mart 1876'da Şurayı Devlet'te kabul olunup uygulanmaya başlar. Buna göre, mevcut bimarhaneler hükümet emrine girecek, yeni olanlar izne tabi tutulacaktı.[36] Tıbbi sertifika olmadan, hastalar hastaneye kabul edilmeyecek, girdikten sonra 15 gün içinde hastanın hastanede kalması gerektiğine dair başhekim tarafından bir rapor adliyeye ya da polise gönderilecekti. Giren ve çıkan hastalara dair bir defter tutulacaktı. Bu nizamname, Fransa'da 30 Haziran 1838 tarihinde kabul edilen akıl hastalarıyla ilgili kanunu model almaktadır.[37]

Delilik tanımı yeni ceza hukukuna 1858'de girdi. Cezai Kanunname'nin 41. maddesine göre, bir kimsenin suç işlediği zaman bunun akli dengesizliğin etkisi altında işlendiği ispat edilirse suçlu hastalara ceza verilemez ve bu

33 Koptagel-İlal (1997), s. 4.

34 Taşkıran (1973), s. 17. *Gazette Médicale d'Orient*'in 3 Ekim 1873 tarihli sayısında yayınlanan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane toplantısı tutanağına dayanarak, Süleymaniye Tımarhanesi'nin kapatılmasına yol açan koşulların yer aldığı özet yayınlanır. Tımarhanenin en fazla 100–130 kişilik kapasitesi olmasına rağmen, 1873 yılında 375 hastanın kaldığını öne süren Mongeri, salgının yayılma sebebini, su sıkıntısı ve kötü hijyen koşullarına değil; aşırı kalabalığa bağlıyordu.

35 Mongeri, Feriköy Latin-Katolik mezarlığında yer alan aile kabristanına gömüldü. Bkz. Taşkıran (1973), s. 4.

36 Nizamnamesinin metni için bkz. Ergin (1995), s. 3373–3377.

37 1876 Osmanlı Nizamnamesi için de uygulanabilen 30 Haziran 1838 tarihli bu yasanın metni ve içeriğiyle ilgili Michel Foucault yazılarının ışığında hazırlanmış bir analiz için bkz. Castel (1976).

gibilerin cezai sorumluluğu olamazdı.[38] 1858'den itibaren sanık, deli olup olmadığının tespiti için Toptaşı Bimarhanesi'nde gözlem altına alınır.[39]

Kummerau davası döneminde henüz psikiyatri eğitimi yoktur. Bunun için, yüzyıl sonunda Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Raşid Tahsin Bey tarafından ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de Lofçalı Derviş Paşa tarafından verilen dersleri beklemek gerekir.[40] İlk psikiyatri eseri, hekimbaşı olarak Toptaşı'ya Castro'dan sonra gelen Avni Mahmud Bey (1860–1922) tarafından hazırlanmıştır. *Muhtasar Emraz-ı Akliye* başlıklı eser, Fransız ruh doktoru Jean-Baptiste Joseph Emmanuel Regis'in[41] *Précis de psychiatrie* adlı el kitabı esas alınarak ve diğer bazı yazarların eserlerinden bölümlerin buna eklenmesiyle hazırlanan bir tercüme niteliğindedir. Kitap 1888 yılında kaleme alınmış olsa da ancak 1910 yılında yayımlanmıştır.[42]

O halde Mehmed davasının açıldığı 1880 yılında, Osmanlı devletinde adli tıp ve psikiyatri aynı şekilde konumlandırılmamıştır. Adli tıp, yıllarca tıp okullarında öğretilmiş ve 1875 yılında Handanyan tarafından tercüme edilen Briand ve Chaudé el kitabından referans eser olarak yararlanılmıştır. Bilirkişilik kavramında adli tıbbın oynadığı rol, hukuki işlem ve metinlerle ortaya konulmaktadır. Psikiyatri ise henüz eğitimi verilmeyen, hakkında hiçbir çeviri kaynak bulunmayan bir alandır. Her ne kadar delilik, Tanzimat döneminde ve 1858'den beri pozitif hukukun alanına girse de, ruh doktoru henüz hukukun görev atfettiği bir aktör değildir. Burada çarpıcı olan durum, bir sonraki paragrafta göreceğimiz gibi, yaşlı, fakat yine de Osmanlı iktidarı tarafından delilik konusunda otorite olarak kabul edilen Mongeri'nin Kummerau vakasında önce adli tıp doktoru sıfatıyla, sonrasında ise sadece bir ruh doktoru olarak yer almasıdır. Dosyada yer alan iki bilimsel söylem karşısındaki farklı tutum şaşırtıcıdır. Adli tıp doktorunun söylemi hiçbir itiraza maruz kalmamıştır. Psikiyatrik söylem ise diğer tanıkların (şeyh ve özellikle bürokratlar) delilik tanımları karşısında özgünlüğünü ve üstünlüğünü ortaya koymakta güçlük çekmiştir. Ayrıca kendisini hâkimlere benimsetmekte de zorlanmıştır. 1933'te çıkan *Sıhhat Almanağı*'nda, Cumhuriyet dönemi

38 Metni için bkz. Şehsuvaroğlu ve Özen (1974), s. 101.

39 Şehsuvaroğlu ve Özen (1974), s. 16.

40 Bkz. Evlice.

41 Régis (1855–1918)'nin biyografisi için, bkz. Thuiller (1996), s. 707. Hızla bir klasik haline gelen bu eserin ilk basımı 1885 yılına aittir.

42 Koptagel-İlal (1997), s. 49.

psikiyatrisinin babası Mazhar Osman bu konuyu şu şekilde yorumluyor: "Deliliği diğer hastalıklardan başka tarzda hekimlerden değil, hocalardan, papaslardan, şeyhlerden, sihirbazlardan yardım bekleyiş en budala kafaların, en ham beyinlerin işidir".[43]

İlk adli tıp raporu davalının bir tımarhanede gözetim altında tutulmasını talep eder. Öyle ki tımarhane, ruh doktorlarının söyleminin itirazlara maruz kalmayacağı, gözetim için gerekli olan sürece egemen olacağı mekândır. Tımarhanedeki gözetim zamanının mahkeme zamanıyla uyuşmadığı ve onu frenlediği ortadadır. Dosyayla ilgili bütün evrakları incelemek isteyen yine ruh doktorlarıdır. Sonuçta bu belgeler onlara sadece okunuyordu. Aslında ruh doktorları ve hâkimler arasındaki bu çatışmada doktorların istediği, hâkimler karşısında mümkün mertebe bağımsızca hareket edebilmektir. Mehmed'in deliliği konusunda kesin bir teşhis koyulamaması ruh doktorları açısından bir yetersizlik, hatta başarısızlık itirafi olarak algılanabilir. Fakat burada asıl söz konusu olan, psikiyatrik söylemin başarısızlığından çok, söylemini ve mantığını kabul ettiremeyen bilirkişilerin başarısızlığıdır. Oysaki delilik, Osmanlı iktidarı için Abdülhamid döneminin başından itibaren çok hassas bir konudur ve 1908 Jön Türk devrimine kadar bu şekilde devam edecektir.

Abdülhamid Döneminde Siyasi Bir Mesele Olarak Delilik

Avni Mahmud Bey'e ait olup 1888'de yazılan eserin ancak Abdülhamid döneminden sonra yayımlanması, delilikle ilgili Osmanlı yazıları üzerindeki yayın yasağıyla açıklanır.[44] Bu konu 1910 yılı baskısında açıkça belirtilir: "Devr-i sabık'ın icraatı garibe ve temayülatı acibesi veçhile cinnete dair kitap neşri memnu olduğundan" söz konusu kitaba yayın izni verilmemiştir.[45] Mazhar Osman 1933'te bunu doğrular: "Sultan Hamit zamanında deli, mecnun, darüşşifa, cinnet, ihtilâli, şuur gibi kelimeler yasaktı. *Tababeti ruhiye* kitabım meşrutiyet ilân olunur olunmaz basılmağa verildi".[46] Abdülhamid döneminde tımarhaneler aşırı dolu ve dünyadan kopuk bir haldeydiler. Deliliğin nasıl siyasi bir nitelik kazandığını anlayabilmek için, Mongeri'nin

43 Mazhar Osman (1933), s. 118.

44 Fahrettin Kerim Gökay, *Bakırköy Sinir ve Akıl Hastanesinin 50. Yılı Dolayısıyla Tarihi Günlere Bakış*, Bakırköy 50 Yıl, İstanbul, s. 98–150; aktaran Koptagel-İlal (1997) içinde, s. 49.

45 Koptagel-İnal (1997), s. 49.

46 Mazhar Osman (1933), s. 119.

kariyerini takip etmek yeterlidir. Mongeri, Abdülaziz'in intihar ettiğine dair onay veren doktorlardan biriydi.[47] Aynı zamanda, V. Murad'ın akıl bozukluğunu tasdik eden doktorlar arasında yer alıyordu. Taşkıran'ın anlattığına göre, "Mongeri (...) yapılan tedavisinde önemli bir rol almıştır".[48] Mongeri, V. Murad'ın Çırağan Sarayı'na kapatılmasından sonra da tedavisine devam etti. Konuyla ilgili Mazhar Osman'ın verdiği bilgiler şu şekildedir: "Sultan Murad'ın cinneti mes'elesi padişahı otuz beş sene bir kabus gibi, bir *'idée obsédante'* gibi iz'aç etti durdu; onu hatırlatacak her kelimeden kuşkulanırdı. Hele ihtilali şuur kelimesi büsbütün turfa idi, hem ihtilal, hem şuur. Delinin iyi olabildiğinden, iyileştiğinden bahsedilmezdi, çünkü maazallah Sultan Murad'ın da iyileşmesi hatıra gelebilirdi."[49]

Abdülhamid'in bu takıntısı abartılı mıydı? Tımarhanelerin perişan vaziyette olduğu doğru muydu? Mehmed Celal'in 1910 yılında yayımlanan *İsyan* adlı romanında olduğu gibi Toptaşı, işkenceden kurtulmak için deli numarası yapan siyasi mahkûmlarla mı doluydu?[50] Bu hususta temkinli olmamız gerekiyor. Abdülhamid'in bu tavrının, psikiyatrinin gelişimini engellediğini kabul edebiliriz. Fakat aslında iki durum arasında ayrım yapmamız gerekir. Arşivler, Abdülhamid döneminde sıradan delilik vakaları olduğunu ve hepsinin siyasi bir nitelik taşımadığını gösteriyor. Elbette burada, sansür ihtimalini de göz önünde bulundurmakta yarar var. Osmanlıca yazılara sansür uygulandığı kesindir; fakat bu yabancı diller için geçerli değildir. *La Gazette Médicale d'Orient*'da çıkan psikiyatriyle ilgili yazılar ve Kummerau dosyasının Fransızca yayımlanması bunun en belirgin kanıtıdır. Fransızca yayımlanan bu dosya, yedi düvele bir mesaj verme kaygısıyla açıklanabilir. 93 harbi sonrasındaki ağır ve hassas atmosferde, Kummerau vakasını, Osmanlı adaletinin iyi işlediğini gösterme çabası olarak da nitelendirebiliriz. Kaldı ki, yabancı güçler ve gayrimüslimler (Feriköy'deki cinayet tanıkları) bu vakanın hem aktörü hem de muhatabıydılar. Kummerau vakası diğer bir açıdan, Abdülhamid rejimi dönemindeki Osmanlı'nın modernleşme göstergesidir. Bilirkişiliğin gelişimi, bilime dayalı bir yönetimin ifadesi şeklinde değerlendirilebilir. Fakat asıl verilmek istenen mesaj, bu mekanizma ve gelişimin, Abdülhamid'in kontrolü altında olduğudur.

---

47 Bkz. Uzunçarşılı (1946).

48 Taşkıran (1973), s. 16.

49 Mazhar Osman (1933), s. 119; Kalkan (2004), s. 98–99.

50 Kalkan (2004), s. 98–99.

KAYNAKÇA

Dossier judiciaire du Bosniaque Mehmed accusé du meurtre du lieutenant-colonel russe Kummereau, Constantinople: Typographie et lithographie centrales, 1880, 124 sayfa.

Aykaç, Mehmed, *Adli Tıp Ders Kitabı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1987 (1. Baskı).

Castel, Robert, *L'ordre psychiatrique. L'âge d'or de l'aliénisme*, Paris: Les éditions de Minuit, 1976.

Chavaud, Frédéric, *Les experts du crime. La médecine légale en France au XIXème siècle*, Paris: Aubier-Montaigne, 2000.

Demirel, Fatmagül, "Osmanlı Usul-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nda Hapishaneler", *Hukuk ve Adalet*, Yıl: 2, Sayı: 6–7, Ekim 2005, s. 68–73.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, cilt 6, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, no 21, 1995.

Evlice, Yunus Emre (Çukurova Üniv.) "Türkiye'de Psikiyatri", (med.cu.edu.tr/psychiatry/egitim/smn/psikturkey.ppt)

Kalkan, İbrahim Halil, *Medicine and Politics in the Late Ottoman Empire (1876–1909)*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2004, 115 sayfa.

Karpat, Kemal H., *Ottoman Population. 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985. *Osmanlı Nüfusu (1830 - 1914). Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Koptagel-İlal, Günsel, "Sosyo-Politik Devinimler Karşısında Psikiyatri", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, Ocak 1997, s. 47–62.

Mazhar Osman [Usman] "Tımarhaneden Emrazı Akliye ve Asabiye Hastanesine Doğru", *Sıhhat Almanak*, İstanbul: Kader Matbaası, 1933, s.118–121.

Özen, Cahit, *Adlî Tıp*, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1955.

Öztürel, Adnan, *Adlî Tıp*, Ankara: Güzel İstanbul Matbaası, 1971.

Rıza Tahsin (Binbaşı Elhaç), *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, eklerle yayımlayan Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, c. I-II, İstanbul: Özel Yayınlar, 1991.

Şehsuvaroğlu, Bedi N. ve Özen, H. Cahit, *Dünyada ve Yurdumuzda Adlî Tıbbın Tarihçesi ve Gelişmesi*, İstanbul: Sermet Matbaası, 1974.

Taşkıran, Nimet, "Türkiye Hizmetinde Büyük bir Hekim. Süleymaniye Bimarhanesi'nin Son, Toptaşı'nın İlk Başhekimi. Louis Mongeri", *Haseki Tıp Bülteni*, cilt XI, sayı 1, 1973, s.1–18. (*Gazette Médicale d'Orient*'da çıkan bir makalenin bazı ilavelerle tercümesi. Makalenin başlığı: Castro A., "Biographie du feu Dr. Mongeri", *Gazette Médicale d'Orient*, 25 (10), 1883, s.151-159.)

Thuillier, Jean, *La Folie. Histoire et dictionnaire*, Paris: Laffont, 1996.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Beşinci Sultan Murad'ın Tedâvisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar" *Belleten*, X/38, 1946, s. 245–328.

Yalçıner, Betül ve Hanoğlu, Lütfü, *İçbahçe. Toptaşı'ndan Bakırköy'e Akıl Hastanesi*, İstanbul: Okuyan Us, 2001.

Çeviri: Başak Taraktaş, Güpse Sayıner

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İSTANBUL'DA ASAYİŞ VE KARIŞIKLIK - AKTÖRLER VE YÖNTEMLER

III. SELİM VE İSTANBUL ŞEHİR SİYASETİ, 1789–1792

Yrd. Doç. Dr. BETÜL BAŞARAN*

Osmanlı İmparatorluğu literatüründe III. Selim devri (1789–1807), modernleşme tabir edilen dönemin başlangıcını temsil eder. Bu dönemi kapsayan araştırmalar, çoğunlukla Batı tarzı askeri reformlar, Fransız eğitimli topçu neferleri, Avrupa'da kalıcı diplomatik elçiliklerin kurulması, Avrupa'ya öğrenci gönderme geleneğinin başlaması gibi gelişmeleri ön planda tutan bir Oryantalist yaklaşım üzerine kurulmuştur. Bu yaklaşımın tabiatında bulunan erekbilimsel (teleolojik) Batılılaşma/modernleşme dinamiği, 18. yüzyıl gelişmelerini Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa arasındaki diplomatik yakınlaşmayla kısıtlı bir çerçeveye indirgemekte ve böylece sosyal gelişmeleri askeri, diplomatik ve teknolojik gelişmelere göre daha önemsiz kılmaktadır. Bu makalede, III. Selim'in saltanatının ilk yıllarında İstanbul hayatının iç dinamiklerinden ve Nizam-ı Cedid'in bazı sosyal özelliklerinden bahsetmek istiyorum. Bunu yaparken, özellikle III. Selim'in sultan olduğu 1789 yılıyla, Napolyon 1798'de Mısır'ı istila edene kadar sürecek barış döneminin başlangıcı olan 1792 yılları arasında geçen zaman dilimi üzerinde duracağım. Kanaatimce, bu dönem içerisinde İstanbul'da kent yaşantısının düzenlenmesi ve asayişin korunması amacıyla geliştirilen birtakım uygulamalar, Nizam-ı Cedid'in genellikle gözden kaçan önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Ayrıca hemen ilave etmek gerekir ki, Sultan Selim çoğunlukla ıslahatçı kimliğiyle anılmasına

* St. Mary's College of Maryland, Felsefe ve Din Araştırmaları Bölümü.

rağmen, kamu düzeni ve asayişin sağlanması alanlarında oldukça geleneksel yöntemler kullanmıştır.

1791 senesinin Aralık ayında Ayasofya Camii'nde meydana gelen sıra dışı bir olay, III. Selim'in şehirde güvenlik ve nizamın sağlanması konusunda gösterdiği kararlılık açısından bir dönüm noktası olmuştur. Dönemin kaynaklarına göre, 17 Aralık 1791 Cuma günü sultan Ayosofya Camii'nde dua ederken, cemaat içinden kimliği belirsiz biri aniden ayağa kalkıp kendi dilinde şikâyetlerde bulunur. Cevdet Paşa'nın daha sonra izah ettiğine göre, "cemaat içinde bir nefer mechūlü'l-asl Magribī olub [...] ol meczūb-i bī-edeb" kişi cebinden bir misket güllesi çıkartmış ve sultana atmıştır. Bir tane daha fırlatmak üzereyken muhafizlar yetişip onu dışarı çıkarırlar ve sultanın emriyle anında kellesi vurulur.[1] Cabi tarihine göre, kimliği belirsiz Özbek kıyafetli bir kimse sultanın kafesine bir taş atar; kafes kırılır ve taş sultanın önüne düşer ("bir Özbek kıyafetlü kimesne heman padişahın oturduğu kafese taş atup ve kafes şikest ve taş padişahın önüne düşünce..."). Bunun üzerine dışarı çıkarılır ve sorgusuz idam edilir.[2] Bu döneme ait bir ruznameye göre ise, sözü geçen kişi yakın zamanda akıl hastanesinden çıkmış, camilerde saflar meydanında kâğıt[3] bırakan bedevi bir Araptır. Gece Ayasofya Camii'nde yatmak istemiş fakat muhafizlar tarafından yakalanmıştır. Ayrıca Mısır Çerkez beylerinden Murad Bey'in kendisine bir miktar para borcu olduğunu iddia etmektedir.[4]

Aynı hadise, III. Selim'in sır kâtibinin ruznamesinde, "Sultan Selim'e camide suikast" başlığıyla yer almaktadır.[5] Hadiseden dört gün sonra ise, "suikast dolayısıyla İstanbul'da temizlik" başlığı altında bir dizi tedbir

1 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, tertib-i cedid, V. cilt, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309, s. 259.

2 Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-i Sani*, der. Mehmed Ali Beyhan, Ankara: TTK, 2003, s. 89–90.

3 I. Abdülhamid döneminde şehrin çeşitli yerlerinde bırakılan kâğıtlar hakkında bkz. Sarıcaoğlu, Fikret, "Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasi Bildiriler", *Belleten* LXIV (2001), 241: 901-942.

4 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "III. Selim Zamanında Yazılmış Dış Rıznâmesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Vekayi", *Belleten* XXXVII (1973), 148: 607–662, s. 615-616.

5 Tahsin Öz, "Selim III'ün Sırkâtibi Tarafından Tutulan Rızname", *Tarih Vesikaları*, c. 3 (1944), 13: 26-35, 116-126, 183-199, s. 116; V. Sema Arıkan, *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruzname*, Ankara: TTK, 1993, s. 54–55. Ayrıca bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *agy*, s. 615-616: "... *Peşkir ağası Abdullah Ağa ... şevketli*

alındığı anlatılmaktadır.[6] Yine olaydan sadece birkaç gün sonra, Sultan Selim Kaymakam Paşa'ya hitaben yazılmış bir hatt-i hümayunda şöyle der:

> ...bir müddetten beri bu ka'idelere ri'āyet olunamayub, bu husūs bir defa dahi hatt-i hümāyūnum sudūr etmişken [...] zābitānın 'adem-i dikkatlerinden nāşī etraf memālikden günāgün eşhās-ı mechūl Āsitāneye terāküm eyleyüb taşra vilāyetler harāb ve şenlikten hālī kaldığından başka, derūn-i İstanbul'da tezāhümleri enva' fesāda bādī ve kaht-i zehāire mūceb olub sokaklarda dilenci, derviş, divāneden geçilmez. 'Ale'l-husūs dünki Cuma gün cami'ide katl eylediğim mechūl herifin ettiği edebsizlik nasıl şeydir? İsterse mecnūn olsun! Bīmārhāne yok mu? Bu değildir! İllā zābitānın 'adem-i dikkatinden nāşīdir. 'Alim Allāhu te'ala o husūs için çok zābit katl ederüm![7]

Bu olayı takip eden dönemde Sultan Selim'in genel olarak İstanbul halkının, fakat özellikle yetkililer tarafından şüpheli ve potansiyel suçlu olarak görülen işsiz bekârların ve göçmen işçilerin hareketlerinin denetlenmesi konusuna yoğun ilgi gösterdiği anlaşılıyor. III. Selim'i sık sık tebdile çıkan babası III. Mustafa'dan (1757–1774) ve amcası I. Abdülhamid'den (1774–1789) farklı kılan, nizamın sağlanması konusunda gösterdiği kararlılık ve bunun için tayin ettiği kaynaklardı.[8] Bir başka deyişle, Ayasofya'da meydana gelen olay, şehirde kamu düzeninin ve güvenliğin sağlanmasını hedef alan bir dizi nizamnameye yol açmış ve bu husus İstanbul'da gündelik yaşamı ilgilendiren konuların başında yer almıştır. III. Selim'in toplumda asayiş ve gözetimi sağlamak için oluşturduğu ısrarcı kanunları bu çerçeve dahilinde ele almak gerekir.

Sultan Selim'in İstanbul nüfusunu ilgilendiren uygulamalarının iki belirgin özelliği üzerinde durmak istiyorum. Bunlardan birincisi, kefalet defterleri olarak ifade edeceğim ve altı ay arayla yapılan yoklamalar sonucunda

---

efendimiz yerinden hareket ile berü tarafa doğru gelirken Peşkir ağası, efendim, bir şey yok sebat-i kadem eyle' deyüp kendisi arkasını kafese verüp hünkarı önüne aldı. 'Kerem eyle sebat eyle' dedikte 'sebatın mahalli midir? Herif kurşun atıyor. Aman adam aşağı inelim' deyüp..." Yazar bu olay ile ilgili bekârların, Arapların tutuklanması ve şehirden kovulmasını anlatan temizlik (*tathīr*) operasyonuyla ilgili daha detaylı bilgi vermektedir.

6 "Ekid, şedid kapuya hatt-i humayun gidüb serseri Asitanede gezen bekar ve Arap ve saireleri kol kol hācegān ve mübaşirler tayin olunup serseri gezenleri ahz ve gümrüğe irsal ve anda akçesi olmayanı gemiler ile nef' eylediler." Uzunçarşılı, age, s. 616.

7 Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Hatt-ı Hümayun Tasnifi [HH], 9428 (1206).

8 Edib Mehmed Efendi, tarihinde bu kaynakları *tahrīr ve defter-i hanāt ve dekākin bermūceb-i nizām-ı cedīd* olarak ele almıştır. Bkz. Edib Mehmed Efendi, *Edib Tarihi*. İ.Ü. TY 3220, f. 158–159.

kaleme alınan teftiş defterleri; ikincisi ise Osmanlı tebaasının şikâyet ve taleplerini bire bir padişahın kendisine bildirme haklarıyla alakalıydı.

İstanbul Halkının Teftiş ve Denetimi

Ayasofya hadisesinden hemen sonra Sultan Selim bir dizi beyaz üzerine iradeyle kaynaklarda *nizam-i teftiş-i İstanbul* adıyla anılan bir uygulama başlatmıştır.[9] Zabıta görevlilerine teftiş yetkisi veren bu emirler çoğaltılmış ve zaptiye tutanakları, mühimme defterleri, ruznameler ve tarihçeler gibi birçok kaynağa kayıt edilmiştir.[10] Bu belgeler dikkatli bir şekilde incelendiğinde, adı geçen nizamnamenin büyük ölçüde daha önceki padişahlar tarafından da kullanılan ve *kanun-i kadim, nizam-i kadim, deb-i dirin* gibi adlarla anılan geleneksel uygulamalardan ibaret olduğu gerçeği ortaya çıkıyor.

III. Selim'in nizamlarında başkentteki suç artışı, düzen dışı davranışlar, kalabalık, kıtlık, fuhuş, yangın ve salgın hastalıklar gibi sıkıntıların büyük ölçüde ardı arkası kesilemeyen göçlerden kaynaklandığından bahsediliyor. Bu durum karşısında padişahın yaklaşımı iki yönlüydü. Buna göre, ilk olarak zabıta kuvvetlerinin yasal bir işi olmayanların İstanbul'a girmelerini kesinlikle engellemeleri gerekmekteydi. İkinci olarak, kontrol noktalarını geçmeyi başarmış olanlar ise takip edilip sıkı bir gözetime tabi tutulacaklardı. III. Selim bunların önüne geçilememesinin nedeninin kesinlikle devlet yetkililerinin ihmalkârlığı ve daha önce çıkarılan kanunların yetersizliği olduğu kanısındaydı. Bu hususta yetkililere sürekli olarak baskıda bulundu ve başarısız oldukları takdirde başlarına neler gelebileceğini hatırlatmak için daima tehditkâr bir lisan kullandı. İradelerinden birinde, Selim yetkililerden şöyle bahsediyordu:

> ...ev göçü ve bilā-maslahāt gelenlerin i'ādesi için emr-i şerīf çıkıyor iken, hükkām ve zābitān, "bu misillü evāmir her sene gelir" diyerek hemān sicillāt-ı mahākime tescīl ve vusūlü ilāmı irsāliyle iktifā edüb, icrāsına 'adem-i ihtimām eylediklerinden...[11]

---

9 Beyaz üzerine irade her hangi bir mahkeme kararıyla değil, padişahın kendi iradesiyle saraydan çıkan hatt-ı hümayunlara verilen addır. Bkz. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1993, c. I, s. 214.

10 Örneğin, Mühimme Defteri [MD] 198 (1206-1215), no: 6, 7, 8, 9-14, 15, 185, 187, 310, 318; ve *Edib Tarihi*.

11 Bab-i Asafi Divan-i Humayun Şikayet Kalemi [A.DVN. ŞKT.] Dosya No: 2323/42 (1 Cemaziyelevvel 1206).

Bu durum karşısında, yani görevlilerin suiistimalleri ve uygulamadaki boşlukların ortadan kaldırılması için Sultan Selim, kanunların daha fazla gayretle ve kararlılıkla uygulanması gerektiği inancındaydı. Mahalle sakinlerini birbirlerinden ve mahallenin güvenliğinden sorumlu tutmak gibi geleneksel yöntemlere başvurarak, İstanbul'a dışarıdan gelen her kişinin kendisine güvenilir bir kefil bulmasını şart koştu.[12]

a) Kefalet Defterleri

Zabıta görevlilerine mahalleleri teftiş ve yoklama yetkisi veren fermanların hedef kitlesi öncelikle *serseri, başıboş, bekâr taifesi* ile arka hamalları, bahçıvan ve küfeciler, kayıkçılar, Arnavut tellaklar gibi bazı esnaf grupları, ayrıca dilenciler, derviş kılığında gezenler ve başıboş medrese öğrencileri, yani devlet yetkililerine göre İstanbul'da meşru bir işi veya kefili olmama ihtimali yüksek kişiler olarak belirlenmişti.[13] Bu belgelerden öyle anlaşılıyor ki, III. Selim'in emirlerini takiben Divan-ı Hümayun tarafından özel ekipler görevlendirilerek İstanbul ve Bilâd-i Selâse'de (sur içi ve sur dışı mahallelerde) altı ay aralıklarla son derece detaylı teftişler gerçekleştirilmiş ve kefalet defterleri kaleme alınmıştır. Araştırmalarım sırasında Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde 1791 sonu ile Ağustos 1793 tarihleri arasında derlenmiş on iki adet deftere ulaşabildim. Bu defterler, hem İstanbul sur içini hem de Eyüp, Üsküdar ve Galata mahalleleriyle Boğaziçi sahillerini kapsıyor. Defterlerden anlaşıldığına göre, bazı durumlarda müfettişler medreseler, tekke ve zaviyeler, camiler ve aşevleri gibi dini müesseseler için ayrı defterler hazırlamışlar.[14] Ayrıca bazen, şehir dışı edilenlere dair kayıtları içeren ayrı defterler kaleme alınmış. Örneğin, bu döneme ait bir

12 Osmanlı İmparatorluğu'nda kefalet uygulamaları konusunda bkz. Abdullah Saydam, "Osmanlılarda Kefalet Usulü", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1997, 64: 4-12; Nejdet Hüseyin Ertuğ, Osmanlı Kefalet Sistemi ve 1792 Tarihli Bir Kefalet Defterine Göre Boğaziçi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2000; Cengiz Kırlı, *The Struggle over Space: Coffeehouses of Ottoman Istanbul, 1780-1845*, yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton University, 2000, s. 72-82.

13 "... kefili olmayan eşhās-i mechūlü, husūsen dervişān kıyafetinde olub Āsitānede alākaları olmayanları tekyeler ve medreseler ve hanlar ve bekar odalarında ve çarşu pazardan suhūlet ile vilāyetleri tarafına tard ve irsāl, ve memleketlerine isāl ..." MD 198: 5 (Evahir R 1206); "...kayd-i ra'iyyetden azād olmak da'iyesiyle medrese ve han ve dükkan köşelerinde mütemekkin olub..." Ahmed Vasıf Efendi, *Tarih-i Vasıf Ahmed Efendi*, İ. Ü. TY 5980, cilt. 3, f. 135a-b.

14 Örneğin, Bab-ı Asafi Divan Beylikçi Kalemi [A. DVN.], 829.

defterde Eyüp/Topçular bölgesinde güvenilir bir kefili olmamak, başıboş ve işsiz olmak, bir önceki teftiş defterlerinde kaydı bulunmamak ve belirli bir meslek grubuna tahsis edilmiş olan esnaf sayısını aşmak gibi sebeplerle şehirden uzaklaştırılmış 431 kişinin kaydı bulunuyor.[15] Genellikle daha yaygın olduğu anlaşılan bir uygulamaya göre ise, tutulan her defterin sonunda o bölgede ikamet etmeleri uygun görülmeyenler ***serseri, başıboş, bekâr*** veya ***mechûlû'l-ahval*** sıfatıyla kayda geçmişlerdir.[16] Arşiv belgeleri ve dönemin kaynaklarında bu kişiler gizli saklı hanlarda, bodrumlarda ikamet eden, pazarlarda başıboş gezen, toplumda fesat kaynağı olan işe yaramaz bir taife olarak ele alınıyor. Örneğin, *Tarih-i Nuri*'deki bahis:

> ...mücerred kesb-i ticâret ve celb-i menfa'at ümidiyle Dersa'âdet'e gelüb ma'hâzâ o makûleler kesb-i ticârete dahî tahsîl-i kâbiliyet itmek emr-i muhâl olmağla serseri İstanbul içinde kimi han köşelerinde ve kimisi medâris ve zevâyâ ve dekâkîn bucaklarında imrâr-ı leyl ü nehâr iderek kaht u galâ-yı es'ârı mûcib olmakdan gayrı birşey'e fâideleri olmadığından başka kâda al-fakru anna yekûna kufran mefhûmunca bî-kesb ü kâr olduklarından fakr-ı vifâkaya giriftâr olub nice fesâdı irtikâba düçâr oldukları muhtâc-ı beyân değildir.[17]

Buna benzer başka bir bahis de 198 numaralı mühimme defterinde mevcuttur:

> ...vilâyet-i Anadolu ve Rumeli cânibinden bazı bekar adamlar birer bahâne ile Âsitâne-i sa'âdet-âşiyâneme gelüb hanlarda ve mahallât aralarında vâki koltuk hânına müşâbih bazı konak ve dükkanlar altında olan bodrumlarda sakin olarak esvâk ve pazarda serseri geşt ü güzâr ve devr ü dıraz meks ve ikâmet, ve tezvirât ve türehhâta mübâderet eylediklerine binâen ...[18]

Yani görülüyor ki, resmi kaynaklara göre bir taraftan serseri, bekâr, başıboş ve işsizler, diğer taraftan asayiş bozukluğu ve suç arasında 18. yüzyılın sonuna doğru bir bağlantı oluşmuş durumdaydı. Ancak bu bağlantının son derece geniş ve ayrım gözetmeyen genel bir serserilik/başıboşluk kavramı üzerine kurulduğunu da aklınızın bir köşesinde bulundurmalıyız.[19]

---

15 A. DVN. 965.

16 A. DVN. 830, ve 836. Emre göre şehir dışı edileceklerin ayrı bir deftere kaydedilmesi talep edilse de, bu husus her zaman uygulamaya geçmemiş gibi görünüyor. "*...kefillileri deftere kayd, tard olunanları dahi başka deftere kayd ve defterleri huzûrumuza arz ve takdîme dikkat...*" MD 198: 5.

17 Halil Nuri, *Tarih-i Nuri*, İstanbul Üniversitesi, İ.Ü.T.Y. 5996, f. 89-90; ve Süleymaniye Kütüphanesi Asir Efendi 239, f. 133-135. 18 MD 198/5.

19 19. yüzyılda bu konudaki gelişmeler hakkında bkz. Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kefalet uygulaması 16. yüzyılın başlarına ve öncesine kadar uzansa da, burada bahsi geçen defterler, bildiğim kadarıyla, benzer defterler arasında bu kadar detay bulunduran en erken örneklerdendir. Bu defterlerden kısa süre sonra esnaf yoklama defterleri adıyla yeni bir dizi defterle karşılaşıyoruz. Aynı zamanda nüfus sayımları da 19. yüzyılın ilk yarısında giderek yaygın bir hal alıyor.[20] 1826'da yeniçeriliğin ilgasından sonra uygulamaya konulan yeni esnaf yönetmeliğine göre İstanbul esnafı ayda bir, hatta bazı durumlarda ayda iki defa denetleniyordu.[21] Askeri ve sivil amaçlı sayımlardaki bu çeşitlilik, aynı zamanda Osmanlı idaresinde değişen bir anlayışın da habercisiydi diyebiliriz.

Elimizdeki kefalet defterleri, İstanbul'un 18. yüzyılın sonlarına doğru hem mekânsal hem de sosyal topografyasının yeniden yapılandırılmasına imkân verebilecek önemli bir kaynak teşkil ediyor. Defterlerdeki detaylar bize belli bir bölgedeki esnaf ve dükkânların sayıları, çeşitleri, ve bu dükkânlarda yapılan ticaret hakkında bilgi vermekle kalmıyor, ayrıca dükkânlarda çalışan usta ve çırak sayılarını ve dükkân sahiplerinin isimlerini, kullandıkları unvanlarla birlikte sıralıyor. Bunların yanı sıra, şehre geçici olarak bir iş görmek için gelip hanlarda, misafirhanelerde ve bekâr odalarında kalanlar ve müfettişler tarafından şehirden uzaklaştırılmaları uygun görülmüş kişilerin kayıtlarını da bu defterlerde bulmak mümkün.

Burada örnek teşkil etmesi bakımından, Haliç'in güneyinde Beyazıt Camii, Edirnekapı ve Haliç arasında kalan ve Eğrikapı, Ayvansaray, Balat ve Fener kapılarını içine alarak Unkapanı'na kadar uzanan mahalleleri kapsayan bir defterden kısaca bahsetmek istiyorum.

---

20 Nüfus sayımları hakkında bkz. Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914,* Madison, Wisc.: The University of Wisconsin Press, 1985; Türkçesi *Osmanlı Nüfusu, (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927,* Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996; Sedat Bingöl, *1829 İstanbul Sayımı ve Tophane Kasabası*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004. Ayrıca, İstanbul sur içi mahallelerini kapsayan 1829 tarihli bir nüfus sayımı üzerine çalışmaya halen devam ediyorum.

21 Yönetmeliğe göre hamallar gibi bazı gruplar ayda iki defa denetleniyordu. Bkz. "İhtisab Ağalığı Nizamnamesi", Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umūr-i Belediyye.* İstanbul: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi, 1995, c. I, s. 328-341. İstanbul şeriye sicillerinde 1826 tarihinden sonra *esnaf yoklama defterleri* tabir edilen çok sayıda defterin kaydı bulunuyor; bkz. Bingöl, age, s. IV-V. Üzerinde tarih bulunmayan benzer bir defteri Cengiz Kırlı doktora tezinde inceliyor; ancak, defterde birçok dükkân sahibi yeniçerinin bulunması mutlaka 1826' dan önce hazırlanmış olduğunu gösteriyor. Bkz. Kırlı, age.

Sözünü edeceğim defter, Kasım 1792 tarihli ve tamamlanması kabaca iki buçuk ay kadar sürmüş.[22] Defterin giriş bölümünden, müfettişlerin altı ay evveline ait olan ve aynı bölgeleri kapsayan başka bir kefalet defterini ellerinde bulundurduklarını anlıyoruz. Müfettişlere verilen emre göre bir önceki defterde kaydı bulunmayanlar ve bunlarla birlikte sokaklarda başıboş dolaşanlar ve özellikle kefili olmayanlar, yeni nizam gereği şehirden sürülecekti. Yapılan teftiş sonucunda meydana çıkan defter, bu kişilerin tutuklanıp Ağa Kapısı'na veya gümrüğe gönderildiklerini, oradan da memleketlerine geri yollandıklarını gösteriyor. Şehirde kalmalarında bir sakınca görülmeyenler ise yeni bir deftere kaydediliyor. Defterde ayrıca, İstanbul'a iş için gelenlerin hanlarda üç günden fazla kalmalarının yasak olduğuna ve herkesin güvenilir bir kefil bulması gerektiğine yeniden dikkat çekiliyor.[23]

Bu defterde toplam 1110 işyeri ve dükkân, bunların sahipleri ve çalışanları ve kefillerinin isim ve mensubu oldukları işkolları teker teker kaydedilmiş. Dükkân sahipleri tarafından kullanılan *beşe, odabaşı, bölükbaşı ve çavuş* gibi unvanlardan anlaşıldığına göre, dükkânların % 40 kadarı askeri veya yeniçeri bağlantılı kimseler tarafından işletiliyordu (Tablo I). Yine deftere göre, askeri bir unvan kullanan dükkân sahiplerinin kendi mensup oldukları cemaat veya ortayla alakası olanları yanlarında çalıştırmayı tercih ettikleri görülüyor. Bu sadece tek bir ticaret koluna münhasır değildi. Genellikle aynı yeniçeri bölüğüne mensup olan birçok kişi ya aynı işkolunda çalışıyor ya da farklı mesleklerden de olsalar aynı mahallede çalışıyorlardı. Örneğin, Sultan Selim Camii yakınlarındaki Dragoman mahallesinde, beş kahvehane ve bir kalaycı dükkânı, 94. cemaate bağlı kişiler tarafından işletiliyordu. Bu dükkânların bazıları karakola çok yakındı ve dükkân sahiplerinin kefilleri de bu karakolda çalışan yeniçeri zabitleriydi. Balat'ta bulunan bir kahvehane, bir çörekçi ve bir kazgancı dükkânı ise üçü de 25. bölüğe kayıtlı olan Mustafa, Seyyid İsmail ve Hasan adlı kimseler tarafından işletiliyordu.

Demek ki, bu deftere göre yeniçerilerin birçok ticaret kolunda esnafa nüfuz ettiğini öne sürebiliriz. Ancak, önemle belirtmek gerekir ki, askeri bir unvan kullanan herkes aslında aktif olarak yeniçeri değildi. Önceki

22 Bundan sonra bu bölgeden Haliç'in güneyi olarak bahsedeceğim. Robert Mantran'nın 17. yüzyıl ihtisab bölgeleri haritasına göre, burası on beş bölgeden beşini kapsıyor: VI Kadıasker, IX Karaman, X Bab-i Edirne, XI Balat, XII Unkapanı. Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, Ankara: TTK, 1990, c. II, ekler.

23 A. DVN. 899-L.

dönemlerde yeniçerilerin giderek çeşitli ticaret kollarına katılmalarının aksine, bu dönemde birçok esnaf ve zanaatkâr askeri sınıfın sahip olduğu vergi muafiyetleri ve ayrıcalıklardan istifade etmek kaygısındaydı. Bruce McGowan, bu *sözde* yeniçerilerin (*pseudo-Janissaries*) çok sayıda meslek grubuna sızmasını, "18. yüzyılda esnafın hayatını en çok etkileyen gelişme" olarak değerlendiriyor.[24] Bence, bu defterde bahsedilen dükkân sahiplerinin İstanbul'daki yeniçeri birimleri ile hamilik (*patronage*) ilişkileri kurmuş olmaları oldukça olası, tıpkı 18. yüzyılda Kahire'nin tüccarları gibi. André Raymond'un çalışmaları, Kahire'nin zengin tüccarlarının, özellikle de kahve ticaretiyle ilgisi olanların, yeniçerilerle ortaklık ilişkileri oluşturduklarını açığa çıkarmıştır. Raymond'un araştırmasına göre, Kahire tüccarları işyerlerinin korunması karşılığında belli bir yeniçeri ocağına yüklüce bir giriş bedeli ödemekteydiler. Tüccar öldüğünde ise, bağlı olduğu ocak mal varlığının kendine düşen payını talep ediyordu. Kahire'nin miras kayıtlarına göre bu oran yaklaşık yüzde on olarak belirtiliyor.[25] Bununla birlikte, Mouradgea D'Ohsson da *taslakçılar* ve *talibler*den bahsederken, bunların, yeniçeri olduklarını iddia eden ve bir cemaatin işaretini taşıyan, fakat aslında yeniçeri unvanını sadece askeri sınıfa mahsus bazı ayrıcalıklar ve dokunulmazlıklardan faydalanmak için kullanan bir grup olduklarını yazıyor.[26] İstanbul için Raymond'unkine benzer bir çalışma olmamasına rağmen, Osmanlı yönetiminin yeniçerilerle esnaf arasındaki ilişkinin farkında olduğunu, III. Selim'in 1211/1796 yılında düşük

---

24 McGowan, "The Age of the Ayans, 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 2. cilt, der. Halil İnalcik, Donald Quataert, Cambridge: Cambridge University Press, s. 701 ve 704; Türkçesi "Âyanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, der. Halil İnalcık, Donald Quataert; çev. Halil Berktay, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, s. 782-784.

25 "... les civils qui s'affiliaient à l'odjaq, pour s'en assurer la protection, lui versaient vraisemblablement un droit d'entrée, sans doute élevé, mais dont nous ne savons rien. Au moment de leur mort, et d'une manière très officielle, puisque cette ponction est dûment mentionnée dans les actes de liquidation des successions enregistrées au tribunal, l'odjaq prélevait un pourcentage sur l'héritage, généralement égal à un dixième." André Raymond, *Le Caire des Janissaires*, Paris: CNRS Editions, 1995, s. 63-64; ve A. Raymond, *Cairo*, Cambridge: Harvard University Press, 2000, s. 204-205; Türkçesi *Yeniçerilerin Kahiresi*, çev. Alp Tümertekin, İstanbul: YKY, 1999, s. 87-89.

26 Ignatius Mouradgea D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman*, Paris, 1788, 7. cilt, s. 332.

kaliteli ekmeklerden dolayı çıkan bir isyanla ilgili verdiği bir fermanda görüyoruz. Sultanın ifadesine göre, madem ki Arnavut fırıncıların çoğu yeniçeri olarak kayıtlıydı, bu onları ekmeklerinin kötü kalitesinden ötürü savaşta en ön cepheye koymak için iyi bir bahaneydi.[27]

Elimizdeki bilgilere göre, vergi toplama ve çarşı ve pazarlarda nizamın uygulanması işleri askeri sınıf mensupları tarafından yapıldığından, yeniçerilikle bir şekilde bağlantısı olan dükkân sahiplerinin işyerlerinin korunması gibi bazı imtiyazlardan faydalandıklarını varsaymak mümkün olabilir. Örnek vermek gerekirse, yeniçerilerle bağlantılı olan birinin kahvehane açmak için asesbaşından izin alması, askeri hiçbir bağlantısı olmayan birine göre muhtemelen daha kolaydı diyebiliriz. Benzer şekilde, herhangi bir yeniçeri ocağına bağlı olan taşralı bir işçinin yetkililer tarafından güvenilir kabul edilebilecek bir kefil bulmakta diğerlerine göre daha az zorlanacağını varsayabiliriz.

Padişahın Adaleti

Burada anlatacağım, III. Selim döneminde uygulamaya koyulan, İstanbul'un asayişiyle ilgili düzenlemelerinin ikinci kısmı, Osmanlı tebaasının padişaha erişimindeki kısıtlamaları içeriyor. Osmanlı adalet anlayışı, tebaanın devlet yetkililerinin suiistimaline karşı korunması ve şikâyetlerini bire bir padişaha taşıma hakkı prensipleri üzerine kurulmuştu.[28] Ayasofya hadisesinden kısa bir süre sonra, Sultan Selim, cuma namazı esnasın-

---

27 BOA, Hatt-i Hümayun [HH] 10794 A (1211); Lynne Marie Thornton Sasmazer, *Provisioning Istanbul: Bread Production, Power and Political Ideology in the Ottoman Empire, 1789-1807*, yayımlanmamış doktora tezi: Indiana Üniversitesi, 2000, s. 118.

28 Halil İnalcık, "Şikâyet Hakkı: *Arz-i Hal* ve *Arz-i Mazbata*lar", *Osmanlı Araştırmaları* 7/8 (1988):33-54; *agy, The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600,* Londra: Weidenfeld and Nicholson, 1973, s. 89-93; Türkçesi *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: YKY, 2003; *agy,* "Adaletnameler',' *Belgeler* II (1965):49-52; *agy,* "Osmanlı Padişahı", A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XIII (1958):68-79. Osmanlı hukuku üzerine bkz. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law, der.* Victor L. Ménage, Oxford: Clarendon Press, 1973; ve Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, Albany: SUNY Press, 1994. Istanbul'da 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlangıcında özellikle Divan-ı Hümayun'un temyiz mercii olarak fonksiyonu üzerine bkz. Engin D. Akarlı, "*Gedik*: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly Among Istanbul Artisans, 1750-1850", *Jahrbuch (Wissenschaftskolleg zu Berlin), 1985-86, s.* 223-32.

da selamlıkta halkın kendisine şikâyet dilekçelerini sunmasını yasakladı.[29] Yetkililere, sultanın namaza gideceği yere gelenleri camiye girmeden önce uyarmaları ve kimsenin düzen dışı yerinden kalkmaması konusunda talimat verdi. Ayrıca arzuhalcileri ve şikâyeti olanları, Divan-i Hümayun'u sebepsiz yere meşgul eden uygunsuz dilekçeler yazmamaları konusunda uyardı.

> ...pādişāh kangı cāmi'iye teşrīf eder ise kapularda kayyūmlar durup cemā'ate "ala haddin arzuhal vermeyesiz, kazası vardır" deyu tenbīh, ve bu vechle bazı cevāmi' derūnunda rikāb-i müstetāba arzuhal verilmesi bā-fermān-ı ālī memnū' idüğini beyān ve cümle cevā'ami kayyūm ve hademelerine tenbīh...
>
> ...ve fīmāba'd derūn-i cāmi'-i şerīfde hiç ferd arzuhal vermesin; her kim olursa olsun ayağa kalkdığı gibi kazaya uğratırım! Ve rikāb-i hümāyūnuma verilen arzuhaller bi-me`āl ve edebsizlik olub, bunları yazan yazıcılara tenbīh olunsun. Madde zīmnında olmayan müzahrefāt makūlesi arzuhal yazanları dükkanları önünde salb ederim. Bir şikayeti olanlara söz yoktur. İşte cümlenize tenbīh; günahları boyunlarına![30]

Sultan Selim, bu yasaklarla, yani, hem cuma namazlarında ve selamlıkta padişaha arzuhal verilmesi hem de Divan-i Hümayun'a iletilecek şikâyet ve taleplerin kabul edilebilirliği konularında bazı şartların yerine getirilmesini emrederek, imparatorluk tebaasının ve özellikle İstanbul sakinlerinin padişahtan adalet talep etme haklarını iki yönden kısıtlamış oluyordu.

Osmanlı hukukunun temel kaynağı Şeriat olmasına rağmen, kamu düzeninin denetlenmesi ve ibadullahın korunması, toplumsal düzenin koruyucusu olarak padişahın sorumluluğu altındaydı. Örnek teşkil etme amaçlı (*sairlere mucib-i ibret ve bais-i pend ü nüsihat*) cezalarla birlikte, düzenin (*nizam-ı memleket*) idamesi, ibadullahın korunması ve Osmanlı diyarının temizlenmesi (*te'min-i ibad ve tathir-i bilad*) adına verilen cezalar, Şeriat dışında gelişen ve sultanın otoritesi altına giren ceza çeşitleriydi.[31] Sultan

---

29 Bu konuda bkz. Mehmet İpşirli, "Osmanlılarda Cuma Selamlığı (Halk-Hükümdar Münasebetleri Açısından Önemi)", *Prof. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, s. 459-471.

30 MD 198, no. 5-6.

31 Engin D. Akarlı, "The Uses of Law Among Istanbul Artisans and Tradesmen: The Story of Gedik as Implements, Mastership, Shop Usufruct and Monopoly, 1750-1850", *International Symposium on Legalism and Political Legitimation in the Ottoman Empire and Early Turkish Republic (1983)* adlı sempozyuma sunulmuş tebliğ, s. 4-5. Ayrıca bkz. *agy*, "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı", *Osmanlılarda ve Avrupa'da Çağdaş Kültürün Oluşumu, 16-18. Yüzyıllar*, yayıma hazırlayan Engin Deniz Akarlı, İstanbul: Metis Yayınları, 1986.

Selim, bu geleneğe uyarak, çok sayıda beyaz üzerine irade aracılığıyla düzen ve güvenliğin sağlanması (*nizam-ı memleket, te'min-i asayiş*), ibadullahın korunması (*te'min-i ibadullah*), şehrin fesat ve tezvirattan arındırılması (*tathir*) konularında emirler yağdırdı. Osmanlı hukukunda *fesad/mafsada, maslaha*nın tam tersini ifade ediyordu. Fesat bir kimse, uygunsuz davranışlarında ısrar eden, uyarılara kulak asmayan ve kendisine kefil olacak güvenilir bir kimse bulamayan biri anlamına geliyordu.[32] 18. yüzyılın sonlarında, taşradan göçen başıboş bekârlar da bu kategoriye giriyor ve Osmanlı idarecilerinin bakış açısına göre fesadın başlıca kaynağını oluşturuyorlardı. Kefilleri olmayanlar, hukuksal açıdan *mechūlü'l-ahval*, yani "ne idüğü belirsiz" kişiler olarak biliniyorlardı.[33] Güvenilir ve geçerli herhangi bir toplumsal bağlantıları olmadığından, böyle kişiler olası bir tehlike olarak kabul ediliyor ve *fesad/mafsada* ile bağdaştırılıyorlardı. Hukuki açıdan bu kişilerin ihtiyaçları, kamu yararı ve şehir sakinlerinin hakları karşısında öncelik teşkil etmiyordu. *Mechūlü'l-ahval* bir kimsenin bu haklara sahip olabilmesi ancak kefalet aracılığıyla mümkün olabiliyordu; çünkü bu kişiler ancak bir kefil sayesinde güvenilir bir kimse veya esnaf grubu gibi resmi bir müesseseyle bağlantı kurarak, *mechul* olmaktan çıkıyor ve *malūmü'l- ahval* olarak nitelendiriliyorlardı.

Bu tebliğde, çoğu zaman sadece askeri reformlarla bağdaştırılan Nizam-ı Cedid'in önemli sosyal boyutlarının da olduğunu ve Sultan Selim'in İstanbul ve Bilad-i Selase'de asayişin sağlanması konusunda sergilediği ısrarcı tavrının toplumsal tarih açısından önemini örneklerle açıklamaya çalıştım. III. Selim'i kendinden önceki Osmanlı padişahlarından farklı kılan, toplumsal denetim, göç ve asayişin sağlanması gibi konularda gösterdiği hassasiyet ve bu iş için tahsis ettiği yeni kaynaklardı. Genel olarak saltanatının kanun, nizam ve bunların sıkı bir biçimde uygulanmasıyla merkezi otoritenin güçlendirilmesine dayandığını söyleyebiliriz. Bahsini ettiğim teftiş ve kefalet defterlerini, III. Selim'in bu konuya verdiği önem ve ısrarcı tutumu çerçevesinde daha iyi anlayabiliriz. Bu açıdan bakıldığında, Sultan Selim'in sorunlara çözüm üretilmesi konusundaki

32 18. ve 19. yüzyıllarda İslam ve Osmanlı hukukunda *maslaha* ve *mafsada* kavramları hakkında bkz. Engin Deniz Akarlı, "Maslaha from 'Common Good' to '*Raison d'Etat*': In the Experience of Istanbul Artisans, 1730-1840", Chicago Üniversitesi MEHAT toplantısına sunulmuş tebliğ, 10 Ocak 2005.

33 Mehmet Akman, *Osmanlı Devletinde Ceza Yargılaması*, İstanbul: Eren Yayınları, 2004, s. 51-53.

ısrarcılığı ve emirlerine itaat etmeyenlere yönelttiği tehditlerin, 19. yüzyılda giderek daha belirgin bir hal alacak olan yeni bir çeşit idare anlayışı ve aktifliğin habercisi olduğunu söyleyebiliriz.[34] Bu aktivizmin niteliğini Cevdet Paşa şu vecizeyle çok güzel ifade ediyor: *al-baraka fi'l-haraka* (nerde hareket, orda bereket).[35]

TABLO I.

A. DVN. 899-L numaralı kefalet defterine göre 1792'de Haliç'in güneyinde teftiş edilen işyerleri ve sayıları:

Kahvehane	142
Bekâr odası	106
Han	50
Mutaf dükkânı	46
Manav/sebzevatçı	40
Berber	38
Kasap	34
Kalaycı	30
Bekciyan	30
Salaşha	29
Semerci	25
Tezgâhçı	23
Şişeci esnafı	20
Helvacı	20
Çörekçi	20
Dikici	19
Koçaş	18
Yemeni dikici	17
Sepetciyan	15
Ekmekçi fırını	14
Ekmekçi ma'a değirmen	14

34 Padişahın aktifliği (sultanic activism) terimini Carter Findley'in dönemin bürokratik reformları üzerine yaptığı gözlemlerden esinlenerek kullanıyorum: Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire : the Sublime Porte, 1789-1922,* Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, s. 116; Türkçesi *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâbıâli (1789-1922)*, çev. Latif Boyacı, İzzet Akyol, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 100.

35 *age*; *Cevdet Tarihi*, XI. cilt, s. 132'den alıntı.

Leblebici	14
Dökmeci	14
Oda (kiralık)	14
Kömürcü/kömürcüler mağazası	13
Turşucu	12
Simitçi fırını	12
Peştemalci	12
Büründük bükücü ustaları/büründükçü dükkânı	12
Milhci	11
Hallac	10
Pabuçcu	10
Cameşuycu (çamaşırcı)	10
Bıçakçı	9
Abacıyan	9
Kazgancı esnafı/dükkânı	9
Dükkân	9
Kuyumcu	8
Duhhancı	8
Küllahcı	7
Nalband	7
Dakik değirmeni	7
Yağhane/yağcı	6
Kataifçi	6
Çizmeci	6
Aşçı	6
Kebabcı	5
Doğramacı	5
Bağ/bahçe	5
Şekerci	4
Kalemtıraşçı	4
Gözlemeci	4
Çubukçu	4
Fırın	4
Fırın ma'a değirmen	3
Yastıkçı esnafı	3

Terzi	3
Paçacı	3
Nalıncı	3
Kafesçi	3
Değirmen	3
Camcı	3
Bakkal	3
Yazıcı	2
Turşucu ve sebzevatçı	2
Sucukçu	2
Muytablar ustası	2
Muhıllatçı (?)	2
Kuşakçı	2
Kürkçü	2
Kovacı	2
Kaymakçı	2
İşkenbeci	3
Hoşabcı	2
Han – ahur	2
Demirci	2
Çıkrıkçı	2
Boyacı ve dikici esnafı hanı	2
Atar	2
Ahur	2
Kahveci ve duhhancı	2
Koltuk hanı	2
Tekerlekçi	1
Takyeci	1
Suyolcu dükkânı	1
Sarraf	1
Örgücü	1
Mumcu	1
Miri ahur	1
Lokmacı	1
Kurabiyeci	1

İksirci	1
Haffafhane	1
Fındıkçı	1
Eğerci	1
Bozacı	1
Börekçi	1
Attar ve kahveci	1
Aşureci	1
Kuru kahveci	1
Kapan-i dakik iskelesinde:	
Bargir hammalı	68
Sürücüyan	30
Hatab bargir hammalları	30
Keyyelan	50
Sair mahallerdeki hatab bargir hammalları	32

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

Hatt-i Hümayun Tasnifi

Mühimme Defteri: 198 (1206-1215), no: 5, 6, 7, 8, 9-14, 15, 185, 187, 310, 318

Bab-i Asafi Divan Beylikçi Kalemi (A. DVN.) no: 829, 830, 836, 899-L, 965

Bab-i Asafi Divan-i Hümayun Şikâyet Kalemi (A. DVN. ŞKT.) no: 2323/42

Yazmalar

Ahmed Vasıf Efendi, *Tarih-i Vasıf Ahmed Efendi*, III. Cilt (1203/1788-1209/1794), İ.Ü. TY 5980.

Edib Mehmed Efendi, *Edib Tarihi*, İ.Ü. TY 3220.

Halil Nuri, *Tarih-i Nuri*, İ.Ü. TY 5996; Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi no: 239.

Yayımlanmış Birincil Kaynaklar

Cevdet Paşa, Ahmed, *Tarih-i Cevdet*, tertib-i cedid, cilt V, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309.

Ömer Efendi, Cabi, *Cabi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-i Sani*, der. Mehmed Ali Beyhan, Ankara: TTK, 2003.

2. İkincil Kaynaklar

Akarlı, Engin Deniz, "*Maslaha* from 'Common Good' to '*Raison d'Etat*': In the Experience of Istanbul Artisans, 1730-1840" *Early Modern History and Theory Workshop*'ta sunulan tebliğ, University of Chicago, 10 Ocak 2005.

Akarlı, Engin Deniz, "*Gedik*: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly Among Istanbul Artisans, 1750-1850" *Jahrbuch (Wissenschaftskolleg zu Berlin), 1985/86*: 223-32.

Akarlı, Engin Deniz, "The Uses of Law Among Istanbul Artisans and Tradesmen: The Story of Gedik as Implements, Mastership, Shop Usufruct and Monopoly, 1750-1850", *International Symposium on Legalism and Po-*

litical Legitimation in the Ottoman Empire and Early Turkish Republic adlı sempozyuma sunulmuş tebliğ, Berlin, 1983.

Akman, Mehmet, *Osmanlı Devletinde Ceza Yargılaması,* İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.

Arıkan, Sema, *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruzname*, Ankara: TTK, 1993.

Behar, Cem, *The Population of the Ottoman Empire and Turkey*, Ankara: State Institute of Statistics,1996.

Bingöl, Sedat, *İstanbul Sayımı ve Tophane Kasabası*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umūr-i Belediyye*, 2 cilt, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995.

Ergut, Ferdan, *Modern Devlet ve Polis,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Ertuğ, Hüseyin Nejdet, *Osmanlı Kefalet Sistemi ve 1792 Tarihli Bir Kefalet Defterine Göre Boğaziçi*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2000.

Ertuğ, Nejdet, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: the Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1980.

Gerber, Haim, *Islamic Law and Culture, 1600-1840,* Leiden, Boston, Köln: E. J. Brill, 1999.

Gerber, Haim, *State, Society, and Law in Islam. Ottoman Law in Comparative Perspective,* Albany: State University of New York Press, 1994.

Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, der. Victor L. Ménage, Oxford: Oxford University Press, 1973.

İnalcık, Halil, "Şikâyet Hakkı: *Arz-i Hal* ve *Arz-i Mazhar*lar", *Osmanlı Araştırmaları* 7/8(1988): 33-54.

İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300- 1600*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber, New York ve Washington: Praeger, 1973.

İnalcık, Halil, "Adaletnameler", *Belleten* II (1965): 49-145.

İnalcık, Halil, "Osmanlı Padişahı", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi* XIII (1958): 68-79.

İpşirli, Mehmet, "Osmanlılarda Cuma Selamlığı (Halk-Hükümdar Münasebetleri Açısından Önemi)", *Prof. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, s. 459-471.

Karpat, Kemal, *Ottoman Population 1830-1914*, Madison, Wisc.: The University of Wisconsin Press, 1985.

Kırlı, Cengiz, *The Struggle over Space: Coffeehouses of Ottoman İstanbul, 1780-1845*, yayımlanmamış doktora tezi, Binghamton University, 2000.

Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, 2 cilt, çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Enver Özcan, Ankara: TTK, 1990.

Mantran, Robert, *Istanbul dans la second moitié du XVII siècle, Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Paris: Librairie Adrien Maisonneuve, 1962.

McGowan, Bruce, "The Age of the Ayans, 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume Two, 1600-1914*, *der.* Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge University Press, 1997.

Mouradgea d'Ohsson, Ignatius, *Tableau général de l'Empire othoman*, Paris: Imprimerie de monsieur Firmin Didot, 1788, cilt 7.

Öz, Tahsin, "Selim III'ün Sırkâtibi Tarafından Tutulan Rıznâme", *Tarih Vesikaları*, 3/13 (1944): 26-35, 116-126, 183-199.

Raymond, André, *Cairo*, çev. Willard Wood, Cambridge: Harvard University Press, 2000.

Raymond, André, *Yeniçerilerin Kahiresi*, çev. Alp Tümertekin, İstanbul: YKY, 1999.

Raymond, André, *Le Caire des Janissaires*, Paris: CNRS Editions, 1995.

Sarıcaoğlu, Fikret, "Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasi Bildiriler", *Belleten* LXIV (2001), 241: 901–20.

Sasmazer, Lynne Marie Thornton, *Provisioning Istanbul: Bread Production, Power and Political Ideology in the Ottoman Empire, 1789-1807*, yayımlanmamış doktora tezi, Indiana University, 2000.

Saydam, Abdullah, "Osmanlılarda Kefalet Usulü", *Tarih ve Toplum*, 164, Ağustos 1997, s. 4-12.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "III. Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznâmesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Vekayi", Belleten, c. XXXVII (1973), 148: 607--662.

Çeviri: Ayça Sayılır

YAKINDAN KORUNAN DÜZEN: ABDÜLHAMİD DEVRİNDEN İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNE *BEKÇİ* ÖRNEĞİ

NOÉMI LÉVY*

19. yüzyıl, Batı Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da "modern" polis kuvvetlerinin gelişimine tanıklık ettiğinden, kamu düzeninin korunması olgusunu inceleyen çalışmaların, başta polis ve jandarma olmak üzere bu dönemde ortaya çıkan devlet kökenli yeni aktörlerin üzerine yoğunlaşmaya meyilli olması doğaldır. Başta Ferdan Ergut'un 2004'te yayımlanan *Modern Devlet ve Polis*[1] isimli etkileyici çalışması olmak üzere, birkaç yenilikçi araştırma ortaya çıktıysa da, bu konuda daha yapılması gereken çok şey olduğu söylenebilir. Üstelik, araştırmalarda bu modern aktörlere verilen önem nedeniyle, Osmanlı mahallelerinde kamu düzeninin korunmasında hayati rol oynayan birtakım geleneksel aktörlerin devamlılığı olgusunun göz ardı edilmesi gibi bir eğilim de söz konusudur.

II. Abdülhamid dönemi söz konusu olduğunda, başkentte kamu düzeninin korunmasının, bir yandan muhbirlik ve jurnalcilik, diğer yandan da bastırma mekanizması gibi birbirini tamamlayan iki yaklaşımla ele alındığı söylenebilir. Bu mekanizmalar, bireylerin -özellikle gerçek ya da muhtemel siyasi muhaliflerin- olduğu kadar, Ekim 1895 gösterisinden ya da 1896'daki Osmanlı Bankası baskınından sonra Ermenilerin bastırılması örneğinde görüldüğü gibi, toplulukların kimi zaman kanlı bir biçimde bastırılmasında kullanılmışlardır. Başkentteki polis faaliyetlerinin bu iki yaklaşımdan ibaret olmadığını da belirtmeliyiz. Muhbirlik sadece polisle alakalı

* Araştırmacı, IFEA (Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü); doktora öğrencisi, EHESS (École des hautes études en sciences sociales)

1 Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

bir mekanizma olmayıp, merkezinde Yıldız Sarayı'nın yer aldığı, Zabtiye Nezareti'ne paralel bir sistem çerçevesinde çok çeşitli aktörleri içine alır. Baskı mekanizmasına gelince, bu çoğunlukla devlet aygıtının üyesi olmayan kabadayıları, hatta Ermenilerin bastırılmasında görüldüğü gibi, araç olarak kullanılan kitleleri de kapsar. Fakat gözetleme ya da bastırma, her iki durumda da, başkentte kamu düzeninin korunması tamamen padişahın çıkarlarının kollanmasına yönelik bir biçimde şehre ve sakinlerine "yukarıdan" zorla benimsetilen bir uygulama olarak düşünülmüştür.

Başkentte kamu düzeninin korunmasına değin hayli ayrıntılı olması gereken bu salt siyasi okumanın yanında, onunla uzlaşması zor olan ikinci bir okuma da yer almalıdır. Bu, her biri kendi içine kapanık ve dışarıyla hiç temas etmeden işleyen mahallelere bölünmüş İslami şehir kavramsallaştırmasıdır. Buna göre, kamu düzeni her şeyden önce, herkes tarafından kabul edilmiş yazılı olmayan kurallarla şeref ve saygınlığın kanunların yerine geçtiği mahalle düzeyinde ele alınmalıdır. Bu düzenin koruyucuları eşraf, dini görevliler, mahalle ya da örneğin mahallenin şerefini korumayı amaçlayan bir çeşit yönetici olan kabadayılar gibi resmi düzenin dışında veya sınırında yer alan kişi ya da gruplardır.

"Aşağıdan" ya da mahalli olarak tanımlanabilecek bu ikinci bakış da ilki kadar doğru ve aynı zamanda onun kadar yetersizdir. Kanaatimizce gündelik yaşamda kamu düzeninin nasıl korunduğunu daha iyi anlamamız, yalnızca bu iki düzeyin –başkent ve mahalle, devlet aktörleri ve yerel aktörler– birbirine eklemlenmesiyle mümkündür. Bunun için birbirini tamamlayıcı nitelikte iki yol kullanılabilir:

- Birinci yol, polis kuvvetlerinin şehir toplumu ve onun mahalleleriyle bütünleşme düzeyinin anlaşılması için, polis teşkilatının mahiyeti ve faaliyetleri üzerinde durmaktır. Şehrin polis kuvvetleri tarafından güvenlik bölgelerine ayrılması (karakolların çoğalması) ya da polislerle şehir sakinleri arasında kurulan kişisel ilişkiler, bu bütünleşmenin olası biçimlerini daha iyi anlamaya yardımcı olacak unsurlardır.

- İkinci yol ise, yukarıda değinilen mahalli aktörlerin, başkentte kamu düzeninin korunmasının temel aktörleri olarak ele alınmasıdır. Bu, çok sayıda yazı ve anılardan çıkan folklorik imgenin ötesine geçilerek, söz konusu aktörlerin "resmi" kolluk kuvvetleriyle ilişkileri, mahallenin de gerek komşu mahallelerle ilişkileri gerekse devlet iktidarıyla etkileşimleri çerçevesinde açık bir kentsel birim olarak düşünülmesi demektir.

Bu çalışmamızda biz, yalnızca bu ikinci yaklaşımı kullanacak ve özellikle tek bir aktör üzerine, bekçiye yoğunlaşacağız.

1. Kaynaklar

Doğrudan konuyu işlemeye başlamadan önce, bekçiyi ele alırken kullandığımız kaynaklar üzerine bir saptamada bulunmamız gerekirse, bu kategoriye adanmış ciddi ve ayrıntılı bir çalışmanın olmadığını söylemeliyiz. Bununla beraber, bekçiler hakkında bizi aydınlatabilecek pek çok kaynak vardır.

-İlk olarak basılı eserler: Arşivlerin egemenliği karşısında saygınlıkları hayli azalmış olsa da bu kaynaklar, mahalle yaşamı ve mahalleli hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Anılar ve başka otobiyografik kaynakların son yıllarda, artan bir şekilde basıldığını ya da yeni basımlarının gün ışığına çıktığını görüyoruz. Bunlar arasında, örneğin Sadri Sema'nın *Eski İstanbul Hatıraları*'nı sayabiliriz.[2]

Bu eserlerin, farklı düzeylerde de olsa, temel faydası bize "içeriden" bir görüş sunmalarıdır. Bu görüşleri sunanlar, çoğunlukla başkentten geçip giden yabancılarınkinden çok daha bilgilidir. Yazarların kimi zaman, Rıza Öge'nin başkentteki komiserlik anılarında olduğu gibi,[3] bizzat kamu düzeninin aktörleri olduğunun altını çizmeliyiz.

-İkinci olarak arşiv kaynakları: Bunlar, Abdülhamid döneminde İstanbul'da kamu düzeni hakkındaki yüksek lisans tezimiz çerçevesinde gerçekleştirilen araştırmaların temel kaynağını oluşturmuşlardır.[4] Zabtiye Nezareti ve Yıldız fonlarında gerek bekçileri ilgilendiren belirli vakaların gerekse bu kurumun örgütlenmesine yönelik görüşlerin yer aldığı bir dizi rapor bulunmaktadır.

-Son olarak basın: Bu kaynaktan sistematik bir şekilde faydalanma fırsatımız henüz olmamasına rağmen, başkentte geçen çeşitli olayların anlatıldığı gazete yazılarının bize, bekçilerin de işe karıştığı vakaların başka örneklerini sunduğunu söyleyebiliriz. Buradaki –henüz başaramadığımız– amaç, kuşkusuz, bu vakalarla arşivlerde bulunanların kesiştirilebilmesidir.

---

2 Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları* (Haz: Ali Şükrü Çoruk), İstanbul: Kitabevi, 2002.

3 Ali Rıza Öge, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları*, Bursa, 1957.

4 Noémi Lévy, *L'ordre dans la ville: Istanbul à l'époque d'Abdülhamid II*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Paris- EHESS, 2005.

Şimdi esas konumuza, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında İstanbul bekçilerine gelelim.

2. Bekçiler: Kamu Düzeninin Yakından Korunması

Mahallenin Ruhu:

Bekçiler, haklarında hâlâ görece az bilgiye sahip olduğumuz mahalli kişiliklerdir.[5] Geceleri şehir sakinlerinin güvenliğini sağlamakla yükümlü olan bekçiler, Osmanlı şehir mitolojisinde seçkin bir yere sahiptir. Bekçilerin ortaya çıkış tarihi kesin olarak belirlenemese de, görünüşe göre Osmanlı İmparatorluğu'nun en eski dönemlerine dayanan bir kurum söz konusudur. Evliya Çelebi, 17. yüzyılda İstanbul bekçileri hakkında önemli veriler sağlar.[6] Bekçilerin sayısını 12 bin olarak tahmin eden Evliya Çelebi, bunların kıyafet ve görevlerine dair bazı aydınlatıcı bilgiler verir. Osmanlı şehrinde bekçiler mahallenin bir uzantısıdır. İmam, muhtar ve bekçibaşıların emrinde çeşitli görevleri yerine getirirler. Özellikle geceleri mahallenin güvenliğinden sorumlu olup yangınların önlenmesinde ve yangın durumunda halkın uyarılmasında, resmi kararların mahalle sakinlerine bildirilmesinde belirleyici rol oynarlar. Bunun yanında, sopalarını yere vurarak saatin duyurulması ya da Ramazan geceleri ve bayramlarda davul çalmak gibi görevleri de vardır. Devletten hiçbir maaş almayıp mahalle sakinlerinden topladıkları bahşişlerle yaşarlar.

Şehir edebiyatında kendini çokça gösteren bir kişilik olan bekçiler, inkâr edilemez derecede olumlu bir imgeye sahiptir. Bekçi, düzenin bir temsilcisi şeklinde ortaya çıkar; ama bu yukarıdan benimsetilmiş değil, mahallede alışılmış ve mahalleye içkin bir düzendir. Örneğin, Sadri Sema'nın anılarında "***bekçi baba***"ya ayrılmış bölümde bu kişi, geleneksel mahallenin ruhu gibi tarif edilir:

> Bekçi baba, eski günlerin yüreğe en yakın adamı. Mahallelerin şefkatli babası.[...] Gelin onun da geliniydi. Çocuk onun da çocuğuydu. İhtiyar onun da ihtiyarıydı. [...] Mektepten yaramazı kulağından o tutar, getirir babasına, ana-

5 Alyot, « mahalle ve çarşı bekçileri»ne ancak bir sayfa ayırır, bkz. Halim Alyot, ***Türkiye'de Zabıta***, Ankara: Kanaat Basımevi, 1947, s. 234-235. Bu konudaki en açıklayıcı özetler için bkz., Reşad Ekrem Koçu, ***İstanbul Ansiklopedisi***, Cilt 5, s. 2411-2417 ve aynı yazarın ***Tarihte İstanbul Esnafı***, İstanbul: Doğan Kitap, 2003, s. 123-132. Ayrıca bkz. İlhan Şimşek, "Bekçiler", *DBİA*, Cilt 1, İstanbul, 1994, s. 125-126.

6 Evliya Çelebi, ***Seyahatname***, Cilt 1, s. 520; alıntılayan İhlan Şimşek, "Bekçiler", s. 125.

sına o teslim ederdi. Gözleri görmeyen, bacakları titreyen yaşlıların kollarına o girerdi. [...] Hırsız ondan çekinir, çapkın ondan ürker, sarhoş ondan kaçardı.[7]

Bu ve buna benzer tasvirlerde bekçi, siyaset zamanından sıyrılmışa benzeyen mahalle yaşamının ve polis faaliyetlerini içermeyen bir düzenin somutlaşması şeklinde ortaya çıkmaktadır.[8] Bu söylemlerde bekçinin görevlerinin esasını oluşturan gözetim faaliyeti, onun mahallenin insanları, malları ve göreneklerini koruma görevinin temel aracı gibi görünmektedir. Ayrıca, bekçinin görevinin baskıcı yanları, bu baskının hedefleri olan ve bekçilerin mahalleden kovmakla yükümlü olduğu hırsızlar ve serserilerin oluşturdukları tehlike nedeniyle meşrulaşmaktadır.[9]

Devletin Gözü?

Ancak, bekçilerin merkezi devletle ilişkileri göründüğünden daha karmaşıktır. Maaşlarının mahalle tarafından ödenmesine ve 1914'e kadar imparatorluk düzeyinde hiçbir özgül düzenlemeye tâbi olmamalarına rağmen, iktidar bekçilerin faaliyetlerini birçok açıdan meşrulaştırır. Geleneksel haberci rolleri onları zaten devlet ve mahalle arasında aracı haline getirmektedir. Bunun yanında, özellikle Abdülhamid döneminde bekçiler, başkentte kamu düzenini korumayı amaçlayan aygıtta belirgin bir rol üstlenmişlerdir. Gerçekten de başkentte kamu düzeninin korunmasına yönelik olarak 1896'da ilan edilen talimatnamenin ikinci maddesinde, bekçilere istihbarat alanında görev verilmiştir. Bekçiler, gerektiğinde evlere girerek ve mahalledeki gidiş gelişleri kontrol ederek polise gözetim görevinde yardım etmekle yükümlüdürler.[10]

Devletin bakış açısından, bekçilerin mahalleyi yakından tanıması ve mahalle sakinlerinin bekçilere duyduğu güven, onların istihbarat mekanizmasına katılmasını gerektiren en önemli sebeptir. Çok sayıda arşiv

7 Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994 [1956], s. 34-35.

8 Örneğin bkz. Reşat Ekrem Koçu, *Tarihte İstanbul Esnafı*, s. 123-132 ya da Halide Edib Adıvar'ın otobiyografik romanı *Sinekli Bakkal*'daki bekçi Ramazan Ağa'nın rolü için, Halide Edip Adıvar, *Sinekli Bakkal*, İstanbul: Atlas Kitabevi, 1996, s. 57-58.

9 Sadri Sema, *age*, s. 34.

10 "Dersaadet ve Bilâd-i Selâsede Âsâyiş Vazifesiyle Mükellef Olan Nizamiye ve Jandarma Asakiri Şahanesiyle Polis Memurlarının Sureti Hareketlerine Dair Talimat", bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, Cilt 1, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995, s. 114-116.

belgesi bekçilerin kamu düzeninin korunmasındaki yerini ortaya koymaktadır. Bu yüzden, 1896 Ağustos'unda Ermeni devrimcilerin gerçekleştirdiği Osmanlı Bankası baskınından sonra bekçiler, başkentin daha sıkı bir şekilde denetlenmesinde etkin bir rol oynamaya çağrılmıştır. Yıldız'dan gelen bir talimata göre, bir belediye müfettişinin sorumluluğu altında olmak kaydıyla bekçiler, muhtemel olayları önlemek amacıyla geceleri mahalleleri baştan başa dolaşmakla yükümlüdür.[11] 1897 Eylül'ünde Valiliğin hazırladığı bir raporda, başkentte Ermeni tehdidine karşı savaşmak amacıyla bekçi sayısının artırılması öngörülmekteydi.[12]

Burada akla, bekçi faaliyetlerinin polis kuvvetlerininkiyle bütünleşmesinin, bekçileri devlet iktidarına bağlayan bir statü değişikliğine işaret edip etmediği sorusu gelmektedir. Bekçilerin atanma koşulları hakkında çok az bilgiye sahibiz. Evliya Çelebi'ye göre, 17. yüzyılda bekçiler mahalle sakinleri tarafından seçilmekteydi. Oysa, görünen o ki, 19. yüzyılın sonunda bu atamalardan polis yetkilileri sorumludur. Günlük *Tarik* gazetesinin, bir bekçinin Beyoğlu Mutasarrıfı tarafından görevden azline dair, 5 Haziran 1884 tarihli bir makalesinden çıkan sonuç budur.[13] Bereketzade Mahallesi'nin bekçisi mutasarrıf tarafından çağrılıp, kendisine görevine son verildiği ve yerine başka bir bekçinin atandığı bildirilmiştir. Görevden azlini adaletsiz bulan bekçi, "***mahalle-i mezkûr muteberânına giderek hüsn-i hâline dair bir mazbata***"nın yanısıra dini yetkililerin desteğini almıştır. Gazeteye göre, mutasarrıfın kararından geri dönmeye yanaşmaması karşısında bekçi lehine 300 mührü içeren bir dilekçe yazılmış, ancak bir sonuç alınamamıştır. Bu olayda görüldüğü gibi bekçi, ileri gelenlerin oluşturduğu dar çerçevenin de ötesinde, kendisini desteklemek için seferber olmakta tereddüt etmeyen mahallesine sıkıca bağlıdır. Ancak bekçilerin atanması ve görevden alınmasından son aşamada sorumlu olan kişinin de mutasarrıf olduğu görülmektedir. Bu olayın bir istisna olmadığının altı çizilmelidir. Zabtiye Nezareti'nin 1904 tarihli bir raporu, "***bekçilikte bekaları caiz olmayacağından***"[14] Üsküdar Mutasarrıflığı'na bağlı iki bekçinin azlini kararnameyle beyan etmektedir.

Bu örnekler, bekçilerin bir devlet aygıtı olan polise bağlı olduklarını mı düşündürtmelidir? Bu soru, bir memurun 1903'te Zabtiye Nezareti'ne

11 BOA, Y. PRK. BŞK, 57/102, 1314 R. 17 (25 Eylül 1896).

12 BOA, A. MKT. MHM, 632/50, 1315 R. 29 (26 Eylül 1897).

13 *Tarik*, 5 Haziran 1884.

14 BOA, ZB 392/10, 1322.Za.13 (26 Temmuz 1904).

sunduğu, bekçi birliklerini dağıtıp görevlerini polis ve jandarmaya devretmeyi amaçlayan projede görüldüğü gibi, o dönemde de gündeme gelmekteydi.[15] Aslında sorun temelde malidir: Bekçilerin maaşlarını ödemek için mahalle sakinlerinin topladığı para vergiye çevrilecek, bu da devletin kasasını dolduracaktır. Görünüşe göre bu projenin devamı gelmemiştir. Ancak, Valiliğin 1907 tarihli bir sicil defteri, bekçilerin bir işe alma sistemine ve devletin sıkı denetimi altındaki bir hizmet birimine dahil edildiğini ortaya koyar niteliktedir.[16]

25 sayfadan oluşan bu sicil defteri, başkentteki bekçilerin önce ilçelere, sonra mahallelere bölünmüş bir şekilde ve kimlikleri hakkında –isim, yaş, coğrafi köken ve kıdem gibi–birtakım bilgilerin yer aldığı bir sayımını sunmaktadır. Bu sicil defteri üzerine yorum yapmak hayli güçtür. İlk olarak bu bilgilerin kaynağını ya da bunların toplanış şeklini bilemiyoruz. İlçelere göre bölünme, belediye kaynaklı olup, muhtarlar tarafından mahalli düzeye yayılmış bir girişimi düşündürtüyor. Öte yandan, bu sicil defterinin ne kadar güvenilir olduğunu saptamak da zor. İlçeler arasındaki önemli tutarsızlıklar ve bazı mahalleler hakkındaki veri eksiklikleri, bu defterin istatistiki bir gösterge olarak kullanılmasında ihtiyatlı olmayı gerektiriyor.

Sayımın kesinliği (başkentin 10 ilçesi ve 543 mahallesinde 1333 bekçi sayılmıştır) ve kıdem derecelerinin belirtilmesi, bekçilerin devletin kamu düzenini korumakla yükümlü resmi aygıtıyla *de facto* olarak bütünleştirildiğini göstermektedir. Bununla beraber, bazı unsurlar bekçilerin bu "memurlaştırılmasının" sınırlarını ortaya koyar niteliktedir. Yaşlar arasındaki önemli farklılıklar (başkentte yaş ortalaması 44-45 iken, yaş aralığı 15'den 82'ye kadar gitmektedir), mahallelere göre bekçi yoğunluklarındaki farklar ve aynı mahallelerdeki bekçilerin coğrafi kökenlerindeki benzerlikler, bu aktörlerin işe alınında yerel etkenlerin süregiden etkisine işaret eder.

Hemşeriliğin Osmanlı toplumsal hayatındaki rolünü ortaya koymuş olan pek çok çalışma bulunmaktadır. Örneğin Cengiz Kırlı, esnaf sicillerinden yola çıkarak, 19. yüzyılın başları söz konusu olduğunda, çoğunlukla Doğu Anadolu kökenli göç ağlarının önemini göstermiştir.[17] 19.

---

15 BOA, DH.TMIK.S 40/5, 1320.L.13 (12 Ocak 1903).

16 BOA, Y.PRK.ŞH 14/11, 1324 Z. 29 (12 Şubat 1907) : *Dersaadet ve bilâd-ı selâse mahallâtında bulunan bekçilerin mikdârını mübeyyin defterdir.*

17 Cengiz Kırlı, *The Struggle Over Space: Coffeehouses of Ottoman Istanbul, 1780-1845*, yayımlanmamış doktora tezi, Binghamton Üniversitesi, 2000, s. 97-111.

yüzyılda coğrafi kökenin bu ağırlığı, "*Arapkir bağlantısı*" olarak adlandırmayı uygun gördüğü dayanışma ağının Kasap İlyas Mahallesi'ne göçü nasıl teşvik ettiğini ve bu ağın göçmenlerin mahalleyle bütünleşmelerini kolaylaştıran rolünü ortaya koyan Cem Behar tarafından da vurgulanmıştır.[18] Bu dayanışma ağları bekçiler için de geçerliymiş gibi görünmektedir. Başkentteki bekçilerin ezici bir çoğunluğu Doğu Anadolu kökenlidir. Başkentin ilçeleri düzeyinde bakıldığında, bekçilerin belli birkaç ilden geldiği gözlenmektedir. Altıncı Daire-i Belediye'nin 117 mahallesindeki 360 bekçinin yaklaşık % 40'ı Erzurum Vilayetinin kasabalarından, özellikle de Erzincan Sancağından gelmektedir.[19] Ancak, bu coğrafi etmenin mahallelerin nüfus yapısı ve sosyal seviyesiyle nasıl bir ilişkisi bulunduğu, bekçilik mesleğinin belli bölgelerden gelen göçmenlerin tekeline girmesi olgusu ve bu süreçte merkezi iktidarın ne tür bir rol oynadığı gibi konular daha fazla aydınlatılmaya muhtaçtır.

Abdülhamid döneminde bekçilere dair yasal düzenlemelerin olmaması, onların devlet aygıtı içindeki statülerinin açığa çıkarılmasına imkân tanımıyor. II. Meşrutiyet döneminde ise bu statünün açıklığa kavuşturulması için bir istek olduğu göze çarpıyor. Mesele dönemin başından itibaren gündemdedir. 1909'da Zabtiye Nezareti'nin kaldırılması ve başkent ve taşradaki polis kuvvetlerinin tek bir çatı altında, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nde merkezileştirilmesiyle kamu düzenini koruyan sistem kökten bir şekilde değiştirilmiştir. Başkentteki bekçilerin statüsü ise 1908 Eylül'ünden itibaren sorgulanmaya başlamıştır. Fatih'te çıkan bir yangının ardından Zabtiye Nezareti'nin Dahiliye Nezareti'ne sunduğu bir raporda, bekçilerin mesleki yetersizliği ve polis kadrolarının azlığından yakınılmıştır. Raporda çözüm olarak, bekçilerin kaldırılıp yerlerine mahalle çavuşu ya da emniyet çavuşları konması önerilmiştir.[20] Bu yeni görevliler, onların atanması ve maaşlarının karşılanmasını üstlenecek olan Zabtiye Nezareti'ne bağlı olacaklardır.[21]

---

18 Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul, Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*, New York: SUNY, 2003.

19 Bkz. ek 3.

20 "*Bekçilerin yerine kaim olmak üzere mahalle çavuşu veya emniyet çavuşu namıyla her mahallenin vüs'at ve derece-i ehemmiyetiyle mütenasib mikdarda* mahalle ahalisi tarafından müntehab ve hüsn-i halleri ve ehliyet ve kefâletleri zabıtadan musaddak bekçiler istihdâm edilmesi."

21 BOA, ZB 326/9, 1324.06.23 (5 Eylül 1908).

Görünen o ki, bu rapor uygulanmamıştır. Mayıs 1909 tarihli ve bekçiler tarafından silah taşınmasına çeşitli kısıtlar getiren başka bir rapor, bu aktörlerin başkentte hâlâ var olduklarını gösteriyor.[22] Bekçilerin statüsündeki hukuksal boşluk yerel yönetimler tarafından da hissedilmektedir. Örneğin, 1910'da Hüdavendigâr (Bursa) Vilayetinde bekçiler hakkında bir yönetmelik hazırlamak üzere bir komisyon kurulmuştur. Hazırlanan yönetmelik, "***umûmî bir kanûn veya nizâm tanzîm oluncaya kadar***" diyerek, bekçi ve korucular hakkında ulusal bir kanun ya da yönetmeliğin eksikliğinin belirtilmesiyle başlar. Ardından bekçilerin işe alınma koşullarını, maaşlarını ve görevlerini ayrıntılı bir biçimde düzenler.[23]

Bursa Vilayeti'nin bu yönetmeliği, birkaç yıl sonra imparatorluk düzeyinde yaşanacak olan kopuşun birçok açıdan habercisi niteliğindedir. 12 Mayıs 1914 tarihli bir yönetmelik, bir yandan bekçilerin varlığını resmileştirilirken diğer yandan da onları sıkı bir biçimde polise tâbi hale getirmiştir. Bu yönetmelikle şehir ve köylerde bekçilerin çalıştırılması zorunlu hale getirilmiş (madde 1), yaş sınırı konmuş (25 ila 60 yaş arası, madde 2), ahlaklı olma şartı belirtilmiş (madde 2), bunların atanması ve maaşlarının karşılanmasının İstanbul'da emniyet müdürünün ve taşrada "en yüksek idârî amirin" sorumluluğunda olduğunun (madde 3) altı çizilmiştir. Belki de en önemlisi, bekçilerin görevlerinin açıkça tanımlanmış olmasıdır. Buna göre bekçiler, mahalle polisinin denetim ve yetkisi altına girmiştir. Bekçiler artık, önleyici ve adli vazifelerinde polise yardım etmekle yükümlüdürler (madde 4).[24] Silah taşıma izinleri vardır. Böylece bekçiler, resmi olarak kamu düzenini koruma aygıtıyla bütünleşmiş polis memurları haline gelmiştir.

Bu dönüşüm, zamanın ve sonraki dönemin gözlemcileri tarafından simgesel olarak güçlü bir biçimde hissedilmiştir. Reşad Ekrem Koçu'ya bakılırsa, bu önlemlerin sonucu, bekçilerle mahalle halkının geri dönülmez bir biçimde birbirlerinden kopuşudur: "***Bekçilerin bekçilik vazifesinin dışında halkla hiçbir teması kalmamıştır ve mahallenin gediklisi olmaktan çıkmıştır***".[25] Bu durum, II. Meşrutiyet döneminde ortaya çık-

22 BOA, ZB 602/74, 1325.Ni.30 (13 Mayıs 1909).

23 Eyüp Şahin, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Suç ve Suçluluğun Kontrolüyle Hükümlü ve Sanıkların Yakalanması," *Polis Dergisi*, sayı 41, 2004, s. 39-61.

24 *A.y.*, s. 132. Bu yönetmeliğin çevrimyazısı için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye.*, Cilt 4, s. 2149-2150: "Çarşı ve Mahallât Bekçileri Hakkında Kanûn-ı Muvakkat", 1332.C.16 (12 Mayıs 1914).

25 Reşat Ekrem Koçu, *Tarihte İstanbul Esnafı*, İstanbul: Doğan Kitap, 2003, s. 123.

makla beraber, özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında yükselen bir izlek olan, geleneksel mahallelerin yok olmasından yakınan nostaljik söylemi besleyen bir unsurdur.

Ahmet Rasim'in 1926'da yayımlanan "Bekçi !... Sen sus !..." makalesi, yazarların II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde bekçilerle ilgili alınan tedbirlere yönelik eleştirilerinin tamamını özetlemektedir.[26] Artık üniforma giymiş, bağırması yasaklanmış ve düdüğe talim edilmiş bekçiler, basit polis memurlarına eş hale gelmiştir. Bu görüşün II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde bekçilerin yeri hakkında daha ayrıntılı bir çalışmayla geliştirilebileceği aşikârdır. Bu ara dönemde bekçilerin görevleri ve statülerinde yaşanan devamlılık ve kopuşlar aydınlatılmayı beklemektedir.

Sonuç

Devlet görevlilerinin gitgide daha büyük bir yer kapladığı bir tarihi bağlamda, mahallede kamu düzeninin korunmasında rol oynayan geleneksel aktörlerin geleceğinin ne olacağı meselesi çerçevesinde bekçi örneği, birçok ilginç cevabı beraberinde getirmektedir. Anlatılarda Abdülhamid dönemi, geleneksel mahalli kişiliklerin çoğu için olduğu gibi, bekçiler açısından da "bir zamanların dünyası"na ait olarak düşünülmektedir.[27] Bahsettiğimiz yazılarda, kamu düzeni her şeyden önce mahalleye ait bir mesele olarak algılanmakta ve mahallenin içinde bekçi de, kamu huzurunun vazgeçilmez koruyucularından biri şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında, bekçilerin II. Meşrutiyet döneminde devlet vesayetine alınması, devlet müdahalesinin etkisiyle mahallelerdeki dayanışma ağlarının çözülmesinin unsurlarından biri olarak görünmektedir. Öte yandan, bu tablo gerçeğin ancak bir bölümünü yansıtmaktadır. Bu anlatıların çoğunun yansıtmaya çalıştığının aksine, mahalle hiçbir zaman devlet müdahalesine tamamen kapalı bir birim oluşturmadıysa da, Abdülhamid dönemi bekçilerin resmi kamu düzenini koruma aygıtıyla bütünleştirilmesinde hayli önemli bir evre teşkil etmiş gibi görünmektedir. Burada, II. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilen merkezileşmeye doğru bir geçiş evresinin söz konusu olduğu söylenebilir. Öte yandan bu durumda, önceki dönemlerden miras alınmış olan ve kamu düzeni-

26 Ahmet Rasim, *Muharrir Bu Ya*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1990, s. 298-304.

27 Bkz. Reşat Ekrem Koçu, *Tarihte İstanbul Esnafı*; Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*.

nin korunmasında yerel aktörlere önemli yetkiler devreden pragmatik bir anlayışın ifadesini görmek de mümkündür.

Bu aktörlerin tam da bu aracı konumu, mahalledeki geleneksel görevleri tehlikeye atılmadan devlet aygıtının kamu düzenini koruma mekanizmasına eklemlenme yoluyla Abdülhamid sistemi tarafından meşrulaştırılmışa benzemektedir. Söz konusu eklemlenmenin derecesi ve tam mahiyeti henüz belirlenememiştir. Mahalle açısından bekçi, kendi parçası olarak kalmakta, yardımlaşma ruhunu somutlaştırmaya devam etmektedir. Bu aktörlerin sosyal profili onları kuşkusuz, "sokaktaki adama" yaklaştırmaktadır. Ancak, devlet açısından bekçi, özellikle değerli bir istihbarat görevlisi olup, buna göre kayda geçirilmekte ve kullanılmaktadır. Mahallenin ve devlet iktidarının çıkarları bu şekilde, sokaktaki aktörlerle merkezi iktidarın bilinçli politikaları arasındaki güç dengelerinin kimden yana ağır bastığının hesaplanmasının pek zor olduğu bir sistemde örtüşmektedir.

Birçok unsur, devletin kamu düzeninin tek güvencesi olarak ortaya çıkması ve bu aracıların meşruiyetinin ve kimi zaman da var oluşlarının sorgulanmasıyla, II. Meşrutiyet döneminin bir kopuş oluşturduğunu düşünmeye itmektedir. Bu sorunsal hiç şüphesiz bekçilerle sınırlı kalmamalı ve II. Meşrutiyet döneminin topyekûn merkezileştirme siyaseti çerçevesinde okunmalıdır. Bu merkezileştirme siyasetinin sokaktaki etkisi ve gündelik hayatta kamu düzeninin sağlamasında resmi olmayan aktörlerin rollerinin devamlılığı meselesini sorgulamadan, o dönemde Osmanlı şehrinde (ya da bugünkü Türkiye şehirlerinde) kamu düzeninin korunması üzerine düşünebilmek güçtür.

Çeviri: Melike Yalçın

1908 JÖN TÜRK DEVRİMİ SONRASINDA İSTANBUL'DA ORTAYA ÇIKAN BİRKAÇ VAKA ÜZERİNE

Prof. Dr. FRANÇOIS GEORGEON*

1908 yılının Ekim ayında İstanbul'da bir dizi asayiş sorunu baş gösterdi. Şüphesiz bu ilk değildi; 24 Temmuz Jön Türk Devrimi'nden beri şehir bir kargaşa ortamındaydı. Doğrusunu söylemek gerekirse, bunlar anayasanın yeniden ilanıyla başlamıştı; Hürriyet'in ilanından ve yeni rejimden yana büyük gösteriler durumun ilk işaretleriydi. Ardından, Ağustos ayından itibaren İmparatorluk'ta o zamana kadar görülmemiş boyutlardaki grev dalgası geldi. Ekim ayının başında, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesine ve Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmesine karşı protesto eylemleri ve Avusturya mallarına karşı yürütülen boykot, binlerce göstericiyi sokağa döktü. Bununla birlikte, birkaç taşkınlığa rağmen, bu olaylar ciddi şiddet eylemlerine yol açmadı. Osmanlılar, başka ülkelerde yine "devrim" adı altında ortaya çıkan kanlı altüst oluşlarla Jön-Türk Devrimi'nin "barışçıl" niteliğini karşılaştırarak devrimin bu yönünün altını çizmekten son derece hoşlanıyorlardı.

Yine de şiddet kendini göstermekte gecikmeyecekti: 1909'un ilk aylarında özellikle gazetecilere yönelik ses getiren cinayetler dizisi, ardından Makedonya ordusu tarafından son derece sert bir biçimde bastırılan ve *31 Mart Vakası* olarak bilinen kanlı ayaklanma, taşrayla ilgili olarak da Adana'da Ermeni cemaatinin kurbanı olduğu kıyımlar. Ama bunlardan önce, özellikle Ekim ayındaki diplomatik krizin hemen ertesinde, Osmanlı başkentinde zaten şiddet olayları meydana gelmişti. Bu araştırma, işte bu olayların ikisine hasredilmiştir. Bu olayların Osmanlı basınından yola çıkarak yapılan ayrıntılı bir incelemesinin, İstanbul toplumunun tarihinde dönüm noktası olan bir dönemi daha yakından inceleme fırsatı vereceğini ve özellikle kentsel şiddet ve asayiş sorunları üzerine aydınlatıcı olacağını göstermek istiyoruz.

* CNRS (Fransız Ulusal Araştırma Merkezi) Araştırma Müdürü.

Olgular

Öncelikle, Osmanlı basınına ve çeşitli tanıklıklara dayanarak olguları ortaya koyalım. İlk olay, baş kışkırtıcısının adıyla, "Kör Ali vakası" olarak anılmaktadır. Bu vaka, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhakının ilan edilmesinin hemen ertesinde, 7 Ekim Çarşamba günü meydana gelmiştir. Fatih semtindeki Halıcılar Camii'nin imamı olan Kör Ali, büyük Fatih Camii'nde bir vaaz vermişti. Meşruti sisteme ve anayasaya karşı birkaç düşmanca sözden sonra etrafına onlarca insan topladı; onlara sarık yapabilmeleri için kumaş dağıttı ve İslam'ın yeşil bayrağını dalgalandırdı. "Allah'ını seven arkamızdan gelsin" diye haykırdı. Yolda giderek büyüyen küçük grup, Beyazıt'a doğru yöneldi; Karaköy Köprüsü'nü geçip Haliç'i katetti. Grup, Sultan Abdülhamid'in ikametgâhı olan Yıldız Sarayı'na kadar çıkmadan önce Beşiktaş'ın kenar mahallelerinden geçti. Birkaç yüz kişiye ulaşmış olan göstericiler, sarayda bizzat Sultan'ı görmek istediler. Abdülhamid tarafından acilen gönderilen Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad, Sultan'a Kör Ali ve taraftarlarının taleplerini iletti: Anayasayı reddediyorlar, Şeriat'ın yeniden hayata geçirilmesini talep ediyorlar, gerçekten yöneten bir hükümdar istiyorlar ("çobansız sürü olmaz" diyorlar) ve ayrıca da meyhanelerin kapatılmasını, portre fotoğraflarının yasaklanmasını ve Müslüman kadınların sıkı biçimde kapanmasını talep ediyorlardı. Ali Cevad, Sultan'ı yatıştırdı ve "bunlar ulema değil, kılık değiştirmiş Ramazan işsizleri" dedi. Bu olay, 27 Eylül'de başladı. Sultan sarayın penceresinde görünmeye karar verdi ve onlara birkaç güzel söz söyledi. Yıldız'dan dönerken gösteri şiddete dönüştü. Kalabalık hıncını Şeyhülislam'ın arabasından çıkardı ve camlarını kırdı; ardından yolda karşılaştığı Sadrazam Kâmil Paşa'ya karşı da gösteri yaptı. Ertesi gün polis Kör Ali'yi tutukladı; ancak taraftarları tutuklu olduğu Harbiye Nezareti önünde bir protesto gösterisi düzenlediler.[1]

---

1 Bkz. 8 Ekim'den sonraki bütün önemli gazeteler (*İkdam*, *Sabah*, *Tanin*, *Tercüman-i Hakikat*, *İttihad ve Terakki*, *Stamboul*). Ayrıca Ali Cevad'ın kıymetli tanıklıkları: *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, Ankara: TTK Basımevi, 1985. Keza Hüseyin Cahid Yalçın'ın anıları, "Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, sayı 83, sayı 13 ve *Siyasal Anılar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976, s. 36-37. Yazar, "31 Mart'ın genel provası"ndan söz etmektedir. *Stamboul*'a göre Yıldız'ın önünde 2000'den fazla gösterici vardı. *Sabah*, 27 Ekim'de Kör Ali davasının tutanaklarını yayımladı.

"Kör Ali vakası"nın ardından, en azından ilk bakışta onunla benzer özellikler taşıyan birkaç olay meydana geldi. Şöyle ki, aynı gün Üsküdar'daki Yeni Cami'nin imamı teravih namazından sonra verdiği vaazda, imanın ne kadar da zayıfladığını ilan ediyor ve bunu yapılan yeniliklere bağlıyordu. Yanında cemaatten birkaç kişiyle, Ramazan ayının geleneksel gösterilerinden birine, Üsküdar'da bir kahvede gerçekleştirilen Karagöz gösterisine saldırdı: Göstericiler temsil için gerilen perdeyi parçaladılar, özellikle çocuklardan oluşan izleyicileri itip kaktılar ve müşterileri dağıttılar. İki gün sonra, 9 Ekim Cuma günü, Fatih Camii'nde yeni bir olay meydana geldi; vaazın orta yerinde imamın sözünü kesen bir kişi, "ben bir fedaiyim, gerçekten bir padişah var mı?" diye haykırdı. Saldırgan bundan sonra bir bıçak çıkardı ama cemaat tarafından etkisiz hale getirildi.

Kör Ali vakasından tam bir hafta sonra, 14 Ekim'de, İstanbul'da vuku bulduğu mahallenin adıyla, "Beşiktaş vakası" olarak bilinen bir dram daha meydana geldi. Bu kez kalabalığı harekete geçiren, bir Müslüman kadının Hıristiyanlığa geçtiğinin duyulmasıydı. Vakayı kısaca özetleyelim: Bedriye adındaki genç bir dul bir süredir aşk ilişkisi yaşadığı Todori adındaki Rum bahçıvanın evine sığınır. Genç kadının babası kızını polise ihbar eder ve âşıkları yakalattırır. Sevgililer Beşiktaş Karakolu'na getirilir. Babanın çığlıklarıyla ayaklanan ve biraraya gelen mahallenin bazı sakinleri dehşet içinde, "Müslüman bir kadın Hıristiyan yapılmak isteniyor!" diye haykırırlar. Kalabalık, karakolun önünde uzunca bir süre kızgınlığını açığa vurur; sonrasında da, takviye güvenlik güçlerinin gelmesine rağmen, kapıları zorlayarak meydanı kuşatır, Todori'yi ve Bedriye'yi ele geçirir. Kalabalık Todori'yi linç ederken Bedriye'yi ölüme terk eder. Hızla olay yerine gönderilen süvari müfrezesi kalabalığı dağıtır ve on beş civarında kişi tutuklanır.[2] İşlenen suç, İstanbul'daki Rum cemaati arasında kızgınlık yaratmakta gecikmez; Rum işyeri sahipleri kepenklerini indirirler, Todori'nin naaşı bir arabanın üstünde başkentin Rum mahallelerinde dolaştırılır ve Tatavla'daki cenaze töreninde büyük bir kalabalık toplanır. Ancak, Patrikhane'nin ve Rum gazetelerinin cemaati sükûnete davet etmeleri üzerine yeni şiddet olayları önlenir.[3]

2 Bkz. 15 Ekim ve sonrasındaki gazeteler, özellikle *İkdam*. Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, sayı 87, sayı 17, ve agy, *Siyasal Anılar*, s. 45-47.

3 Konuya ilişkin olarak Yunan basınından gazete kupürlerini sağlayan Anastasia Falierou'ya teşekkür ederim.

Bu iki vakayı biraz daha yakından inceleyelim. İkisi birbirinden çok farklı iki ortamda meydana gelmiştir. Bir tarafta nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan ve dinsel muhafazakârlığıyla bilinen Fatih semti; diğer tarafta ise Rumlar, Ermeniler ve Türklerin yan yana yaşadığı çok karışık bir nüfusa sahip olan ve özellikle de çok yakındaki Yıldız Sarayı çalışanları ve memurlarının yaşadığı Beşiktaş semti.[4] İkisi de sahneye Müslüman bir kalabalığı çıkarıyor; anakronizme düşme riskini göze alarak başkentin "Müslüman sokağı"nın kendisini ifade ettiğini söyleyebiliriz. Bunun dışında her iki olay da, tam da Ramazan ayında meydana geliyor; biraz ileride bu faktörün öneminden söz edeceğiz. Ayrıca her iki olayda da göstericilerin, esas olarak sıradan insanlardan oluşan ve aşağı yukarı aynı olan sosyal kompozisyonunu da inceleyeceğiz. Kör Ali çılgınlığı bir camide başladı ve gösteri "Şeriat isteriz" çığlıklarıyla tamamlandı. Beşiktaş'ta işlenen suça gelince, bir Müslüman kadının Hıristiyan olmasına karşı verilen ve şiddet içeren bir tepkiydi. Kör Ali'nin eylemi yeni rejime karşı olan ve kendisini köktenci taleplerle ortaya koyan bir hoşnutsuzluğun varlığını gösteriyor. Bu talepler, sultan halifenin dinsel nitelikli iktidarını yeniden tesis etme isteği, parlamenter sistemin ve anayasanın ortadan kaldırılması, fotoğraf gibi yeniliklerin (*bid'at*) reddiyle Şeriat'a ve onun oruç tutma zorunluluğu,[5] alkol kullanma yasağı (kahvelerin değil ama meyhanelerin kapatılması), insan yüzü tasvirinin yasağı (fotoğrafın yasaklanması) ve kadının özgürlüğünün kaldırılması (kapanmanın geri getirilmesi) gibi buyruklarına geri dönme gerekliliğinden oluşuyordu. İkinci vaka Hıristiyanlara karşı örtük şiddeti ve cemaatler arası ilişkilerdeki sorunları açığa çıkarmaktadır. Müslümanların Hıristiyanlara saldırmaya ve onları tam da Şeker Bayramı sırasında kurban etmeye hazırlandıklarına dair dedikodular İstanbul'da dolaşmaktadır. Olaylar dinsel olduğu kadar ahlaki bir tepkiyi de açığa çıkarır. Göstericiler, Üsküdar'da ahlak dışı ve müstehcen buldukları ama son derece geleneksel bir gösteri olan Karagöz'e saldırırlar; Beşiktaş'ta aleyhine ayaklandıkları zinacı kadın ise Bedriye'dir. Tıpkı Kör Ali olayında olduğu gibi burada da, kadının

4 Mahallenin bu dönemdeki çok canlı bir tasviri için bkz. Hagop Mintzuri, *İstanbul Anıları, 1897-1940*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

5 Necdet Sakaoğlu, "Otuz bir Mart Olayı" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994, c. VI s. 184. Ancak yazar referans vermemektedir ve bu talebe atıfta bulunulduğuna hiçbir yerde rastlamadım, bununla birlikte bana muhtemel gözüküyor.

özgürleşmesi fikri şiddetle reddedilmektedir. Her halükârda, bu olaylar yeni rejimin laik yönelimlerini sorgulamakta ve Jön Türklerin yürütmek istedikleri cemaatlerin birliği (*ittihad-ı anasır*) siyasetine karşı açık bir tehdit anlamına gelmektedirler. Bir "reaksiyon"un hayaleti kendini göstermeye başlıyordu.

Peki, Jön Türk Devrimi'nden iki ay sonra bu şiddet olayları meydana gelirken, İstanbul'da durum neydi? Kör Ali vakasından hemen önceki günlerde çok ciddi bir diplomatik kriz Osmanlı İmparatorluğu'nu sarsıyordu: 5 Ekim'de, Berlin Antlaşması'ndan beri imparatorluğa bağlı bir prenslik olan Bulgaristan, bağımsızlığını ilan etti. Ertesi gün Avusturya hükümeti 1878'den beri işgal ettiği ama kâğıt üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilan etti. Bu iki olay, Temmuz ayında imparatorluğu kurtarmak için harekete geçen İttihat ve Terakki Cemiyeti ve rejim için arka arkaya iki sert tokattı. Birkaç gün sonra da üzerinde Osmanlı bayrağının hâlâ dalgalandığı Girit, Yunan Krallığı'na bağlılığını ilan ediyordu.

Bu olayların duyulması İstanbul'da büyük bir üzüntü ve kızgınlığa yol açıyordu. Kâmil Paşa hükümeti krizi çözmek için politik ve diplomatik bir çözüm ararken, Osmanlı başkentinin sokaklarında büyük gösteriler cereyan ediyordu. Mitingler binlerce insanı biraraya getiriyor, Avusturya mallarına yönelik boykot başlıyor ve imparatorluğun bütün büyük limanlarına yayılıyordu.[6] Bu gösteriler ve eylemlilikler şiddet olaylarına yol açmıyordu; ancak ortam son derece gergindi. Her ne kadar kalabalık, büyük Avrupa güçlerine, özellikle de Fransa ve İngiltere'ye duyduğu güveni ortaya koysa da, bunlar Avrupa karşısında son derece büyük bir içerleme duyulmasına engel değildi.

İşin gerçeği, Ekim başındaki diplomatik krizden önce dahi, karanlık bulutlar Osmanlı başkentinin üzerinde birikmeye başlamıştı. İlk anların esenliği geçer geçmez hayal kırıklıkları zamanı geldi. Siyasal kriz, sivil ve askeri çok sayıda memurun işten çıkarılması, grevlerin artması ve enflasyon hoşnutsuzluğu arttırdı. İttihat ve Terakki yönetimi, Prens Sabahaddin yandaşları tarafından kurulan liberal Ahrar Fırkası'nın muhalefetiyle karşı karşıya kaldı. Aynı zamanda, Jön Türklerin seküler eğilimlerinin oldukça rahatsız ettiği alt kademedeki ulemadan ve Abdülhamid rejimi-

6 Bkz. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu. Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İstanbul: İletişim, 2003.

nin askerlikten muaf tuttuğu ancak yeni rejimde askerlik hizmetini yerine getirmek tehdidiyle karşı karşıya kalan medrese öğrencilerinden oluşan bir grup dindarın düşmanlığıyla da karşı karşıyaydı. Üstelik Murad gibi bazı entelektüel eski Jön Türkler de *Mizan* dergisi aracılığıyla yangına körükle gidiyorlardı.

Her halükârda, sözünü ettiğimiz olaylar basında önemli ölçüde yer tutmaktaydı. Hadiseler gazetecilere de aynı soruları sordurmaktaydı: Olayların arkasında ne gizlenmekteydi? Bir manipülasyondan mı yoksa bir komplodan mı söz edilmeliydi? Eski rejime bağlı olanlar tarafından gerçekleştirilen bir komplo muydu bu? Yoksa liberal muhalifler tarafından mı? Dinsel bir tepki hareketi mi söz konusuydu? Dış güçlerin bir manipülasyonu olmasındı... Polis olaylara neden izin vermişti? Kolluk güçleri neredeydi? Sokakta huzur yeniden nasıl tesis edilebilirdi?

Olayların Oluşumu

İncelediğimiz olgular, çağdaşları tarafından "vaka" ya da "hadise" olarak adlandırılmışlar. Bu iki Arapça kökenli kelime, önemli olaylar için olduğu kadar önemsizleri için de kullanılır. Ne var ki, "vak'a" da dense, "hadise" de dense, söz konusu olan, Osmanlı tarihinde hiç görülmemiş yepyeni olgular değil burada. Daha çok banal, sıradan olgularla karşı karşıyayız. Peki, o zaman niye "hadise" haline geliyorlar? Onları görece önemsiz olay statüsünden "vaka" statüsüne geçiren şey ne?

Onları vaka yapan, öncelikle meydana gelme biçimleridir. Caminin birinde insanların coşmaları olağan bir şeydir; ama yüzlerce göstericinin hiçbir engelle karşılaşmadan imparatorluk sarayının pencerelerinin altına kadar ulaşmaları ve dönüşte şeyhülislama ve sadrazama saldırmaları, işte bu sıra dışıdır. Aynı şekilde, bir Hıristiyan erkeğin ve Müslüman kadının din değiştirme meselesi yüzünden öldürülmeleri, her ne kadar Tanzimat reformlarından beri bu tür dramların daha az yaşandığını düşünmekte haklı olsak da, Osmanlı tarihinde uzun bir listesi çıkarılabilecek bir olgudur. Ancak bir karakolun basılması ve suçun asayişi korumakla yükümlü bir binanın içinde işlenmesi, işte bu durum yine son derece sıra dışıdır. Beşiktaş meselesini vaka yapan şey, Todori ve Bedriye'nin öldürülmeleri değil, bu suçun bir karakolun içinde işlenmiş olmasıdır.

Vaka yaratmaya katkıda bulunan bir diğer unsur, bu türden olayların daha önceki rejimde, Abdülhamid'in saltanatı zamanında asla meydana gelemeyeceğine ilişkin yaygın kanıdır. Ya da en azından bu

boyutlara gelemezdi. Bu kadar taşkın göstericilerden oluşan bir kalabalık, güçlü kışlalarla çevrili ve sıkı bir biçimde korunan Yıldız Sarayı civarına asla ulaşamazdı. Göstericiler bir karakola asla saldıramazlardı; hele ki Beşiktaş'takine. Abdülhamid döneminde Beşiktaş karakolu, korkunç komiseri Hasan Paşa'nın sertliğiyle meşhurdu ve İsmail Hakkı'nın *İkdam*'da belirttiği gibi, Abdülhamid istibdadının timsaliydi.[7] Hüseyin Cahid'e göre, "idare-i müstebide zamanında Beşiktaş'tan geçenler hızlı lakırdı etmeğe korkarlar idi".[8]

Demek ki olaylar sıradan olmalarına rağmen, çelişkili bir biçimde ve kelimenin gerçek anlamıyla sıra dışı oldukları duygusunu verdiler. Ancak bu duygu, olayların kamuoyunda tuttuğu geniş yeri açıklamaya yetmez. Bunlara bir başka, hatta belki de ana etken olarak basının rolü eklenir. Orhan Koloğlu'nun dediği gibi, 1908'den sonra bir "basın patlaması"na tanık olunmaktadır.[9] Sayıların akışı son derece etkileyicidir: 1907 ile 1909 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamındaki süreli yayın sayısı 120'den 730'a çıkmıştır ve İstanbul'da bu rakam 52'den 377'ye ulaşmıştır. Ayrıca bu basın kendisini bir anda Abdülhamid döneminin sıkı sansüründen kurtulmuş bulmaktadır. 1908 Temmuz'undan sonra özellikle mizah ve taşlama dergilerinin sayısının önemli ölçüde artması, bu yeni basın özgürlüğünü göstermektedir.

Osmanlı basınının bu iki olaydan nasıl haberi olmuştur? Abdülhamid döneminde böylesi olaylar muhtemelen sessizce geçiştirilirdi ya da çok gerekirse yumuşatılmış bir biçimde üçüncü sayfa haberlerinde yer bulurdu. Jön Türk basınında ise, uluslararası ve diplomatik güncellik Ekim 1908 kriziyle son derece yüklüyken, bu olaylar önemli bir yer tuttu. Başyazılara, ayrıntılı makalelere ve analizlere günlerce, hatta haftalarca konu oldular. Kamuoyu da son derece hızlı bir biçimde çok geniş ölçüde seferber oldu; *Sabah*'ta olaydan iki gün sonra yazıldığı gibi, "sadece Beşiktaş olayından konuşuluyordu."

Gazetelerin sadece bu olayı nasıl anlattığını ele alalım mesela. Beşiktaş vakasına, ertesi gün basında kısa bir özetle yer verildi. Sonraki gün ise, yani 16 Ekim'de, hem başyazı hem de en önemli yazılar bu olaya ayrılmıştı. *İkdam* uzun bir yazı yayımladı: "Bir vak'a ki ne esefengiz-

7 *İkdam*, 17 Ekim 1908.

8 *Tanin*, 16 Ekim 1908.

9 Orhan Koloğlu, *1908 Basın Patlaması*, İstanbul: Bas-Haş yay., 2005.

dir." Aynı gün *Sabah*'ta da aynı içerikte, "Beşiktaş Vak'a-i Müessifesi" başlıklı bir yazı mevcut. Keza *Tanin* de, Hüseyin Cahid imzalı "Beşiktaş Vak'a-i Elimesi" isimli başyazısını ve iç sayfalarda "Beşiktaş'taki Vak'a-i Müessife" adlı yazıyı olaya ayırmıştır. İlk günler için "üzüntü" ve "elem" günleri diyebiliriz.

17 Ekim'den itibaren ise yazıların başlık ve içerikleri değişmeye başlıyor, artık "üzücü bir olay"dan söz edilmemektedir. Gazeteler artık kendi yürüttükleri soruşturmanın sonuçlarını açıklıyorlar. Polis soruşturmasına atıfta bulunuyor, elebaşları ve suçluların isimlerini veriyor ve meslekleri-ni açıklıyor, olayın toplumsal kompozisyonu hakkında bir fikir vermeye başlıyorlar. Bu aynı zamanda daha ayrıntılı analizlerin de zamanı. Örneğin 21 Ekim'de *Tercüman-ı Hakikat*, "Beşiktaş Cinayeti ve Politika" isminde ve dönemin en büyük kalemlerinden Ahmed Midhat Efendi imzalı bir başyazı yayımlamıştır. Olayın politik bir yönü olduğunu, kesinlikle birileri tarafından cesaretlendirildiğini iddia eden yazara göre, burada *reaksiyonerler* adını verdiklerinin olası rolü söz konusudur. Öte yandan Osmanlı basını endişeli bakışlarını Rum cemaatine yöneltmektedir; acaba bu cemaat içlerinden birisinin ölmesine nasıl bir tepki verecektir? Türk gazeteleri oybirliğiyle Rum vatandaşları itidalli ve ölçülü davranmaları yönünde sıkıştırmaktaydı. Bu kez "üzücü" olacak şeyin, İstanbul'da tam da seçimlerin gerçekleşeceği bir zamanda, cemaatler arası uyumlu ilişkileri tehlikeye atmak pahasına Todori'nin öldürülmesinin Rum cemaati tarafından araçsallaştırılması olacağını vurguluyorlardı.

Basın, olayları birkaç gün boyunca büyüttükten sonra, bu kez de etkilerini azaltmaya çalışıyor, "bu olayın boyutlarını abartmaktan iyice sakınmalıyız" diyordu bu sefer de. Bu tavır, 17 Ekim'de yayımlanan *Sabah* gazetesindeki "Meseleyi İ'zam Etmeyelim" başlıklı yazıda net bir biçimde görülüyordu: söz konusu olan, yazara göre, "alelade bir hadise"dir. *Tercüman-ı Hakikat* için de, "cinayet-i adiye"den ibarettir.[10] Sonuçta basın, bu tür şiddet olaylarına, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki linçler örneğinde olduğu gibi medeni ülkeler arasında da rastlanmaktadır diyordu özetle: Yine Amerika Birleşik Devletleri'nde beyazlar ve siyahlar arasındaki evliliklerin büyük bir yüz kızartıcı olay (*fezahat*) olarak görüldüğü vurgulanmaktaydı.[11] Aynı şey, Kör Ali olayı için de geçerliydi; üstelik

10 *Tercüman-ı Hakikat*, 21 Ekim 1908.

11 *Sabah*, 17 Ekim 1908.

elebaşının fotoğrafları resimli dergileri süslemekteydi. Aynı şekilde olayın üstünde durmak, üzüntüsünü duymak, dışarıda Türkiye hakkında vereceği olumsuz etkiden rahatsız olmak da yerini, olayın ehemmiyetini görelileştirmeye hatta giderek tüm önemini inkâr etmeye bırakmaktaydı. *Revue du monde musulman*, Osmanlı basınının tamamının tutumunu tekrarlayarak, "bu türden gösterilere çok fazla önem atfetmediğini" açıklamıştır.[12] Olayların etkisini hafifletmek için bütün yollar mubah kabul edildi; örneğin bu dramın aktörlerinin saygınlıklarını ellerinden alma politikası izlendi. Kör Ali bir hasta, bir deli, onu takip edenler de sahte ulema ilan edildi. İttihat ve Terakki'nin resmi yayın organının yazarlarının kalemi, Bedriye'yi bir "fahişe"ye dönüştürdü.[13] Sanki böyle olursa kamuoyu nezdinde suç hafife alınacak ve hatta meşru görülecekmiş gibi...

Din, Ahlak ve Politika: 1908 Ramazan'ına Kısa Bir Bakış

Söz konusu olaylar, daha önce de belirttiğimiz gibi, Ramazan ayında meydana geldi. 1908 yılında oruç ayı 27 Eylül'de başlıyor ve 26 Ekim'de sona eriyordu. Kör Ali girişimi Ramazan'ın 11. günü olan 7 Ekim'de ve Beşiktaş vakası da aynı ayın 18'inde vuku bulmuştur. Şimdi bu veriyi analiz etmenin zamanı geldi.

Oruç tutulan ayın İstanbul'da genel olarak yarattığı koşullar üzerine bu makale çerçevesinde uzun uzadıya duramayız. Sadece dinsel duyarlılıkların keskinleştiği ve dinsel çerçevenin çok daha etkili olduğu bir zaman dilimi olduğunu hatırlatmak yetecektir. Ramazan aynı zamanda biraraya gelmelerin, kalabalıkların ve karşılaşmaların zamanıdır; yani kolektif hareketliliğe son derece uygundur. Zaten Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad'ın, Kör Ali'nin yandaşları arasında Ramazan dolayısıyla işsiz kalmış seyyar satıcıların, aşçıların ve işsizlerin oluşturduğu bir kalabalık olduğunu görmesi manidardır.[14] Ramazan ayı siyasal iktidar için de kendi meşruiyetini yeniden kurması bakımından önemlidir; beslenme, giyinme ve konukseverlik gibi ailelerin özel ihtiyaçlarını karşılayabilecek mi, düzenin geçerli olmasını sağlayabilecek mi? İstanbul'da Ramazanlarla ilgili olarak bundan birkaç yıl önce gerçekleştirilen bir çalışma, bizi, Ramazan ayında genel olarak asayişe ve kamu düze-

12 *Revue du monde musulman*, 1908, s. 519.

13 *İttihad ve Terakki*, sayı 33, 20 Ekim 1908.

14 *Ramazan-ı Şerif ve bâhasus akşam üstü olması münasebetiyle sokaklarda bulunan işsiz güçsüz bir takım adamlardır. Beşiktaştaki aşçı ve tablakârlar da bu herifin* [Kör Ali] *arkasına takılarak buraya gelmişler*, op.cit., s. 15.

nine uyulduğu ve özellikle cemaatler arası şiddet olmak üzere, şiddet olaylarının oldukça seyrek olduğu sonucuna götürdü.[15] 1908 yılının Ramazan ayı birçok bakımdan Abdülhamid dönemi Ramazanlarına benzemektedir. Bununla birlikte, bu yılın Ramazan'ı birkaç değişik özellikle kendini gösterir. Öncelikle Jön Türk devriminden sonraki ilk oruç ayıdır; "Hürriyeti'n ilk Ramazan"dır. Bu konu, üzerine derinlemesine bir çalışma yapılmasın beklemektedir. Ancak şu an için söyleyebileceğimiz, İstanbul'daki bu Ramazan ayının 1908'den öncekilere göre muhtemelen daha "özgürlükçü" olduğuydu. Geleneksel olarak hoşgörülü bir havaya sahip olan Ramazan ayının iklimiyle, Temmuz devrimiyle birlikte oluşan ve iki ay sonra, eylül sonunda tamamıyla ortadan kalkmamış bir özgürlük iklimi üst üste bindi. Bu da, yasaya karşı gelen davranışların, normalde olduğundan daha fazla ortaya çıkması sonucunu verdi. Bu noktayı göstermek için birkaç örnek yeterli olacaktır: Jön Türk Devrimi'nden beri Müslüman kadınlar daha özgürce hareket etmektedirler. Bir kısmı anayasa yanlısı gösterilerin daha çok erkek olan kalabalıklarının arasına karışmış, bir küçük azınlık mitinglere katılmış, kamusal alana daha belirgin bir biçimde katılmışlar ve daha açık kıyafetler giymeye cesaret etmişlerdir. Birkaç hafta içinde, en azından Osmanlı başkentinin kimi mahallelerinde, kadınlar kamusal alanda çok daha görünür hale gelmişti ve bu durum özellikle Ramazan başından beri daha da belirgindi. Sokaklarda dolaşan kadınlara yönelik saldırılar, Eylül sonundan önce meydana gelmişlerdi ama Ramazan ayı boyunca daha da fazlalaşmışa benziyorlar.[16] Yazar ve şair Mehmed Akif, özellikle kadınların kapanmasının, yani tesettürün ihmal edilmesinden üzüntü duyuyordu.[17] Aynı şekilde, kimi tanıklıklar oruç tutma alışkanlığına geçen senelere göre

15 Bkz. François Georgeon, "Le ramadan à Istanbul de l'Empire à la République", *Vivre dans l'Empire ottoman*, der. François Georgeon ve Paul Dumont, Paris: L'Harmattan, 1997, s. 31-114; Türkçesi "İmparatorluktan Cumhuriyete İstanbul'da Ramazan", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak: Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatlerarası İlişkiler (18.-20. yüzyıllar)*, der. François Georgeon, Paul Dumont; çev. Maide Selen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 41-136; ayrıca bkz. François Georgeon "Les usages politiques du ramadan, de l'Empire ottoman à la République de Turquie", *Ramadan et politique*, der. Fariba Adelkhah ve François Georgeon, Paris: CNRS Editions, 2000, s. 21-40.

16 Bkz. Sina Akşin, *Essays in Ottoman-Turkish Political History*, İstanbul: The Isis Press, 2000.

17 *Sırat-ı Müstakim*, sayı 15, I/1908.

daha gevşekçe uyulduğunu düşünmemize yol açıyor; özellikle genç insanlar alenen yiyor, içiyor ve sigara yakıyorlardı. Bunun üzerine polis memurları tarafından alınanlar da savunmalarında, yeni rejim tarafından kurulan "özgürlük" ortamına başvuruyorlardı.[18] Bu duruma büyük tepki duyan ve ananelerin zayıflamasından şikâyetçi olan muhafazakâr ve dinci çevreler, tüm bunlardan Jön Türkleri sorumlu tutuyordu. Demek ki, Ramazan'ın kısmen gevşek olan ilk günlerinin ortamı, dini duyguların ve duyarlılıkların harekete geçirilmesinde etkili oldu.[19]

Basında sıkça tekrar edilen bir diğer husus, olayların cahiller tarafından gerçekleştirildiğidir. Dini bakış açısından cehalet, bizzat dinsel cehalet anlamına gelmektedir; nitekim İslamcı eğilimli olan *Beyanü'l-Hakk* dergisi, 20 Ekim tarihli üçüncü sayısında, "Beşiktaş Hadisesi ve Ahkâm-ı Şer'iye" başlıklı bir yazı yayımlar.[20] Yazıya göre, bu olay sadece İslam'ın hükümlerinin bilinmiyor oluşuna bağlıdır; demek ki bir avuç edepsiz tarafından işlenen bu suçu Müslümanların bütününe mal etmek haksızlıktır ve böylesi edepsizce davranışlara dünyanın her yerinde rastlanmaktadır. Ama ister dini yasaya isterse de hukuki (medeni) yasaya ilişkin cehalet olsun, her iki durumda da çıkarılacak sonuç aynıdır: Halkı eğitmek gerektiğine ve yurttaşlığın temel unsurlarının halkın kafasına sokulması için okullar yetersiz olduğuna göre bu eğitim, cami gibi geleneksel duraklardan ve ulema gibi deneyimli aracılardan geçmektedir. Jön Türklerin, Abdülhamid'in modernleştirmekten imtina ettiği medreselerin reformunu kendi gündemlerine hızla aldıklarını fark etmek şaşırtıcı değildir.[21]

Burada karşımıza aynı zamanda vaaz meselesi de çıkmaktadır.[22] Özellikle Ramazan ayında bu konu özel bir önem arz eder; camilerde vaazlara katılım daha yüksektir, inananlar aktarılan mesajdan çok daha fazla etkilenirler. Ramazan ayında verilen vaazlar, İslam'ın diğer sıradan aylarında verilen vaazlara göre çok daha fazla etkilidir. Öte yandan, İstanbul'un medrese öğrencileri, softalar, vaaz vermeye (cerre gitmeye) başlamakta-

18 *Sırat-ı Müstakim*, sayı 94, II/1909, s. 283-284.

19 Bu ay boyunca, İstanbul dışında, Halep'te de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dindar taraftarlarıyla Jön Türklere düşman olan dinciler arasında gerilimler meydana gelmiştir.

20 *Beyanü'l-Hakk*, sayı 3, 23 Ramazan 326 [20 Ekim 1908], s. 2-4.

21 Krş. Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları", *AÜDTC Fakültesi Dergisi*, XXX, 1-2, 1979-1982.

22 Bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul: İz Yayınları, 1994.

dırlar. Mehmed Akif, vaazların önemini gazetelerle karşılaştırmaktaydı; ona göre çok az okuması yazması olan ve basılı malzemenin okunmasına ulaşımın çok zor olduğu bir toplumda vaaz daha etkilidir. Peki, camilerde verilen vaazlardan ve Cuma hutbelerinden oluşan bu temel iletişim aracını kim kontrol edecekti? Abdülhamid döneminde Sultan'ın hiç güvenmediği bir grup olan ulema yakından takip ediliyordu; Tanrı'nın hizmetkârları ancak dualardan ve batıl inançlardan (israiliyat) bahsedebiliyorlardı. Camilerin içinde hafiyelerin varlığı, vaaz verenlerin siyasal nitelikli konuları açmalarına engel oluyordu. Kullandığı her yanlış sözcük, vaizein, bir "cani gibi" hapse atılmasına veya sürgüne gönderilmesine mal olabiliyordu.[23]

Peki ya Jön Türk Devrimi'nin ertesinde durum neydi? Sultanın muhbirlerinden birden bire kurtulmuş olan camilere de hürriyet girmekteydi. O halde camileri tamamen serbest mi bırakmalı yoksa takip mi etmeliydi? Tanrı'nın hizmetkârlarının nasıl isterlerse öyle konuşmalarına izin verilmeli miydi, yoksa aksine, vaazlar üzerinde sıkı bir denetim mi oluşturulmalıydı? Jön Türkler işe öncelikle değişimi kutlayarak başladılar: İttihat ve Terakki, Ramazan ayında ulemanın ve vaizlerin vazifelerini tam bir özgürlük içinde ifa edeceklerini ilan etti.[24] Ancak İttihat ve Terakki yöneticileri vaaz, hutbe, nasihat ve irşat gibi eğitim, propaganda ve endoktrinasyon yöntemlerinin önemini hızla kavradılar; üstüne üstlük çok kısa bir zamanda seçimler gerçekleşecekti. Ramazan'ın ilk günlerinde, Kör Ali ve Beşiktaş olaylarından da önce, İttihat ve Terakki Cemiyeti, resmi gazete *Takvim-i Vekayi*'de, bazı gazeteler tarafından yayımlanmış olan, vaizlere anayasal rejim lehine ve özellikle bu rejimin İslam prensipleriyle uyumlu olduğu yönünde vaaz vermelerini isteyen bir genelge yayımladı.[25] Ekim ayında ortaya çıkan iki olay, yöneticilerin "iletişim politikalarında" vaaz yönteminin önemine olan inançlarını pekiştirdi. Kör Ali olayının kökeninde anayasaya ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik düşmanca bir vaaz yatıyordu; Beşiktaş olayında ise, gazeteler, ulemadan birinin her din adamının yapması gerektiği üzere "nasihatler" vererek topluluğu yatıştırmayı denediğini fakat başarılı olamadığını özellikle belirtiyorlardı.

---

23 *İttihad ve Terakki*, sayı 23, 27 Eylül 1908.
24 Agy.
25 *Takvim-i Veka'yi*, sayı 2, 29 Eylül 1908.

Daha sonraları, camilerde verilen vaazların ne derece önemli siyasal tartışmalara dönüştüğünü görüyoruz. 1909'da, Mustafa Sabri, Ramazan ayında vaaz verecek olan ulum talebelerine anayasal rejimi doğru bir şekilde anlatmaya dikkat etmelerini telkin edecektir.[26] *Beyaü'l- Hakk*'ta yayımlanan başka bir makale ise vaazların vasatlığına çözüm bulmak ve de belirli vaaz kalıpları oluşturmak için müftülerin başkanlık edeceği komiteler kurulmasını önerir. Kısa bir süre içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkisiyle vaaz derlemeleri yayımlanır. Şehzadebaşı Kulübü'nün hazırladığı *Mevaız-i Diniye* bu derlemelerden biridir.[27] 1910'da, Mısırlı büyük reformcu ve Kahire'de *el-Manar*'ın yayıncısı olan Reşid Rıza, Ramazan ayını İstanbul'da geçirir; camilerde duyduğu vaazların içeriği karşısında hayrete düşer. Der ki, ne Mısır'da ne Suriye'de, başka hiçbir yerde bulamayacağımız bir şey var İstanbul'da: "siyasi vaazlar".[28] 1912'de İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidardan düştüğünde, liberal muhalifleri de "siyasi vaazları" İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı kullanacaktır.

Sorgulanan Asayiş

Sonuç olarak bu iki olay, Jön Türk Devrimi sonrasında Osmanlı başkentinde asayiş meselesini keskin bir şekilde ortaya koymaktadır. Birkaç ay, hatta birkaç hafta içerisinde düzen büyük oranda çöktü. Gizli polis dağıtıldı, Abdülhamid'in inşa ettiği toplumsal denetleme mekanizmaları zayıfladı. Temmuz ayında ilan edilen ve aslında politik suçluları kapsayan aftan adi suçtan yargılanan mahkûmlar da faydalandı: İstanbul, "arı gibi işleyen" suçluların, hırsızların, yankesicilerin elindeydi artık.[29] Ferdan Ergut'un da ortaya koyduğu gibi, Abdülhamid döneminde polis özellikle elitleri denetlemek ve hazırlayacakları komploları engellemekle görevliydi.[30] Kitle hareketleri veya kararlı göstericilerle karşı karşıya kaldığında kullanacak ne tecrübesi ne de iktidarı vardı.

---

26 "Talebe-i Uluma", *Beyanü'l-Hakk*, sayı 33, Temmuz 1909, s. 764–768.

27 *Mevaız-i Diniye*, İstanbul, 1328–1329, Matbaa-ı Amire (İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü tarafından yayımlanmıştır).

28 Bkz. Kahire'deki dergisi *el-Manar*'da yayınlanmış makalelerinden birisinin Türkçe çevirisi: "Reşit Rıza Gözüyle 1910 İstanbul Ramazanı ve Dini Hayat", *İstanbul Araştırmaları*, sayı 4, Kış 1998, s. 191–197.

29 *İkdam*, 26 Ekim 1908.

30 Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis*, İstanbul: İletişim, 2004, s. 143.

Bu durum karşısında, basında yoğun bir "emniyet" ihtiyacı ifade edilmeye başlandı. Emniyet teriminin dönüşümü üzerine birkaç söz söylemek gerekirse, bu, 1839 Gülhane Hatt-ı Şerif'inde, yani Tanzimat dönemini başlatan reformların kurucu metninde en çok geçen sözcüktür. O dönemde, yeni sultan Abdülmecid'in maiyetinin, bakanlarının, bürokratlarının, yüksek rütbeli memurlarının, yani bu metnin yazarlarının istediği şey, malları, hayatları ve onurları için bir güvenlik garantisiydi. Söz konusu olan, müsadereler veya keyfi idamlarla kendini gösteren iktidarın keyfi uygulamalarından korunmaktı. Bundan tam yetmiş yıl sonra dile getirilen "emniyet" talebi ise daha farklı bir şeyi gizlemekteydi: Genelde *asayiş* veya *inzibat* gibi daha somut terimlerle birlikte ifade edilen haliyle emniyet, bundan böyle sokakta kamu düzeninin garanti edildiğini görme isteği anlamına gelecekti. Hüseyin Cahid *Tanin*'de işte bunu hatırlatmaktadır, ülkenin *emniyet* ve *inzibat*a ihtiyacı vardır: "Sabahları sokağa çıkan, geceleyin evlerine çekilen kimseler kendilerini muhafaza edecek bir devlet kuvvetinin mevcudiyetine emin olmasalar, ne heyet-i içtimaiye kalır ne devlet kalır. Bütün memleket bir meydan-ı harbe döner."[31]

Bu durum, siyasi satranç tahtasında yeni bir güç olan İttihat ve Terakki Cemiyeti bakımından düzeni sağlamak için kendi kapasitesini gösterme imkânı anlamına geliyordu. Düzen talebi, öncelikle Jön Türkler arasından geldi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı *İttihad ve Terakki*, "intizam ve asayiş ise medeniyetin, terakkiyatın esaslı ruhudur" şeklinde açıklamalar yapıyordu.[32] Cemiyetin resmi sözcüsü Hüseyin Cahid'e göreyse, halk kendi kendine adaleti sağlayamaz. Ona göre bir devletin ilk görevi, "emniyet ve inzibatı temin etmektedir."[33] Kanunun gücünü tesis etmek gerekir. "İnsanlara, özgürlüğün kanunun yokluğu olduğunu düşündürtmemeliyiz" diyerek 16 Ekim'de *Tanin* gazetesinde bu hususu bir kez daha vurguluyordu. "Halbuki kanun intisab ve iltimas tanımaz. Bir cürüm irtikâb eden behemehal cezasını görür. Fakat bu fikr-i kanunu kafalara sokacak demir el, hiç bükülmeyen o kanun kolu nerede?" Demek ki polisi güçlendirmek gerekmektedir. Hüseyin Cahid hücum borusunu çalıyor ve ilan ediyor: "Zabıtasız devlet olmaz". "Bir nokta-i nazarca medeniyet demek zabıta demek" diye de ekliyor.

---

31 *Tanin*, 20 Ekim 1908.
32 *İttihad ve Terakki*, 20 Ekim 1908.
33 *Tanin*, 16 Ekim 1908.

Basın tarafından büyük bir gürültü patırtıyla istenen Osmanlı başkentinde asayişin tesisi, aynı zamanda yeni rejimin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun imajını koruma kaygısına da cevap vermektedir. Bu, yeni rejim için temel meselelerden birisidir. Bu nedenle, Kasımpaşa Bahriye Rüşdiyesi öğrencileri Eylül ayının sonunda gösteriler düzenleyince, basın şiddetli bir biçimde tepki göstermektedir. Eski rejim döneminde okulların içler acısı durumunu düşünürsek öğrencilerin talepleri haklıdır diye yazar *İkdam*. Ancak onların sokaklarda gösteri yapmasını mutlaka engellemeliyiz diye ekler: "Sonra milel-i sairenin maskarası oluruz". Aynı şekilde, 1908 Ekim'inde meydana gelen karışıklıklar, yeni rejimin Batı'daki imajına gölge düşürme riski taşımaktadır. Batılılar iki olay arasında bağlantı kurmakta ve onlara bir ortak payda vermekte gecikmeyeceklerdir: Müslüman fanatizminin patlaması. Kör Ali'nin eyleminden sonra *Revue du monde musulman* dergisi, "Osmanlı basınının bu kadar uygunsuz sahnelerin hoş görülmemesini talep ettiğini" yazmaktadır.[34] Bu konuyla ilgili olarak, Mustafa Kemal'in 1925'te tarikatların kapatılmasını haklı çıkarmak için *Nutuk*'un sonunda kurduğu meşhur cümleyi hatırlamak gerekir: "Birtakım şeyhlerin, dedelerin, seyyidlerin, çelebilerin, babaların, emirlerin arkasından sürüklenen ve falcılara, büyücülere, üfürükçülere, nüshacılara tâli' ve hayatlarını emniyet eden insanlardan mürekkeb bir kütleye, medeni bir millet nazarile bakılabilir mi?"[35] Burada söz konusu olan tarikat olmasa da, bu cümleyi okuyan, Mustafa Kemal'in Kör Ali vakasına tanıklık ettiği duygusuna kapılır.

İki olay üzerine yaptığımız söylem analizi, imaj meselesi dışındaki bir boyutu da, toplumsal korku olgusunu açığa çıkarıyor. Basın, genel olarak sokakta düzenin yeniden tesisini talep etmektedir. *Tercüman-ı Hakikat*'te 12 Ekim'de yayımlanan bir yazı, "sokaklardaki alçaklar, edepsizler kadınların çarşaflarını yırtıyorlar. Herkesi tehdit ediyorlar. Erbâb-ı namus duçar-ı haşyet oluyorlar" diyerek yakınmaktadır. Sokaklar, kamuya açık alanlar artık güvenli değildir. 18 Ekim'de aynı gazete, "istırahat-ı umumiye münselib olduğu"ndan üzülmekte ve özgürlüğü bahane ederek tezgâhlarını başkentin en kalabalık sokaklarına yerleştiren tüccarları gidiş gelişi engelledikleri gerekçesiyle ihbar etmektedir. Hâlbuki diye eklemektedir gazete, "caddeler pazar mahalli" değildir. Eğer belediye

---

34 *Revue du monde musulman*, 1908, s. 519.

35 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara: [Türk Tayyare Cemiyeti], 1927, s. 542.

memurları onlara aklın sesini duyurmayı başaramıyorlarsa, o halde onları kovması gereken, polislerdir. Şehirde yurttaşların güvenliğini temin etmek ve dürüst insanların kendi işleriyle meşgul olmalarını sağlayabilmek için daha güçlü bir iktidar talep edilmektedir.

Jön Türk Devrimi'nin esenlik veren havası dağıldıktan ve neşeli, kardeşleşen, barışçıl kalabalıklardan sonra, ekim olayları devrimin başka bir yüzünü açığa çıkarmıştır: 1908, nüfusun ayaktakımını salıverdi. Asayişi bozanları tanımlamak için kullanılan haydut, hain, isyancı, cahil, aptal, deli gibi aşağılayıcı terimlerin yanında, onların toplumsal durumlarına açıkça atıfta bulunan bir kelime dağarcığı da oluşmuştu: edani, evbaş, avam, avam-i nas, ayaktakımı. Tutuklanan insanların isimlerinin, köken ve mesleklerinin ilk adliye soruşturmalarıyla açığa çıkması üzerine basın bu bilgiyi taşımakta gecikmedi: Yakalananların çoğu başkentte küçük işlerde çalışan taşralılardı; bu insanlar bargir, manav, arabacı, sürücü, seyis ve rençberdi. *Tercüman-ı Hakikat*'e göre sonuç olarak bu olaylar "ayaktakımı"nın eseriydi. Devlet bu insanlara karşı sert davranmakta tereddüt etmemeliydi; *Sabah*'a göre halk bundan sonra şunu söylenmiş kabul etmeliydi:

> Avam-i nas bilmeli ki bundan sonra hükümet böyle cüretkârların cezasını tertib etmekte zerre kadar terahi etmeyecektir. İşte artık avam-ı nas ona göre hareket eylemelidir.

Basın tarafından kullanılan kelime dağarcığının ortaya koyduğu bu toplumsal boyut, bize Jön-Türk Devriminin en azından bu anlamda bir "burjuva devrimi" olduğunu hatırlatmaktadır. Ağustos ve Eylül grevleri işçi sınıfının varlığını ilk kez ortaya çıkarmıştı; Ekim olayları ise toplumsal tabakalaşmanın en altındakilerin, ancak güçlü bir polis kuvvetinin ve kanunun hüküm sürmesinin "erbab-ı namus"u koruyabileceği bir tehlikeli sınıfın, ayaktakımının varlığını ortaya koymaktaydı.

19 Ekim'den itibaren, 2. ve 3. Ordu'ya ait birçok tabur toplumsal karışıklıklara engel olmak üzere İstanbul'a çağrıldı. Polisin zayıflığı boşluğu askerin doldurmasına neden oldu: Süreç 1908 Ekim'inde başlamıştı. Bu, özellikle 31 Mart Vakası zamanında iyice böyle olacaktı. Olayların açığa çıkardığı şey, Jön Türk Devrimi'nden sonra İstanbul'da asayiş güçlerinin olağanüstü zayıflığıdır: Askerlere ve orduya yolu açacak olan bir biçimiyle işte bu zayıflıktır. Abdülhamid döneminde asayişi koruyan sistemin

çözülmesi, yeni rejimin orduya ve militarizme sapmasının tohumlarını içinde taşır.

Sonuç

Ekim 1908'de meydana gelen olayların analizi, 1908 Temmuz Devrimi'nden Nisan 1909'daki "gerici" darbeye uzanan (Erik J. Zürcher'in yerinde bir biçimde "Ides of April" adını verdiği) dönemi aydınlatmaktadır. Burada incelediğimiz Ekim 1908 olayları, Jön Türk Devrimi'nin tarihinde bir dönüm noktasına işaret etmektedir. Aynı ayın başında meydana gelen diplomatik krizle birlikte, devrimin liberal ve iyimser aşamasının sonuna işaret etmektedirler. Ekim olayları, bir "tepki" hareketi oluşması ihtimalini açığa çıkarmışlardır; üstelik tepki fikrinin kendisi bile tereddütlü olarak ifade edilmektedir -Osmanlı basınında *aksülamel, hareket-i irticaiye, reaksiyon* gibi terimlere rastlanmaktadır- bu da hem sıradan hem de yeni olan bu olaylar üzerine düşünmenin zorluğuna işaret etmektedir. Bu bize aynı zamanda, politika uzmanları gibi konuşmak gerekirse, "kolektif hareketlilik repertuarı"nın Jön Türk Devrimi'nden beri nasıl da genişlediğini göstermektedir.

Aynı zamanda bu olaylar, kalabalığın, Osmanlı kamusal alanına, düzensiz, disiplinsiz ve saldırgan bir kütle halinde kalabalığın, seçkinlerde bir gerginlik ve bir savunma refleksi yaratarak (güvenlik, polis), baskın yaparak girmesi anlamına gelmektedir. "Toplumsal sorun"dan muzdarip olan Batı'nın aksine uyumlu, kardeşçe yaşayan ve sınıfsız bir toplum olarak Osmanlı İmparatorluğu miti, önce yaz grevleriyle sonra da Ekim olaylarıyla 1908'in hemen sonrasında gürültülü bir biçimde patladı. İktidar, işçi sorununa karşı grevle ilgili kanunu (Tatil-i Eşgal Kanunu) 1909'da resmi olarak yayımlayarak yasa koyabilmiştir. Peki, daha yaygın bir popüler tepkiye karşı ne yapılabilir? Ekim olayları, Hüseyin Cahid'in kelimelerini yeniden kullanırsak, bir biçimiyle 31 Mart'ın ilk provalarını oluşturmaktadırlar.[36]

Çeviren: Özgür Sevgi Göral

---

36 Erik Jan Zürcher, "The Ides of April : A Fundamentalist Uprising in Istanbul in 1909?", *State and Islam*, der. C. van Dijk ve A.H. de Groot, Leiden: Research School CNWS, 1995, s. 64–76. [Sezar'ın öldürüldüğü 15 Mart'a (Roma takviminde *idus martii*) anıştırma. 31 Mart, gregoryen takvimde 13 Nisan'a rastlıyor - ç. n.]

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: OSMANLI HAPİSHANELERİ

OSMANLI'NIN YÜZLERCE YIL SÜREN CEZALANDIRMA VE KORKUTMA REFLEKSİ: PRANGAYA VURMA

Yrd. Doç. Dr. YASEMİN SANER*

Pranga terimi ansızın, Osmanlı ceza kanunlarından ikincisinde (1851) çok sayıda maddede yer almış şekilde karşımıza çıkar; üçüncü ceza kanununda (1858) ise kendini fark ettirmeyecek ölçüde, kanun metninin içinde birbirinden çok uzakta kalan iki ayrı maddede saklanmış gibidir; öyle ki, kendini unutturur. Oysa Osmanlı kanunları, kanun ekleri ve nizamnameleri yakından incelendiğinde ve resmi belgelere bakıldığında, hemen bütün 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başlarında, belirli suçları işlemiş mahkûmların ayaklarına pranga takılmış olduğu ortaya çıkıyor. Üstelik, kanunların emretmediği durumlarda bile bunun mahkûmlara uygulandığı anlaşılıyor. Ancak uygulama söz konusu iki yüzyılla da sınırlı kalmamış görünüyor; çünkü anı, etimolojik sözlük, şiir gibi kaynaklar, Osmanlıların çok daha eski yüzyıllardaki pranga uygulamalarından bizi haberdar ediyor.

Bu yazıda pranga uygulamasının; bir tedbir, bir cezalandırma ve bir korkutma aracı olarak Osmanlı topraklarında 16. yüzyıla kadar giden bir geçmişinin olabileceğini ve imparatorluğun sonuna kadar da sürmüş olduğunu göstermeyi amaçlıyorum. Pranga uygulamasının, gerek 19. yüzyılda ve sonrasında ve gerek ondan önceki yüzyıllarda, Osmanlı devlet ve cezaevi yöneticileriyle hukukçularının suç, suçlu ve mahkûma bakış ve yaklaşımlarını anlamakta bir ölçüt olabileceğini düşünüyorum. Ayrıca

* Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü.

arşiv belgelerinin ışığında, kürek ve pranga cezaları ve Osmanlı ceza kanunları hakkında hem bazı yanlış kanıları düzeltmeye ve hem de birtakım yeni bilgileri sunmaya çalışacağım.

Burada kesin ifadeler kullanmak ve kesin sonuçlar öne sürmekten olabildiğince kaçınacak ve aksine kuşkular ve olasılıklar üzerinde duracağım; çünkü Osmanlı hukuku ve imparatorluktaki suç ve ceza hakkındaki çalışmalarda henüz yolun başında olduğumuz ve altyapımızı daha yeni oluşturduğumuz kanısındayım.

I - Sözcük Anlamı ve Nitelikleri

Etimolojisi

Kamûs-i Türkî'de pranga sözcüğü, pranka (پرانقه) imlasıyla yazılmış ve "vaktiyle zindanda mücrimin [suçlu] ayağına urulan kütük, tomruk;[1] mücrimlerin ayağına urulan zencirli halka" diye tarif edilmiştir. Aynı kaynakta prangabent sözcüğü, prankabend (پرانقه بند) imlasıyla yazılmış ve "prankaya urulmuş; prankalı" diye açıklanmıştır.[2]

Pranganın resmi belge, kitap, kanun metni ve bu gibi Osmanlı kaynaklarında bazen pranga (پرانغه), bazen de pranka (پرانقه) imlasıyla yazılmış şekilleriyle karşılaşılıyor. Kahane ve Tietze, branga ve branka imlalarına da rastlamışlardır. İkilinin açıklamasına göre, Türkçe'deki pranga terimi, yaklaşık 17. yüzyıl başlarında İtalya'da *branca* imlasıyla ortaya çıkmış bir Akdeniz teriminin, doğudaki uzantısıydı. İki araştırmacı, İtalyanca'da "bir küreğe tahsis edilmiş kürek esirlerine ait zincir takımı" anlamına gelen bu terimin Balkan dillerindeki imlalarını vermiş ve yine Balkan dillerindeki anlamlarını İngilizce ya da Almanca karşılıklarıyla açıklamışlardır: Sırpça-Hırvatça'da *pranga* (*block* ağaç kütüğü, iri taş parçası; engel), Arnavutça'da *prangë* (*fetter*, *handcuff*, *chain* mahpusun ayağına vurulan zincir, kelepçe, zincir) ve Yunanca'da πράγγα (*Kette* zincir).[3] Bir başka araştırmacı da, pranganın gemilerde kürek cezasına çarptırılanların ayak-

1 Eskiden tutsak ve tutukluların ayaklarına takılan kütük.

2 Ş[emseddin]. Sâmî [Fraşerî], *Kamûs-i Türkî*, 1317, s.350. Prangabent sözcüğünün eski Türkçe'deki imlası "prangabend" ya da "prankabend"dir. Bend sözcüğünün buradaki anlamını Şemseddin Sâmî adı geçen eser s. 304'te "bağlanmış, bağlı, merbut, mukayyed" olarak veriyor.

3 Henry Kahane, Renée Kahane ve Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant: Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, İstanbul: ABC Kitabevi, 1988, s.124–125.

larına takılan kalın zincir olduğunu söylemiş, Kahane ve Tietze'nin Balkan dillerinden verdikleri örnekleri o da tekrarlamış ve bunlara ek olarak, terimin Bulgarca'daki *praŋga* biçimini vermiştir.[4] İtalyanca'daki *branca* terimi, Almanya ve İngiltere'de başka anlamlar kazanmıştı. İngilizce'de, kadınları uslandırmak için eskiden ağızlarına takılan üçgen şeklinde bir alet anlamında *ḫrank*; Almanca'da ise suçlunun boynuna geçirilen demir halka anlamında *pranger* olmuştu.[5]

19. yüzyılda çıkartılan Osmanlı kanunlarının büyük bir kısmı Fransa kanunlarından çevrilmiş ya da esinlenmiş olduğuna göre, pranga teriminin Fransızca'daki karşılığının ne olduğuna da bakmak gerekiyor. 19. yüzyıl Fransız sözlüklerinde, zincir (*chaîne*) ve demir (*fer*) bir uslandırma aracı, cezaevi aracı, sadece katiller ve haydutlar değil, basit suçtan hapiste tutulanlar için de kullanılan bir işkence ve tedbir aracı olarak tanımlanıyor. Yine "zincir" maddelerinde, kürek mahkûmlarına (*galériens*) ve asker kaçaklarına verilen bir cezadan, "*la chaîne et le boulet*" (zincir ve top güllesi)nden söz ediliyor.[6] Ölümden sonra gelen en ağır ceza olan kürek cezasının[7] bir parçası olan zincir ve top güllesinin, kürek cezası (*galères*) 1748'de kaldırıldıktan sonra da mahkûmlara takılmaya devam etmiş olduğu anlaşılıyor. Bu tarihte ve sonrasında, Fransa'nın Brest, Marseille, Cherbourg, Toulon ve Rochefort gibi daha birçok liman kentinde, 7.000-8.000 mahkûm alabilecek büyüklükteki *bagne* denilen bir çeşit hapishane binaları kurulmuştu. Buralarda, zorunlu çalışma cezasına mahkûm edilmiş olanlar kalıyordu. Artık kürek cezasının yerini zorunlu çalışma cezası almıştı. Mahkûmlar, tersane ya da devletin birtakım bayındırlık işlerinde çalıştırılıyorlardı. Yaptıkları işler ağır ve zahmetliydi. İlk başlarda sayıları üçü aşmayan *bagne*'lerden Brest ve Rochefort'takilerde 10 yılın üstünde, Toulon'dakinde ise 10 yıl ve altındaki zorunlu çalışma mahkûmları kalıyordu. Gelen mahkûmların ayaklarına, ucunda 6

---

4 Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999, s. 340.

5 Bedros Effendi Kerestedjian, *Quelques Matériaux pour un Dictionnaire Étymologique de la Langue Turque*, Londra, 1912, s.127.

6 Maurice Lachatre, *Nouveau Dictionnaire Universel*, 1865, I, s. 847; Louis-Nicolas Bescherelle, *Dictionnaire national ou Dictionnaire universel de la langue française*, 1856, I, s. 583.

7 Fransızca'da kadırga (*galère*) sözcüğünün çoğul hali, kürek cezası (*galères*) anlamına da geliyor.

kilo ağırlığında bir top güllesi olan 1,5 metre uzunluğunda bir zincir takılıyordu. İkişer ikişer aynı zincire bağlanmış olan mahkûmların, hal ve gidişlerinin iyi olması durumunda, top güllesi yerini daha hafif bir demir halkaya (*manille*) bırakabiliyordu.[8] Mahkûmlar artık eskisi gibi kadırgalarda kürek çekmiyor, zorunlu devlet işlerinde çalıştırılıyor ve *bagne*lerde yatıp kalkıyorlardı, ama kürek cezası deyimi bu ceza türünün adı olarak bir süre daha kullanılmaya devam etmişti. Fransız Devrimi sırasında, 1791'de, kürek cezası terimi yerini *travaux publics*'e bıraktı ve bu terim de 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu ile *travaux forcés*'ye dönüştü.[9] Bu kanunun 15. maddesi zincir ve top güllesinden söz ediyor: "Zorunlu çalışmaya (*travaux forcés*)[10] mahkûm olanlar, en zahmetli işlerde istihdam edilecekler; işin niteliği buna izin verdiğinde, ayaklarıyla bir gülleyi sürükleyecekler, ya da ikişer ikişer bir zincirle bağlanmış olacaklardır." [11] 1852'de *bagne*'lere son verilme kararı alınmış ve böylece, 20. yüzyıl ortalarına, 1940'lı yıllara kadar sürecek yeni bir süreç başlamıştı. 1854'ten itibaren zorunlu çalışma mahkûmları artık Fransız sömürgeleri olan Fransız Guyana'sı ve Yeni Kaledonya'ya nakledilyordu.[12] Mahkûmların kolonilerdeki yaşam ve çalışma koşullarını düzenleyen 1854 tarihli kanuna göre, mahkûmlar kolonilerin en zahmetli işlerinde ve tüm bayındırlık işlerinde istihdam edilecekler, "top güllesi ve zincir" artık ihtiyari olarak, disiplin cezası veya güvenlik için takılacaktı.[13] Şemsettin Sami, *la chaîne et le boulet* için Türkçe bir karşılık göstermiyor ama *boulet*'yi "gülle; bir zincirle bağlı bir gülleyi sürüklemekten ibaret mücâzât-ı zec-

---

8 Lachatre, *Nouveau Dictionnaire Universel*, s. 479.

9 "Bagnes," *Chambers's Encyclopaedia: A Dictionary of Universal Knowledge for the People*, 1872, I, s. 618.

10 Her ne kadar, *travaux forcés* için Türkçe'de karşılık olarak Tahsin Saraç, *Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük*, 1976, II, s. 1311'de "kürek cezası" ve Ş [emseddin]. Sâmi [Fraşerî] *Kamûs-ı Fransevî: Fransızcadan Türkçeye Lûgat Kitâbı* (2. baskı; 1315/1898), s.1847'de "kürek cezası, pranga" gösteriliyorsa da, anlam karışıklığına yol açmamak için burada "zorunlu çalışma cezası" diye çevrilmesi tercih edildi.

11 Adolphe Chauveau ve Faustin Hélie, *Théorie du code pénal*, (2 cilt; 5. baskı) Paris: Imprimerie et Librairie Génerale de Jurisprudence, 1872, I, s. 116.

12 Bescherelle, *Dictionnaire national*, s.328; Lachatre, *Nouveau Dictionnaire Universel*, s.479; Chauveau ve Hélie, *Théorie du code pénal*, s.118.

13 Edmond Villey, *Précis d'un cours de droit criminal: comprenant l'explication du code pénal, du code d'instruction criminelle en entier et des lois qui les ont modifiés jusqu'à la fin de l'année 1905* (6. baskı), Paris, L. Larose : L. Tenin : G. Pedone, 1906, s.420.

riyye; bukağılık" ve *chaîne*'i "pranga, mahpus zinciri; pranga cezası" diye açıklıyor.[14] Bukağı için, "köstek, zencir, pranga, bend, kayd" karşılıklarını veriyor.[15] Buraya kadar anlatılanlardan görüldüğü gibi, Türkçe'de pranga sözcüğünün yazılışının daha çok Balkan dillerindekine benziyor oluşu, bu sözcüğün Osmanlı diline büyük olasılıkla, Balkan dillerinden geçmiş olabileceğini akla getiriyor.

Pranga ya da prangabentlik cezasının Osmanlı hukukuna girişi konusunda farklı tarihler verilegelmektedir. Prangabentlik cezası bir kaynağa göre 1869 tarihli Askeri Ceza Kanunu'nda yer almış sonra diğer ceza kanunlarına da girmişti.[16] Bazı kaynakların da zımnen 1851 tarihini kabul ettikleri anlaşılıyor.[17] En son olarak yakınlarda, 1838 tarihli Askeri Ceza Kanunu gösterilmiştir.[18] Ancak, en azından Tanzimat'ın ilanından, yani 4 Kasım 1839 tarihinden önce de, sivil suçlulara pranga cezasının uygulanıyor olduğunu iki arşiv belgesinden öğreniyoruz: "Tanzîmât-ı hayriyyeden mukaddem [önce]... Vidin tersânesinde prangabend olarak müstahdem olan... mücrimler" [19] ve "Tanzîmât-ı hayriyyeden mukaddem Tersâne-i âmirede küreğe vaz' olunan ve Bâb-ı ser-askerîde prangabend ile hidemât-ı süfliyyede istihdâm olunmuş olan mücrimîn..." [20]

Kahane ve Tietze ise, Osmanlıların pranga sözcüğünü kullanmasının ve de pranga uygulamasının çok daha eskilere gittiğini gösteren iki örnek sunuyorlar. Bu örnekler 18. yüzyıl başlarında kaleme alınmış iki farklı kaynakta yer alıyor. İlki, *Silâhdâr Tarihi*'nin 1668 yılı olaylarından söz eden bölümünde ele geçirilen bir Venedik gemisindeki Müslüman esirlere ilişkin şu alıntıdır: "ve zindânında prankada bulunan yüz otuz

---

14 *Kamûs-ı Fransevî*, s. 216, 306.

15 *Kamûs-i Türkî*, s. 317.

16 Halil Cin ve Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi* (2 cilt), İstanbul: Timaş, 1990, I, s. 336.

17 Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku," *Tanzimat*, (2. baskı), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, I, s. 229; Gülnihâl Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 99.

18 Mustafa Avcı, "Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik," *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1 (2003). www.e-sosder.com

19 BOA *İrâde Meclis-i Vâlâ*, No.229, 19 Zilka'de 1256-11 Şubat 1841.

20 BOA *İrâde Dâhiliye*, No.1683, 21 Muharrem 1257-15 Mart 1841.

dört nefer müslüman esîrleri itlâk [ıtlâk; salıverilmek] olundu."[21] Bu araştırmacıların bildirdikleri sayfaya bakıldığında, sözcüğün pranka (پرانقه) imlasıyla yazılı olduğu görülüyor.[22] İkinci örnek, Naima tarihinden 1654 yılı olaylarına ait şu alıntıdır: "Ceneral düşüb oğlu ve kâtibleri ahz olunan esirler içinde bulunub başdardada [*bastarda* baştarda, bir çeşit kadırga] prankaya uruldu."[23] Söz konusu kaynakta bu cümlenin geçtiği sayfada sözcük yine pranka (پرانقه) imlasıyla yazılıdır.[24]

Bu bilgilerden çıkan anlam şu ki, 17. yüzyılın ikinci yarısında imparatorlukta tutuklu ve mahkûmlara pranga uygulanıyordu ve pranga terimi kullanılıyordu. Ancak, ileriki sayfalarda, Osmanlıların 16. yüzyılda bile prangayı kullandıklarına dair bir örnek göreceğiz.

Osmanlı Pranga Çeşitleri

Yukarıda etimolojik açıklamalarda görüldüğü gibi, pranganın anlamı zincir, daha doğrusu ayağa zincir takılması üzerine yoğunlaşıyor. 16. yüzyıla ait bazı mühimme defterlerine kayıtlı olan hükümler incelendiğinde, kişilerin "der-zencîr" (zincirlenmiş) olduğundan söz eden örneklere rastlanıyor. Sanık mahkemeye yani kadının karşısına getirilirken[25] hakkında bir karar alınıncaya kadar ya da üzerine geçirmiş olduğu devlet veya şahıs malı tahsil edilinceye kadar kalede hapis tutulurken[26] ya da yargılandıktan sonra cezası verilmek üzere İstanbul'a götürülürken[27] zincire vuruluyordu. Bundan, zincirin sanığın kaçmasını önleyen bir araç olarak kullanılmış olduğu anlaşılıyor. Ne şekilde zincirlenmiş oldukları sadece bir örnekte açık şekilde yazılmıştı: Gelibolu zindanındaki mah-

---

21 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar Tarihi*, (2 cilt), c. I, İstanbul: [Devlet Matbaası], 1928, s. 480'den nakleden Kahane, Kahane ve Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*, s.124.

22 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *agy.*

23 Naîmâ, *Târih-i Naîmâ*, (6 cilt), c. 5, İstanbul, 1280, s.393'ten nakleden Kahane ve Kahane ve Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*, s. 124-125.

24 Naîmâ, *Târih-i Naîmâ* (6 cilt, 4. baskı), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281-1283, V, s. 403: Gemi türünün adı *baştarde* imlasıyla yazılıdır.

25 *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560) Tıpkıbasım*, Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993, No. 116, 1540.

26 *3 Numaralı Mühimme Defteri*, No.1633; *6 Numaralı Mühimme Defteri Tıpkıbasım (972/1564-1565)*, Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995, No.1048.

27 *3 Numaralı Mühimme Defteri*, No. 116, 299, 560, 877.

puslar boyunlarından zincirlenmiş ve ayrıca tomruğa vurulmuş şekilde tutuluyorlardı.[28]

Osmanlı edebiyatında zindan ile zincir arasında ilişki kuran kimi örnekler araştırmacılar tarafından saptanmıştır. Örneğin, 15. yüzyıl sonlarında yaşamış olan divan şairi Necati'nin bu bağlantıyı kuran iki beyti şöyledir: "Zencîr-i zülfi ile zenahdânı çâhını/ Gördüm Necâtî sanma ki zındândan ayrılam" ve "Virürem zülf ü zenahdânuña gönlüm nice ola/ N'eyleyeler baña zencîr ile zındândan öte."[29]

1790 (1205) tarihli *Kıssa-i Yusuf* adlı yazmada Yusuf Peygamberin zindana atılmadan önce boynundan zincirlenmiş olduğu yazılıdır: "Getürün zinciri urun dediler/ Getürüp zenciri ana takdılar/ Onun o dal boynuna ne bırakdılar/ Urdılar bilekçeyi kollarına/ Boynuna demür zincirler vurdular."[30] 16. yüzyıl şairi Taşlıcalı Yahya ise *Yusuf ve Züleyha* adlı mesnevisinde, Yusuf Peygamberi zindana atılmadan önce ayaklarına zincir bağlanmış olarak betimlemiştir.[31]

Osmanlıların 16. yüzyılda ayağa pranga vurduklarını Praglı Baron Wenceslas Wratislaw von Mitrowitz'in anılarından öğreniyoruz. 1599'da yazılmış anılar, sonradan 19. yüzyılda (Bohemce'den) İngilizce'ye çevrilmişti.[32] Wratislaw, Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu adına 1591'de Viyana'dan İstanbul'a gönderilen olağanüstü elçilik heyetinin en genç üyesiydi. O tarihlerde iki ülke arasındaki ilişkilerin ters gitmesi üzerine heyet üyeleriyle birlikte önce Tersane-i Âmire zindanına hapsedilmişti. Elçilik ikametgâhından zindana, boyunlarında demir halkalar ve buna zincir geçirilmiş halde getirilmişlerdi. Zindana konulmadan önce, boyunlarındakiler çıkartılmış, bu kez ayaklarına demir halkalar takılmış ve bir diğer kişiyle eşleştirilerek, birbirlerinin demir halkalarına, taşıma-

28 *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Tıpkıbasım*, I, Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1997, No.261.

29 Gülgün Yazıcı, "Divan Şiirinde Esaret ve Zindan", *Hapishane Kitabı*, der. Emine Gürsoy-Naskali ve Hilal Oytun Altun, İstanbul: Kitabevi, 2005, s. 438, 440.

30 Dursun Ali Tökel, "Yusuf'un Zindana Atılışı", *Hapishane Kitabı*, s.424.

31 Tökel, "Yusuf'un Zindana Atılışı," *Hapishane Kitabı*, s. 424-425.

32 *Adventures of Baron Wenceslas Wratislaw of* Mitrowitz, çeviren: A.H. Wratislaw, Londra: Bell and Daldy, 1862. Türkçesi için bkz. Baron V.Vratislav, *Baron Vratislav'ın Anıları: XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndan Çizgiler*, çeviren: M. Süreyya Dilmen, (3. baskı), İstanbul: Milliyet Yayınları, 1998. Kitabın kapağında, "Bohemce aslından" çevrilmiş olduğu yazılıdır.

sı zor zincirler perçinlenmişti. Daha sonra Wratislaw ve diğerleri, yabancılar arasında Kara Kule diye anılan, Rumelihisarı'ndaki Sarıcapaşa Kulesi'nde[33] iki yıl hapis kalmışlardı. Burada da ayaklarından prangalanmışlardı: Her bir tutuklunun her iki ayağına birer demir halka takılmış, bu halkalar bir zincire perçinlenmişti. Bu haldeyken, bazen ayrıca ayakları ağaç kütüklerine de bağlanıyordu.[34] Wratislaw'ın verdiği bilgilere göre, ona uygulanmış pranga[35] çeşidi buydu: Ayaklara geçirilmiş demir halkalar ve örste bu halkalara perçinlenmiş ağır zincirler.

Bir geç dönem Osmanlı hukukçusuna göre pranga, ayağa takılan halkanın adıydı: Kürek cezasının ilk uygulanışı sırasında mahkûmların ayağına pranga takılarak bu halkaya zincir bağlanıp, prangalı başka bir mahkûma raptedilirdi ve prangabentlik tabiri de buradan gelmekteydi.[36] Yine bir başka geç dönem Osmanlı hukukçusu, uygulamada ekseri yerlerde mahkûmun ayaklarına bilezik şeklinde demir takılarak infaz edildiğini yazmıştı.[37]

Dahiliye ve Adliye Nezaretleri arasında Eylül ve Ekim 1911 tarihlerinde yapılmış yazışmalar, bu tarihlerde imparatorlukta ayaklara vurulan pranganın biçiminin nasıl olduğuna biraz ışık tutuyor. Yazışmaların konusunu Bolu Mutasarrıflığı'nın soru ve önerileri oluşturuyordu. Mutasarrıflıktan, kürek mahkûmlarına yasa gereği takılacak demirlerin mahkûmiyet derecesine göre nizamen belirli olmadığı, bunlar için kabul edilmiş bir kuralın, bir talimatın dahi olmadığına işaret ediliyor ve hazır

33 Rumelihisarı planında A kulesi diye adlandırılan Sarıcapaşa Kulesi'nin duvarında, Wratislaw'ın yazmış olduğu bir kitabenin bulunduğu Eyice tarafından belirtilmiş olduğuna göre, söz konusu Kara Kule, Sarıcapaşa Kulesi olmalıdır. Bkz. Semavi Eyice, "Rumelihisarı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1994, c. VI, s. 355–356.

34 *Adventures of Baron Wenceslas Wratislaw of* Mitrowitz, s. 119, 120, 128, 132, 133, 154, 155, 164.

35 Wratislaw anılarını kendi dilinde yazmıştı. İngilizce çeviride, pranga için *fetters* sözcüğü kullanılmıştır. Redhouse, bu sözcüğe Osmanlı Türkçe'sinde şu karşılıkları göstermiştir: Mahbusun ayağına urulan zencir, bukağı, mâni'. Bkz. J.W. Redhouse, *A Lexicon, English and Turkish: Shewing in Turkish the Literal, Incidental, Figurative, Colloquial, and Technical Significations*, (4. baskı), Constantinople: A.H. Boyajian, 1911, s. 327.

36 Abdülhâlik Midhat, *Hukuk-i Cezâiyye*, c. I: *Nazariyyât-ı Hukuk-ı Cezâ*, İstanbul, 1325, s. 173'ten nakleden Ahmet Gökçen, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, kendi yayını, İstanbul, 1989, s. 40.

37 Sâmî, *Mir'ât-ı Kanun-ı Cezâ*, Dersaâdet, 1324, s. 49'dan nakleden Gökçen, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları*, s. 40.

şu sırada hapishanelere ilişkin düzenlemeler yapılırken[38] bu konuya da açıklık kazandırılması ve mahkûmlara mahkûmiyet derece ve sürelerine göre "muhtelif nev'i ve şekil ve sıklette [ağırlık] urulacak demirlerin tâyini keyfiyetinin kime âit olacağının" da kararlaştırılması istirham ediliyordu.[39] Bu konuda Adliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne giden cevabi yazıda, "kürek mahkûmlarına urulması lazım gelen zincirlerin mikdâr ve sıkleti hakkında mülkiye cezâ kanûnnâmesinde sarâhat [açıklık]" olmadığı ama "şahs-ı mahkûmun harekât-ı tabiiyesini tazyik etmeyecek ve ezâ vermeyecek mikdârda" olması gerektiğinin Ceride-i Mahakim'de bulunan genel bir tahriratta yazılı olduğu belirtilmiş, Ceza Kanunu'nun 20. ve 21. maddelerine göre demirin yalnız mahkûmun ayaklarına vurulması gerektiğinin altı çizilmişti. Yazıda, zincirin ve ayaklara geçirilecek halkaların ağırlıklarını belirlemek için Askeri Ceza Kanunu'ndaki ölçülerden bir kıyaslama yoluna gidilmişti: "Askeri Cezâ Kanûnu'nun yirmi beşinci maddesinde prangabendlere mahsûs demir zincirin bir buçuk arşın tûlunda [uzunluğunda] ve ayaklarına geçirilecek halkalar ile beraber iki kıyye yüz dirhem ağırlığında ve otuzuncu maddesinde dahi demirbendlerin birer ayaklarına urulacak halkanın üç yüz elli dirhemden ibaret olacağı muharrer [yazılı] bulunmasına kıyâsen" kürek mahkûmlarına vurulacak halkanın buna eşit bir ağırlıkta olması gerekiyordu.[40]

Görüldüğü gibi, 20. yüzyıl başlarında pranga, prangabent olan mahkûmun ayaklarına geçirilen halkalarla bunları birbirine bağlayan zincirlerden oluşuyordu. Aynı açıklama demir ve demirbent için de geçerlidir. Yukarıdaki alıntıda geçen pranga ve demirle prangabent ve demirbent anlamca birbirinden farklı terimler değildir. Bunların aynı anlamlara geldiğini, Şemsettin Sami'nin demir için "pranga, zencir" karşılığını vermesinden çıkarmak mümkündür.[41] Bununla beraber, yukarıdaki alıntıda,

38 1911-1912 yıllarında yapılması düşünülmüş ancak Balkan Savaşları nedeniyle başlanamamış, daha sonra tekrar ele alınmış hapishaneleri iyileştirme projeleri için bkz. Yasemin Saner Gönen, "Osmanlı İmparatorluğunda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917", *Hapishane Kitabı*, s. 173-183.

39 BOA *DH.MB.HPS.* No.96/5 içinde 6 Eylül 1327-19 Eylül 1911 tarihli belge.

40 BOA *DH.MB.HPS.* No.96/5 içinde 17 Teşrin-i evvel 1327-30 Ekim 1911 tarihli belge. (1 arşın= yaklaşık 68 cm; 1 kıyye= yaklaşık 1300 gr; 1 dirhem=yaklaşık 3148 gr. İstanbul için 1 dirhem 3207 gr olarak saptanmıştır. *Türkçe Sözlük*, c. I, (7. baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

41 *Kamûs-ı Türkî*, s. 620.

prangabentler ve demirbentler diye bir ayrıma gidilerek, her ikisi için farklı farklı ağırlık ölçülerinin verilmiş olması, demirbentlerin prangabentlere göre daha hafif ağırlıkta halka ve zincir taşıyor olmaları dikkat çekiyor.

1881'de Taif'e sürgün edilmiş olan Mithat Paşa anılarında iki ayrı pranga çeşidinden söz etmişti. Boğdurulduğu 1884 yılına kadar Taif zindanında kalan Mithat Paşa anılarında, kendisi ve başka üç kişi hariç, diğer Yıldız Mahkemesi sürgünlerine takılmış prangaların şeklini hem çizmiş hem de anlatmıştı. Çizdiği resimde pranga, her iki ucunda birer küçük halka olan bir demir çubuk ve bu iki küçük halkanın karşılıklı olarak daha büyük iki demir halkaya geçirilmiş halinden oluşuyordu. Anlaşılan zincirin yerini bu örnekte demir çubuk almıştı. Paşa gözlemlediklerini bir de yazıyla tarif etmişti:

> Pranga demirleri bizim memlekette vesâir memâlik-i mütemeddinede [uygar] gördüğümüz şekil ve sûrette olmayıp [...] insanın ayağına demirci ma'rifetiyle cebr ve zor ile geçirilip çekiç ile örs üzerinde perçin edilen iki halka ve işbu iki halkayı birbirine rabt etmek için kırk kırkbeş santimetre tûlunda kalın bir demir olmasıyla halkalar bu demir ile birbirine merbût [bağlanmış] olduğundan...[42]

Mithat Paşa yine Taif'te gördüğü ayaklara vurulan amudi bir prangadan da söz etmiş ama tarifini vermemiştir.[43]

Dördüncü bir pranga çeşidini Uzunçarşılı'dan öğreniyoruz. Tarihçi, prangabentlik deyiminin mahkûmların "prankı" topuna bağlanmalarından kaynaklandığını ileri sürmüş, prankı topunun 15. yüzyıl ortalarında ve İstanbul'un fethinde kullanılmış olduğunu belirtmiştir.[44] İdris Bostan da, 1488'de Osmanlı donanmasında prangı topunun[45] kullanıldığını yazmıştır. Uzunçarşılı'nın 1478 tarihli olup Osmanlı donanmasına konan toplara ilişkin bir defterden yaptığı alıntıda bu terim, prangı پرنغی imlasıyla yazılmıştır.[46] 17. yüzyıl başlarında yazılmış bir hükümde,

---

42 Midhat Paşa, *Mir'ât-ı Hayret*, yayımlayan: Ali Haydar Mithat, (2 cilt), İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325, I, s. 310-311.

43 Midhat Paşa, *age*, s. 309.

44 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, (2 cilt, 3.baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, II, s. 48-49 ve 49 dipnot 1.

45 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 84, 174.

46 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, (3.baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 513.

prangı (پرنغی) ve pranki (پرنقی) imlalarının ikisinin birden yazılmış olduğu görülüyor.[47] Kahane ve Tietze, Aşıkpaşazade ve Selimname gibi 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin kroniklerini yayınlamış olan F.Giese ve F.Tauer gibi yazarların kitaplarından alıntılar vererek, terimin hem "prangı" hem de "pranki" imlasıyla yazılmış olduğunu göstermişlerdir.[48] Bu terim, İngilizce'de "*mortar*"[49] anlamına gelen *braga* sözcüğünün Türkçe'deki bir varyantıydı ve Akdeniz topçuluğuna ait bir terim olan *braga*, Portekiz, İspanyol, Katalan ve İtalyan dillerinde kullanılıyordu.[50] Uzunçarşılı'nın pranga tanımı kabul edilse bile bu kez pranga/pranka ile prangı/pranki sözcüklerinin Arap harfleriyle yazılışının açık şekilde birbirinden farklı oluşlarının nedenini araştırmak gerekecektir. Son olarak şunu da belirtmeli ki, önceki sayfalarda anlatıldığı şekilde, Fransa'da mahkûmun ayağına takılan zincir ve ucundaki gülle türünden bir pranga çeşidini Osmanlıların da kullandığından söz eden bir kaynağa şimdilik tesadüf edilememiştir.

Bu bölümü özetlersek; Osmanlılar ayaklara pranga takmayı 19. yüzyıldan çok önce biliyor ve uyguluyor görünmektedirler.

II - Kanunlaştırma Hareketleri ve Pranga

19. yüzyılda sivil yaşamdaki suçlara ilişkin sırayla 1840, 1851 ve 1858 yıllarında olmak üzere, üç adet ceza kanunu yayınlanıp ilan edilmişti. Bu kanunlarda, idamdan sonra gelen en ağır ceza, müebbet ve muvakkat kürek cezasıydı. 1840 tarihli Ceza Kanunu'nda pranga cezası yoktu, ama aşağıda görüleceği üzere, bu kanuna aynı yıl yapılan zeylde (ek) ve sonraki 1851 ve 1858 tarihli ceza kanunlarında pranga cezasına yer verilmişti.

1840 Ceza Kanunu Zeyli

Bu zeylin özelliklerinden biri yerleşmiş bir kanıyı değiştirmesidir. Bu da pranga cezasının yazılı bir yasa hükmü olarak, sanıldığının aksine ilk kez 1851 Ceza Kanunu'nda değil, bu zeylde yer almış olmasıdır. Ara-

47 *83 Numaralı Mühime Defteri (1036-1037/1626-1628) Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım*, Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001, No.100.

48 Kahane, Kahane ve Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*, s. 122.

49 *Mortar*, topun ağzından çıkışı düşük süratte olan gülleleri, yüksek açılarda fırlatmak için kullanılan ve namlusunun boyu çapına oranla kısa olan toplara deniyor. *Webster's New Collegiate Dictionary*, 1949, s. 549.

50 Kahane, Kahane ve Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*, s. 122-123, 656.

daki bu zeyl atlanmış olduğu için, 1851 Ceza Kanunu'nu, 1840 Ceza Kanunu'nun ilk metniyle karşılaştıranların bu yanlış kanıya kapılmış oldukları anlaşılıyor.

1840 Ceza Kanunu, 3 Mayıs 1840 (gurre Rebi'ülevvell 1256) tarihinde toplam 13 fasıl ve 42 madde olarak yayınlanıp ilan edilmişti. Eksiklerini tamamlamak için 1840 Ceza Kanunu'na ilan edildiği yıl içerisinde eklemeler yapıldığı belirtilmiştir.[51] 1890 tarihli bir kaynak, eklemelerin tarihini 16 Kasım 1840 (21 Ramazan 1256) olarak göstermiştir.[52] Çağdaş bir kaynak ise 24 Mayıs 1840 (22 Rebi'ülevvell 1256) tarihini vermiş, 1840 Ceza Kanunu'nun 1., 5. ve 6. fasıllarına eklemeler yapılmış ve bir de 14. faslın eklenmiş olduğunu belirtmiştir.[53]

Bir araştırmacı tarafından Latin harflerine çevrilmiş kanunlar külliyatı olan *Tanzimat-ı Hayriyye'den Sonra Neşrolunan Kavânin ve Nizâmât* adlı bir yazma eser, Tanzimat döneminde 1850 öncesinde çıkarılmış birçok kanun ve nizamnameyle birlikte, hem 1840 Ceza Kanunu'nu hem de bu kanuna yapılmış bir zeyli içermektedir. Bu ek, yazma eserde şu başlıkla sunulmuştur: "Mu'ahharen Kaleme Alınan Zübde-i Kanûn-ı Cezâ ve Ba'zı Refte Refte İcâbı Ma'lûm olan Fıkarât ve Alıkâmı Mübeyyîn Zeyldir."[54]

Zeylin üzerinde ne zaman yayınlandığını gösteren bir tarih yoktur. Yine de bu zeyl, ilk yapılan eklemeleri içeriyor olmalıdır; çünkü biraz aşağıda sunulacak arşiv belgelerinden anlaşılacağı üzere, sonradan 1840 Ceza Kanunu'na bu zeylde yer almayan başka maddeler de eklenmişti.

Zeylde kanun koyucunun pranga cezası verilmek üzere belirlediği suçlar şunlardı: Kişileri devlete ve kanunlarına karşı kışkırtmak, hata so-

---

51 Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, s. 99.

52 Tevfik, *Kavâid-i Cezâiyeye Dâir* Mütâlaât, İstanbul: Boyacıyan Agob Matbaası, 1306 (1890), s. 255.

53 Mustafa Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku: Kanunlar, Tadiller, Layihalar, Uygulama*, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 2004, s. 31 dipnot 57.

54 *Tanzimât'tan Sonra Yayınlanan Kanûn ve Nizâmnâmeler*, yazma metni yayına hazırlayan: Necati Fahri Taş, İstanbul, 2000, s.167-173. Latin harflerine çevrilmiş çalışmanın girişinde, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlı olan bu yazmaya daha önce A. Cevad Eren tarafından İslam Ansiklopedisi'nde "Tanzimat" maddesinde değinildiği, ayrıca eserin Thomas Scheben tarafından yapılan doktora çalışmasında değerlendirildiği belirtilmiştir. Bu yazmayı, Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren, 1993, s. 194 dipnot 9'da, 1840 Ceza Kanunu için kaynak göstermiştir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi halen hizmette olmadığından yazmanın kendisini görme fırsatı olamadı.

nucu işlenen cinayet, yaralama, hırsızlık, zaptiye memurlarına karşı koyma ve silah çekme ve bu yolla yaralama, halktan birine silah çekme ve bu yolla yaralama, sahte evrak düzenleme ve kalpazanlık, şerr (kötülük; kavga, gürültü) ve uygunsuzluk. Arşiv belgelerinden, daha sonra şu suçlara da pranga cezası verildiği anlaşılıyor: Sövme, edep dışı hareket, fahiş fiyata et satma.[55] Burada şuna işaret etmek gerekiyor ki üç araştırmacının 16. ve 17. yüzyıllar için vermiş oldukları kürek cezasını gerektiren suç çeşitleri, yukarıda sıralanan suçları da kapsamaktadır.[56]

1840 tarihli Ceza Kanunu'nda cinayet suçunun, kanundaki adıyla "madde-i katl"in cezası kısastı ve bu husus kanunun 1. fasıl 1. madde, 9. fasıl 3. madde, 10. fasıl 2. madde ve 11. fasıl 3. maddesinde tekrarlanıyordu. Ayrıca, 11. fasıl 2. maddede, yol kesenlerin, soygunun yanı sıra adam öldürürlerse 7 yıl küreğe konulacakları da bildiriliyordu.[57] 1840 Zeyli'nde ise cana kast durumunda kastı işleyen hakkında "hükm-i şer'i ve kanûnu [kanunî] icrâ' olsun" denilerek, cinayet davalarının artık sadece şer'i mahkemelerde görülmeyeceği belirtilmiş oldu. Ne var ki, kanunda suçun kanuni cezasının ve süresinin ne olduğu açık şekilde belirtilmemişti. Böyle olmakla birlikte, bazı arşiv belgeleri bu türden davalar için cezanın şeklini ve süresini bildiriyor ve böylece Ceza Kanunu'na Kasım 1840'tan sonra cinayet davaları için ceza süresine ilişkin eklemelerin yapılmış olduğu anlaşılıyor. Örneğin, Şumnu'da ve Söke'de 1841 yılında işlenmiş iki ayrı cinayetten söz eden bir belgeler grubunda şu ifadeler mevcuttur: "mu'ahharen kanûnnâme-i hümâyûna zeyli karâr-gîr olan hükm iktizâsınca..." ve varislerinin "ber mûceb-i kanûn-i cezâ on sene müddet vaz'-ı kürek olunması istid'â'sında [isteme]" oldukları ve "ber mantûk-ı [anlamına göre] kanûn-ı cezâ merkumun [adı geçenin] yedi

55 Örneğin, BOA *İrâde Meclis-i Vâlâ* No.849 içinde şu tarihli kayıtlar: 29 Şa'ban 1258-5 Ekim1842'de fahiş fiyattan et satan kasaba 41 gün, 6 Ramazan 1258-11 Ekim 1842'de edep dışı harekete 21 gün ve aynı tarihte sövmeye 79 değnek ve süresiz pranga cezası verilmişti.

56 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, editör: Victor L. Ménage, Oxford: Clarendon Press, 1973, s. 305–306; Mehmet İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof.Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, sayı 12 (1981-1982), s. 210-211; Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı*, s. 215-216.

57 Ahmed Lûtfî, *Mir'ât-ı Adâlet yahut Târihçe-i Adliyye-i Devlet-i Aliye*, İstanbul: Matbaa-i Nişan Berberyan, 1304, s. 129, 143, 144.

sene müddet için küreğe vaz'ı îcâb eder..." ve suçlunun "ber mantûk-ı kanûn-ı cezâ...on beş sene müddetle küreğe va'z olunması..."[58]

Cinayet işleyenlerin alacağı ceza süresinin alt ve üst sınırı ve cezanın şekli iki arşiv belgesinde açık şekilde ifade edilmiştir. 11 Şubat 1847 tarihli olup Midilli'de işlenen bir cinayetten söz eden bir iradede, suçlunun 5 yıldan 15 yıla kadar prangabent olmasının ceza kanunu gereği olduğu ifadesi mevcuttur: "Bu ma'kule [çeşit] katilin nizâmen ve emsâlini terhîben [korkutarak] beş seneden on beş seneye kadar tersâne-i âmirede ve zabtiyye mahallerinde prangabend olunarak tesviye-i turuk [inşaat işleri] ve sâire misillû [benzeri gibi] hidemât-ı münâsibede istihdâmı kanûn-ı cezâ ahkâmından olduğundan..."[59]

Yukarıdaki alıntıda görüldüğü gibi, en düşük ceza süresi beş yıldı. Ceza sürelerine ilişkin eklemenin hangi tarihte yapılmış olduğu tam belirlenememiş olmakla beraber, şimdilik, en azından Şubat-Mart 1841'de cinayet davalarına bakanlar en düşük kaç yıl süreyle ceza vereceklerini biliyorlardı denebilir; çünkü bir belgede cinayet işlemiş bir kişiye Şubat-Mart 1841'den itibaren 5 yıl süreyle pranga cezası verilmiş olduğu yazılıdır.[60] Yine yukarıdaki alıntıya göre, en yüksek ceza süresi 15 yıldı; mahkûmlar prangaya konulacaklar ve aynı zamanda çeşitli hizmetlerde kullanılacaklardı.

O halde, yaklaşık Şubat-Mart 1841'den sonra cinayet suçunun ceza şekli kürek/prangabentlik ve aynı zamanda bir şekilde çalıştırılmak, ceza süresi ise 5 ila 15 yıl diye belirlenmişti. 1840 Zeyli ile 1858 Ceza Kanunu'nda kürek/prangabentlik ceza süresinin alt ve üst sınırları birbirine yaklaşıyor. 1858 Ceza Kanunu madde 21'e göre muvakkat kürek cezasının süresi 3-15 yıldı.[61]

1840 Ceza Kanunu'na bir başka ekleme de devlet malını zimmetine geçirecek olan devlet memurlarına verilecek cezalara ilişkin olarak yapıl-

---

58 BOA *İrâde Meclis-i Vâlâ* No.347, 29 Rebi'ülevvell 1257-15 Mayıs 1841.

59 BOA *İrâde Meclis-i Vâlâ* No.1814, 24 Safer 1263-11 Şubat 1847. Diğer belge için bkz. BOA *İrâde Meclis-i Vâlâ* No.1821, 28 Safer 1263-15 Şubat 1847.

60 BOA *İrâde Meclis-i Vâlâ* No. 849 içinde Muharrem 1257 tarihli kayda bakınız. Beş yıl pranga cezasından söz eden başka belgeler için bkz. BOA *A.MKT.NZD.* No.16/30, 24 Zilhicce 1266-31 Ekim 1850; *A.MKT.NZD.* No.19/46, 21 Muharrem 1267-26 Kasım 1850.

61 *Düstûr*, Birinci Tertip, 1289, I, s. 541.

mıştı.[62] Sıralanan cezalar arasında "prangabend" ve "kürek" sözcükleri de görülüyor.[63]

Tekrarlarsak, denebilir ki, bir Osmanlı sivil ceza kanununda pranga ve prangabentlik terimleri ilk kez 1851'den çok önce, 1840 Ceza Kanunu'na bu ilk yapılan zeylde görünmüş oldu.

1851 Ceza Kanunu

Kürek mi Prangabentlik mi?

17 Şubat 1851 (15 Rebi'ülâhır 1267) tarihinde yayınlanıp ilan edilen bu kanuna ilişkin genel ama yanlış kanı, yukarıda da belirtildiği gibi, pranga cezasının ilk olarak bu kanuna konulduğudur. Bunun, pranga cezasına ilişkin maddeler içeren 1840 Zeyli'nin atlanmasından kaynaklandığı önceki sayfalarda açıklanmıştı. Bu kanunla ilgili bir başka yanlış kanıya, ya da algılayışa daha sahibiz ki o da prangabentliğin başlı başına bir ceza çekme çeşidi olduğunun sanılmasıdır. Burada buna neyin sebep olmuş olabileceği açıklanmaya çalışılacaktır.

1851 Ceza Kanunu'nda hem kürek hem pranga cezasına ilişkin hükümler yer alıyor. Bu durum pranga cezasıyla kürek cezasının farklı farklı ceza türleriymiş gibi algılanmasına yol açıyor.[64] Oysa bir arşiv belgesinde bunların birbirinden farklı ceza türleri olmadığı vurgulanıyor:

> Kalbzenlik [kalpazanlık] habâsetine [kötülük] mütecâsir [yeltenen] eşhasın on sene müddet için vaz'-ı kürek olunması cezâ kanûnnâme-i hümayûnunun iktizâsından ise de kürekle pranganın cezâca farkı olmadığına..[65]

Bu alıntı şu soruyu sormayı gerektiriyor: Osmanlı kanun koyucusu kürek ve pranga cezaları arasında madem bir fark gözetmiyordu, o halde neden 1851 Ceza Kanunu'nda (ve daha önce 1840 Kanunu Zeyli'nde

---

62 Aslında yazmada eklemenin, 1840 Zeyline yapılmış olduğu belirtiliyor. *Tanzimât'tan Sonra Yayınlanan Kanûn ve Nizâmnâmeler*, s. 183-185.

63 *Tanzimât'tan Sonra Yayınlanan Kanûn ve Nizâmnâmeler*, s. 184.

64 Örneğin, Mehmet Emin Artuk, Ahmet Gökçen, A.Caner Yenidünya, *Ceza Hukuku: Genel Hükümler*, (2 cilt, 3. baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2002, I, s. 114'te "Ayrı ayrı cezalar olan, kürek ve pranga cezaları" ifadesi bulunuyor. Oysa bu kitabın yazarlarından Gökçen, bir diğer çalışmasında, kürek ve pranga cezalarını farklı ceza türleri olarak algılamıyor gibi bir izlenim bırakmaktadır. Bkz. Gökçen, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları*, s. 25, 39-40.

65 BOA *İrâde Meclis-i Vâlâ* No.307, 19 Safer 1257-13 Mart 1841.

ve sonra da 1858 Ceza Kanunu'nda) her iki cezaya birden yer vermişti? Neden yapılan yargılamalar ve verilecek cezalardan söz eden irade, emir tezkiresi, buyuruldu, şukka ya da mazbata gibi arşiv belgelerinde, aynı belge üzerinde kürek ve pranga sözcükleri birlikte yazılıyordu ve kanuna göre suçun karşılığı kürek cezasıyken, neden pranga cezası veriliyordu? Bu tür örneklere hem 1851 öncesi hem de 1858 sonrası tarihler için dikkat çekercesine sık rastlanıyor. Örneğin, kanuna göre pranga cezası alması lazım gelen bir kişi için çıkmış iradede Tersane-i Âmire'de 3 yıl küreğe konulmasının uygun bulunduğu yazılıdır;[66] İstanbul'da meydana gelmiş iki ayrı hırsızlık olayı için aynı emir tezkiresi üzerine yazılmış emirlerde, bir hırsızlık olayının bir failine 4 ay müddetle pranga, diğerine 3 ay müddetle kürek cezası verilmiştir;[67] sahte belge düzenleyen kişiye verilen bir yıllık kürek cezasının yazılı olduğu buyuruldudaki kürek sözcüğünün üzeri çizilerek pranga diye düzeltilmiştir;[68] Kastamonu'da işlenen hırsızlık olayında, 1858 Ceza Kanunu'nun 220. maddesinin bu suçlara muvakkaten kürek cezası verdiği zikredilmiş ama sonuçta suçu işleyen kişiler için pranga cezası takdir edilmiştir;[69] Halep Valiliği'ne hitaben yazılmış, yaralama suçu işlemiş bir kişiden söz eden bir şukkada, önce yine 1858 Ceza Kanunu'nun 180. maddesi gereği bu suçu işlemiş olan kişiye muvakkaten kürek cezası verilmesi gerektiği belirtilmiş, sonra "kürek cezâsına bedel dört sene müddetle Halep'te va'z-ı pranga olunması" bildirilmiştir.[70]

Bu durum, kanun uygulayıcılarının terimleri savruk, gelişigüzel kullandıklarını mı, hukuki reformlar sırasındaki bir kafa karışıklığını mı, devrin hukukçularının zihninde kürek ve pranga cezaları arasındaki bir nüansın varlığını mı, yoksa önceki yüzyıllardan beri süregelen pranga uygulamasının kazandırmış olduğu dil alışkanlığını mı gösteriyordu?

Sorunun yanıtını bulmadan önce şunu hatırlatmalı ki kürek ve pranga cezalarında ortak olan bir nokta, mahkûmların çalıştırılıyor olmalarıydı.

---

66 BOA *İrâde Meclis-i Vâlâ*. No.622, 9 Safer 1258-22 Mart 1842.

67 BOA *A.MKT.NZD*. No.14/71, 1 Zilka'de 1266-8 Eylül 1850.

68 BOA *A.MKT.MVL*. No.109/65, 22 Muharrem 1276-21 Ağustos 1859.

69 BOA *A.MKT.MVL*. No.109/17, 29 Zilhicce 1275-30 Temmuz 1859. Ayrıca bkz. BOA *A.MKT.MVL*. No.112/1, 4 Rebi'ülâhır 1276-31 Ekim 1859 ve *A.MKT. MVL*. No.112/26, 8 Cemâziyelevvel 1276-3Aralık 1859.

70 BOA *A.MKT.MVL*. No.118/2, 22 Zilhicce 1276-22 Temmuz 1860.

Arşiv belgelerinde bu mahkûmların istihdam edileceğinden söz eden ifadelere, şimdilik en erken 1841 tarihinden itibaren[71] rastlanıyor. Ocaklarda taş kırmak, taş taşımak,[72] yol inşaatında çalışmak[73] gibi ağır, zahmetli ve kaba işlerde (hidemât-ı şâkka) ya da çöpçülük, süprüntücülük (hidemât-ı süfliyye) gibi işlerde çalıştırılıyorlardı.

Bazı belgelere bakıldığında, kürek mahkûmlarının Tersane-i Âmire'de ve prangabent olanların ise Bab-ı Seraskeri'de tutuldukları görülüyor: "Tersâne-i âmirede küreğe vaz' olunan ve bâb-ı ser-askerîde prangabend ile hidemât-ı süfliyyede istihdâm olmuş olan mücrimîn..."[74] Ancak bunun bir kural olduğu kanısına kapılmamak gerekiyor; çünkü Tersane-i Âmire'de ya da başka tersanelerde prangalıların çalıştırıldıklarını içeren belgelere de rastlanıyor: Midilli'de cinayet işlemiş kişilerden bahisle "bu ma'kule katilin nizâmen ve emsâlini terhîben beş seneden on beş seneye kadar tersâne-i âmirede ve zabtiyye mahallerinde prangabend olunarak tesviye-i turuk ve sâire misillû hidemât-ı münâsibede istihdâmı kanûn-ı cezâ ahkâmından olduğundan..."[75] söz ediliyor; Vidin tersanesinde prangabentliler çalıştırılıyor;[76] Tersane-i Âmire'de çekmek üzere 5 yıl pranga cezası almış bir kişiden söz ediliyor.[77] 1849 tarihli Bahriye Nizamnamesi ile Tersane Zindanı için yapılan düzenlemelerden biri, gardiyan eşliğinde işe götürülecek prangalı mahkûmların, akşamları gardiyanbaşı tarafından sayılacak ve ayaklarındaki zincirlerin somunları memurlar ve zindan kilitçibaşısı tarafından kontrol edildikten sonra içeri alınacak olmalarıydı.[78]

Bütün bunları açıklayabilmek ve biraz yukarıda sorduğumuz soruları yanıtlayabilmek için, bazı araştırmacıların çalışmalarının da yardımıyla, belki şu şekilde bir akıl yürütme yapılabilir:

---

71 BOA *İrâde Dâhiliyye* No.1683, 21 Muharrem 1257–15 Mart 1841.

72 BOA *A.MKT.UM* No.512/30, 28 Rebi'ülâhır 1278-2 Kasım 1861.

73 BOA *İrâde Meclis-i Vâlâ* No.1814, 24 Safer 1263–11 Şubat 1847.

74 Örneğin, BOA *İrâde Dâhiliyye* No.1683, 21 Muharrem 1257–15 Mart 1841.

75 BOA *İrâde Meclis-i Vâlâ* No.1814, 24 Safer 1263-11 Şubat 1847.

76 BOA *İrâde Meclis-i Vâlâ* No.229, 19 Zilka'de 1256-11 Şubat 1841.

77 BOA *A.AMD.* No.46/56. Cezanın veriliş tarihi 16 Ağustos 1852'ydi.

78 Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, İstanbul, 1985, s. 230-231'den nakleden Gültekin Yıldız, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2002, s. 90 dipnot 190.

Osmanlı donanmasında önceleri daha çok ücretle tutulmuş kürekçiler kullanılıyordu.[79] İhtiyaç arttıkça[80] kürekçi temininde satın alınan esirler, savaş esirleri veya mahkûmlardan yararlanmak gibi çeşitli yollara başvurulmaya başlandı.[81] İdam ve kısas cezasına çarptırılanların dışındaki suçlular kürek cezasına tabi tutuluyordu; hatta bir ara, Osmanlı donanmasının acilen kürekçiye gereksinim duyduğu Kıbrıs'ın 1570-1571'deki fethi ya da Osmanlı donanmasının 1571'de İnebahtı'da imha edilmesi gibi zamanlarda, idam ve kısas cezasına mahkûm edilmiş olanlar bile kürek mahkûmuna dönüştürüldü.[82] Esirler ve kürek mahkûmları, gemilerde kaçmamaları için zincirlenmiş halde kürek çekiyor ya da yine zincirli şekilde tersanelerde ağır işlerde çalıştırılıyordu. Esirlerden başlayıp, giderek ağır suç çeşitlerini kapsar şekilde genişleyen kürek cezası, esas olarak kürekçi temin etme ihtiyacından kaynaklanıyordu, ama aynı zamanda da idamı gerektirmeyen ağır suçlar için göz korkutucu bir ceza olarak yöneticiler tarafından benimsenmişti. Ne zaman ki Osmanlı donanmasının deniz savaşları azalmaya başladı, aynı oranda donanmada kullanılacak kürekçi ihtiyacı da azalır oldu. Kürekçi sayısının 17. yüzyıldaki azalışı, bir de yelkenli gemilerin çoğalmasıyla büyük bir düşüşe geçmişti.[83] Böylece kürek mahkûmlarını eskisi gibi tersanelere ya da kürekle çekilen gemilere dağıtma olanağı giderek çok azalmıştı. Bu nedenle, kürek cezasını gerektirecek nitelikte suç işlemiş mahkûmlar artık çoğunlukla karada hapis tutuluyorlardı.[84] Taşrada kürek cezasını gerektirecek suçları işleyen

---

79 Örneğin 1416'da Osmanlı donanmasında ücret karşılığında Giritli, Cenevizli, Sicilyalı ve Katalan denizciler çalışıyordu. Bkz. Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri* c.I: *Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, İstanbul: Metis Yayınları, 1990, s. 275, 343.

80 Örneğin, 1522 yılı Rodos seferinde 40 bin, 1537 İtalya seferinde 30 bin, Halku'l-vâd seferinde 48 bin kürekçi toplanmıştı. Bkz. Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı*, s. 187.

81 İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler," s.205. Geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz. Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı*, s. 187 vd.

82 Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, s. 304, 305, 307.

83 Bkz. Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı*, s. 187.

84 Kürek cezasının, 17. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren hapis cezası niteliği kazanmaya başlamış olduğu ve 18. yüzyılda, sözgelimi İstanbul'daki Tersane-i Âmire'de küreğe mahkûm olmanın artık bu tersanenin zindanında hapsedilmek anlamına geldiği öne sürülmüştür. Bkz. Neşe Erim, "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürek Cezası", *IX^th International Congress of Economic and Social History of Turkey: Dubrovnik-Croatia, 20-23 August, 2002*, Ankara: Turkish Historical Society, 2005, s. 180.

mahkûmlar, yakalandıkları veya yargılandıkları bölgedeki zindanlarda; başkentte suç işleyen ya da başkente getirilmesine gerek duyulan kürek mahkûmları ise başkentteki Tersane-i Âmire'de hapis kalıyorlar, zaman zaman donanmanın gemilerinde veya başka tersanelerde veya başka ağır işlerde çalıştırılıyorlardı.[85] Bu mahkûmlar, tıpkı gemilerde kürek çektikleri zaman olduğu gibi, karada hapis tutulduklarında da ayaklarından prangalıydı. Pranga hem mahkûmun kaçmasını önleyen, onu zaptetmeyi sağlayan bir tedbir aracıydı hem mahkûmun hareketlerini kısıtlayan, günlük ihtiyaçlarını eziyet çekerek görmesine sebep olan bir cezalandırma aracıydı ve hem de hapsedildiği yere veya çalışmaya götürülürken prangaya vurulmuş şekilde halkın önünden geçerek teşhir edildiği için diğerlerini korkutma aracıydı. Aslında her ikisi de prangalıydı ancak, tersanede hapis tutulacak ya da yine tersane ve gemilerde zahmetli işlerde istihdam edilecek mahkûmları, deniz ve denizcilikle ilgili olmayan yerlerde hapsedilecek ya da istihdam edilecek olanlardan ayırabilmek için, birincilere kürek mahkûmu diğerlerine prangabent denilmesi kolaylık sağlıyordu. Başka deyişle, prangabentler ile kürek mahkûmlarını birbirinden ayıran nokta, cezalarını çektikleri yerin farklı olmasıydı. Buraya kadarki akıl yürütmeyi doğru kabul edersek, çoktandır uygulanagelen bu usul ve ağız alışkanlığının, 19. yüzyıldaki kanunlaştırma hareketleri sırasında ceza kanunlarının metinlerine de girmiş olabileceğini düşünebiliriz. Örneğin, 1851 tarihli Ceza Kanunu'nun birinci fasıl 11. maddesi ve ikinci fasıl 5. maddesinde, suçlunun İstanbul'da ise küreğe taşrada ise prangaya konulması bildirilmiş, üçüncü fasıl 15. maddede, bu ifade daha da açılarak anlatılmıştır:

> Taşralarda zuhûr eden erbâbı cünhadan katl ve sâî-bi'l-fesâd [ortalığı birbirine katan fesatçı] olan büyük kabâhatlilerden mâ'adâ yine ber mantûk-ı kanûn-ı cezâ va'z-ı kürek olunmaları lazım gelen eşhâsın Dersa'âdete gönderilmelerinden ise mahallerinde ber mûceb-i kanûn mücâzât-ı lâyıkalarının icrâ'sı emsâlinin terhîbine sebep olacağından ba'd-ezîn o ma'kule eshâb-ı cünha Dersa'âdete gönderilmeyerek mahallerinde habsleri tarihinden i'tibâren cünha-ı vâkıa ve müddet-i muayyenelerini mübeyyin [bildiren] yedlerine [elleri-

85 1720-1728 yılları arasını kapsayan kürek defterini incelemiş olan Erim, bu dönemde küreğe mahkum olmuş gösterilen 1.247 kişiden sadece 52'sinin gemilerde, çok az sayıda kişinin de kale tamirinde çalıştırıldıklarını tespit etmiştir. Erim, "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürek Cezası," s. 180.

ne] meclisce tezkire i'tâsıyla [verme] prangabend olarak hidemât-ı süfliyyede bi'l-istihdâm lâzım gelen mücâzâtları icrâ' [...] oluna.[86]

Yukarıdaki şekilde akıl yürütmeye devam edildiğinde, 1851 Ceza Kanunu'nun birinci fasıl 5. ve 14. maddelerinde ve üçüncü fasıl 19. maddesinde geçen, suçlunun "kürek ve pranga olunması" şeklindeki ifadeyi, "kürek ya da pranga" diye okumak daha doğru görünüyor. Nitekim, birinci fasıl 13. maddede suçlunun "küreğe ya da prangaya konulması" ibaresi bu düşünceyi doğrular gibidir.[87]

1851 Ceza Kanunu ile ilgili son olarak, 11. maddeye sonradan yapılmış bir ekten de söz etmek gerekiyor. Bu maddenin ilk halinde, taşrada bilerek cinayet işlemiş olanların prangaya konulacağı bildirilmiş ama cezanın süresi belirtilmemişti. Adana'da işlenmiş bir cinayete ilişkin arşiv belgesinde, 11. maddeye yapılmış bir zeyle dayanarak, suçluya 10 yıl kürek cezası verilmiş olduğu bildiriliyor.[88] Bu da bu kanuna başka eklemelerin de yapılmış olabileceğini düşündürüyor.

1858 Ceza Kanunu

9 Ağustos 1858 (28 Zilhicce 1274)'de yayınlanıp ilan edilen kanunun 33. ve 154. maddelerinde "muvakkat pranga" cezasından söz ediliyor.[89] Bunların dışındaki maddelerde bizzat pranga sözcüğü geçmiyorsa da, kanunun ikinci faslında kürek cezalarının niteliği açıklanırken prangayı tarif eden cümleler yer almaktadır. Madde 19: "Kürek ayaklarında demir olduğu halde hidemât-ı şâkkada kullanılmaktır"; madde 20: "Müebbeden kürek ba'de't-teşhîr devletçe ta'yîn olunacak mahallerde câninin ayaklarında demir olarak ilâ vefâta [ölene kadar] hidemât-ı şâkkada istihdâm olunmasıdır" ve madde 21: "Muvakkat kürek kezâlik ba'de't-teşhîr devletin ta'yîn edeceği yerlerde üç seneden on beş seneye kadar demirbend olarak hidemât-ı şâkkada kullanılmaktır." 1858 Ceza Kanunu'nda 1911 yılında geniş çapta değişiklikler yapılırken, madde 19 ve 20'deki "demir", madde 21'deki "demirbend", madde 33'teki

86 Ahmed Lûtfi, *Mir'ât-ı Adâlet*, s. 171.

87 Söz konusu maddeler için bkz. Ahmed Lûtfi, *Mir'ât-ı Adâlet*, s. 154, 157, 173.

88 BOA *A.MKT.MVL.* No.109/13, 29 Zilhicce 1275-30 Temmuz 1859. Cinayet, 1858 Ceza Kanunu'nun yayımlanışından önce işlendiği için 1851 Ceza Kanunu uygulanmıştı.

89 *Düstûr*, s. 543, 571.

"pranga" ve madde 154'teki "prangabend" ibareleri, bu maddeler hiç değişikliğe uğramadıkları için yerlerini korumuştu.[90]

Bu kanunda geçen "muvakkat prangabend" sözü, sanki bu ad altında ayrı bir ceza çeşidi uygulanmış gibi bir yanılgıya düşülmesine neden olabilir. Ne var ki, bu sözcüklerin geçtiği kanun maddeleri, ilgili olduğu fasıllardaki cezaların sıralamasına dikkat edilerek incelendiğinde anlatılmak istenenin "muvakkat kürek cezası" olduğu anlaşılır. Ayrıca, kanunun birinci fasılda madde madde sıraladığı cezalar içerisinde pranga, ya da prangabentlik cezası sözü de geçmemektedir. Neden bu terimin kullanılmış olduğuna gelince, yine çok uzun zamandan beri kürek cezasının ayakta bir ağırlık olduğu halde, ki buna pranga deniliyordu, çekilmekte oluşuydu denebilir. Kanunu kaleme alanlar için kürek mahkûmu, prangalı mahkûm demek olduğundan, yukarıda sözü geçen o iki maddede kürek yerine pranga terimini yazmış olmaları dikkatlerini bile çekmemiş olmalıydı. Zaten Şemsettin Sami de kürek cezasını açıklarken, "vaktiyle beylik gemilerde kürek çekmek hidmet-i zecriyyesi ki cinâyetle müttehim olanlara verilir bir cezâ idi ve elyevm pranga ile müterâdif [eş anlamlı] gibidir" demiştir.[91]

1858 Kanununun Neşrinden Önce İşlenmiş Suçlar

Arşiv belgelerinden anlaşılıyor ki, 1858 Ceza Kanunu'nun yayınlanmasından önce işlenmiş ve henüz yargılaması sonuçlanmamış suçlara önceki 1851 Ceza Kanunu uygulanıyordu. Örneğin, Filibe Mutasarrıfı'na yazılmış 10 Ağustos 1859 tarihli bir şukkada, Filibe'de işlenmiş cinayet için suçlunun önceki kanuna göre 10 yıl süreyle prangaya konulacağı bildiriliyordu.[92] Yine, 1859'da eski kanun gereği Prizren kazasındaki yaralama davasında 2 yıl[93] ve 1860'ta Kars'taki bir hırsızlık olayında 2 yıl pranga cezası verilmişti.[94]

1858 Ceza Kanunu, 15. maddede, 1858'den önce işlenmiş suçları cezalandıramayacağını açık şekilde duyurmuştu: "Her cinâyet ve cünha ve ka-

---

90 Karşılaştırınız: *Düstûr*, s. 540, 541, 543, 571 ve Tevfik Târık, *Kavânîn-i Cedid Kitâphânesi: Yeni Kanûn-ı Cezâ*, Dersaâdet: Şems Matbaası, 1327-1329, s. 67, 68, 72, 132.

91 *Kamûs-ı Türkî*, s. 1195.

92 BOA *A.MKT.MVL.* No.114/72, 12 Safer 1276.

93 BOA *A.MKT.MVL.* No.110/90, 25 Rebi'ülevvell 1276-22 Ekim 1859.

94 BOA *A.MKT.MVL.* No.116/23, 14 Şevval 1276-5 Mayıs 1860.

bâhatin taraf-ı hükûmetten zâhire ihrâc [ortaya çıkarılmış] olunduğu veya müddeîsi [davacısı] zuhûr eylediği zamanda mer'i [yürürlükte] olan kanûn ve nizâm ile te'dîbi [uslandırma, haddini bildirme] icrâ' olunup mu'ahhar [sonraki] olan kanûn ile mücâzâtı [cezalandırma] icrâ' olunamaz."[95]

Günümüz hukukçuları, kanunların geriye yürüyemeyeceği, eski kanun döneminde ortaya çıkmış olaylara ve ilişkilere uygulanmayacağı ilkesinin kabul edilmiş olduğunu belirtiyor. Aynı şekilde, yürürlükten kalkan kanunlar da, yeni kanun döneminde ortaya çıkan olay ve ilişkilere uygulanamayacaktır. Bununla beraber, yürürlükten kalkan kanun, bazı durumlarda kendi yürürlük döneminde kazanılmış hak ve durumlara uygulanmaya devam ediyordu. Buna karşılık, kazanılmış hak niteliğine ulaşmamış, beklenen hak niteliğinde olanlara ise yeni kanun uygulanacaktır.[96]

Bu genel ilkenin bir parçası olarak modern ceza hukukunda da suç ve cezaları belirleyen kanunlar geçmişe yürürlü olmuyor. Bu ilke günümüzde hemen tüm ceza kanunlarında, bazı anayasalarda ve uluslararası metinlerde yer almış bulunuyor. Bu anlayışa ancak 18. yüzyıl sonlarında varılabilmişti. Ceza kanunlarının geçmişe yürümeyeceği ilkesi ilk kez, Amerikan anayasalarından 1776 tarihli Maryland Anayasası'nda, daha sonra Fransız Devrimi sırasında 27 Ağustos 1789'da ilan edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde yer almıştı.[97]

Bu durumda Osmanlı hukuku, 1858'den itibaren modern hukukun bu ilkesini benimsemeye başlamıştır denilebilir. Peki ama Osmanlı hukuk uygulayıcıları bu ilkeyi nasıl yorumluyorlardı ve yaşadıkları çağın ölçütlerinden ne dereceye kadar haberdardılar? Sözgelimi, ceza kanunlarının geçmişe yürümeyeceği ilkesinin istisnası olan ve kökeni 14. yüzyıla kadar giden bir diğer ilkeyi, "lehteki yasanın geçmişe yürürlü olması"nı dikkate alıyorlar mıydı? Bu ilkeye göre, işlendiği zamanın kanununa göre suç sayılan bir fiilin, sonradan yürürlüğe giren bir kanunla suç olmaktan çıkarılması veya cezasının azaltılması durumunda, sonradan çıkartılmış olan kanun geçmişe yürütülecektir.[98] Yukarıda örneklerini vermiş oldu-

95 *Düstûr*, s. 539–540.

96 A. Şeref Gözübüyük, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, (3. baskı), Ankara: S Yayını, 1974, s. 51-52.

97 Artuk-Gökçen-Yenidünya, *Ceza Hukuku*, s. 215–216.

98 Artuk-Gökçen-Yenidünya, *Ceza Hukuku*, s. 217.

ğumuz 1858 öncesinden kalma davalara önceki kanunu tatbik ederken, Osmanlı yargıçları acaba bu ilkeyi göz önüne almışlar mıydı? Bu sorular ayrı bir çalışmayı gerektiriyor.

Kürek Yerleri

1858 Ceza Kanunu'nun 21. maddesine tekrar bakarsak, bu madde kürek cezası alanların mahkûmiyet sürelerini nerede geçireceklerini bildiriyordu: "Muvakkat kürek kezâlik ba'de't-teşhîr devletin ta'yîn edeceği yerlerde üç seneden on beş seneye kadar demirbend olarak hidemât-ı şâkkada kullanılmaktır fakat beş seneden aşağı olan kürek cezâsı mahallerinde dahi icrâ olunabilir."[99] Bundan çıkan anlam, beş yıldan az süreyle kürek cezasına çarptırılmış olanların gerekirse mahkûmiyetlerini mahallerinde[100] çekebilecekleri, ama beş yılın üstündekilerin cezalarının infaz yerinin, hüküm yerinden farklı bir yer olacağıdır.

1894 (veya 1896) baskı tarihli[101] bir kaynağa göre beş yılın üstünde, yani altı yıldan on beş yıla kadar kürek cezası alanların infaz yerleri için, şimdilik tam bilemediğimiz bir tarihten sonra, yeni bir kural uygulamaya sokulmuştu. Bu kişiler kürek mevkii olarak tayin edilmiş merkezlerdeki kürek mahkûmlarına mahsus olan umumi hapishanelere gönderiliyor, burada onlarla müebbet kürek cezası almış olanlar ayrı ayrı koğuşlarda kalıyorlardı. Beş yılın altında kürek cezası alanlar hükmün verildiği vilayetlerdeki hapishanelerde küreğe konuluyordu.[102] Bu uygulamadan imparatorluktaki tevkifhane ve hapishanelerin iç yönetimlerine dair olan 1880 tarihli nizamname de söz etmekte ve 5. maddesinde "memâlik-i şâhâneden münâsib mahallerde birer hapishâne-i umûmî bulunup bunlar 'umûm vilâyâtta beş seneden ziyâde kürek cezası ile mahkûm olanlara mahsûs olacaktır" ve 7. maddesinde "kürek cezâsı ile mahkûm olanlar 'umûmî hapishânelere kondurulacaktır" demektedir.[103] 19. yüzyıl sonla-

---

99 *Düstûr*, s. 541.

100 "Mahallinde" sözcüğüyle kastedilen, mahkûmiyet hükmünün verildiği yerdir. Bkz. Gökçen, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları*, s. 41.

101 Arap harfli kitapların baskı tarihini Hicri yıl olarak kabul etmek genel bir eğilimse de, bazen mukaddimelerin altına atılan tarihlerden, Mali tarihlerin de kullanıldığı anlaşılıyor.

102 Nazif Sürûrî ve S.Talât, *Kavânîn Mecmûası: Mecmûa-i Ma'lûmât-ı Adliye*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1312, s. 43, 44, 49.

103 Yıldız, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı," s. 298.

rında, beş yılın üstünde ceza alan muvakkat kürek mahkûmlarıyla müebbet kürek cezalıların ayrı ayrı koğuşlarda kaldıkları kürek merkezleri şuralardı (bu merkezler aynı zamanda kalebentlik yerleriydi):[104]

- Ankara ve Kastamonu vilayetleri merkezi: Sinop;
- Aydın, Adana, Konya ve Girit vilayetleri: Bunların kürek merkezi yine kendi dahillerinde ve diğer yerlerdeydi;
- Bağdat ve Basra ve Musul vilayetleri merkezi: Bağdat;
- Cezair-i Bahr-i Sefid vilayeti merkezi: Rodos;
- Diyarbakır ve Sivas ve Mamuretülaziz vilayetleri merkezi: Ergani;
- Edirne vilayeti merkezi: Edirne;
- Hüdavendigar vilayeti merkezi: Hapishane-i Umumi; sonradan Rodos Adası;
- İstanbul: Hapishane-i Umumi; sonradan Rodos Adası;
- Selanik ve Kosova ve Manastır ve İşkodra vilayetleri merkezi: Selanik;
- Suriye ve Halep vilayetleriyle Kudüs Mutasarrıflığı ve Cebel-i Lübnan merkezi: Akkâ;
- Trablusgarb vilayeti merkezi: Trablusgarb;
- Trabzon, Erzurum ve Van vilayetleri merkezi: Erzurum;
- Yanya vilayeti merkezi: Yanya.

Bu listede bir tek İstanbul'daki hapishane, umumi hapishane adını taşıyor. (1871'de açılan İstanbul Hapishane-i Umumisi'nin yukarıdaki listeye göre Bursa için de merkez olduğu anlaşılıyor.) Diğerleri için bu sıfat kullanılmamışsa bile yine de onları da mı umumi hapishane olarak kabul etmek gerekir sorusu doğuyor. Yukarıda sözü geçen 1894 tarihli kaynağı esas alırsak, bunun yanıtı evet olacaktır; çünkü bu kaynak, yukarıda anlatılmış olan uygulamayı "usul-i cariyedendir" diye tanımlıyor.

1880 Tevkifhane ve Hapishaneler Nizamnamesi

20 Mayıs 1880 (8 Mayıs 1296) tarihli Tevkifhane ve Hapishaneler Nizamnamesi'nin 85. maddesinde, tevkifhane ve hapishanede yürürlükte olan yöntem ve kurallara aykırı davranışta bulunanların, gerektiğinde hava almaya çıkmak ve diğerleriyle görüşmekten ve haberleşmekten menedilerek, kendilerine ekmek ve sudan başka yiyecek verilmeyeceği ve ayrıca "demire dahi urulacak" oldukları, bu cezalandırma süresinin yaptıkları hareketin derecesine göre 24 saat ile 21 gün arasında değişece-

---

104 Nazif Sürûrî ve S. Talât, *Mecmûa-i Ma'lûmât-ı Adliyye*, s. 48–49.

ği ve uygunsuz hareketlerin tekrarlanması halinde ceza süresinin iki kat artırılacağı yazılıdır.[105]

Örneğin Şubat 1913'te Sinop Hapishanesi'nde nizamnamenin söz konusu 85. maddesi gereği diğerleriyle görüşüp haberleşmekten menedilmiş ayakları prangalı yedi mahkûm bulunuyordu.[106] İçlerinden Şükrü ve Ruşen adlı mahkûmlar, ayrı ayrı tarihlerde bulundukları farklı koğuşların abdesthane pencerelerinin demirlerini hapishane dışından kişilere satmak amacıyla sökmüşler, biri dışarı çıkartıp satmayı başarmış, diğeri henüz satamamışken, ihbar üzerine durum ortaya çıkınca, Ruşen aynı suçu ikinci kez işlemiş olduğu için 42 gün ve Şükrü 21 gün süreyle prangaya vurulmuş ve diğerleriyle görüşüp haberleşmekten menedilmişlerdi.[107]

Yasa Dışı Uygulamalar

Görüldüğü gibi pranga uygulamasının her yönden yasal zemini vardı. Kanun ve nizamnameler pranga takılmasını emrediyordu. Bununla beraber, kanunların bildirmediği durumlarda dahi suçlulara pranga takılıyordu. 1858 Ceza Kanunu çıktıktan hemen sonra, hapishanelerin ıslahı konusunu ele alan Meclis-i Tanzimat'ın 15 Mayıs 1858 tarihli mazbatasında, ağır ya da hafif, tüm suçluların ayaklarına firarlarını engellemek için pranga vurulduğuna işaret ediliyordu.[108]

Şehrizor Kaymakamı'na yazılmış 26 Şubat 1862 tarihli şukkada daha önce "ta'mîmen [genelgeyle] her tarafa yazıldığı vechle kanûnen habs cezâsına müstahakk olan mücrimînin prangabend olması iktizâ" etmediği hatırlatılmış, Şehrizor Meclisi'nin hırsızlık suçu işleyen kişiye vermiş olduğu 3 yıllık prangabentlik cezasının 3 yıllık hapis cezası olarak düzeltilmesi istenmişti.[109] Anlaşılan, hapis cezasını suçlunun prangaya vurulması şeklinde algılamayı sürdürenler bulunuyordu.

Yine Mithat Paşa anılarında, kalebentlik cezasına mahkûm edilenlere de kanunda yeri olmadığı halde pranga takılmış olduğunu aktarıyor. Mithat

---

105 Yıldız, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı", s. 306.

106 BOA *DH.MB.HPS.* No.147/30, 6 Şubat 1328-19 Şubat 1913. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bu belgeden beni haberdar eden Kent Schull'a teşekkür ederim.

107 BOA *DH.MB.HPS.* No.147/9, 17 Kânun-ı sânî - 30 Ocak 1913; *DH.MB.HPS.* No.147/12, 23 Kânun-ı sânî 1328–5 Şubat 1913.

108 Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, s. 110.

109 BOA *A.MKT.MVL.* No.140/35, 26 Receb 1278.

Paşa, Taif Kalesi'ne sürgün olarak gönderilenlerin kışlada hapsedilmeleri, başlarına nöbetçi asker konulması ve haberleşmenin kendilerine yasaklanması bile her yönden kanuna aykırı olduğu halde, bunun üzerine bir de "ayaklarına pranga urulması kanûn hâricinde bir zulm-i sarîh [açık]" idi diyordu.[110] Prangayı anılarında bir işkence aleti olarak betimlemişti:

> ...ayaklarına demir konulanlar yürümek ve oturmak ve don değiştirmek misillû harekâtın ve'l-hâsıl insanın muhtâc olduğu muâmelâtın hiçbirisine muktedir olamamakla bunun âdetâ bir nev'i âlet-i işkence olduğu şu ta'rîfden dahi malûm olur [...] prangaların [...] kâffe-i harekât ü sekenâtın [kımıldamalar ve duruşlar] mâni' olduğu cihetle def'-i zarûret için abdesthâneye gitmek isteyenlerin bir takımı nöbetçi neferâtın sırtına binerek ve bir takımı kollarından sürüklenerek ihtiyâclarının def'i ve ayaklarındaki donlar değiştirilmek icâb eyledikde yırtarak çıkarıp yeniden telebbüs [giyme] olunacak donun paçalarını giydikten sonra dikilmesi ve uyku halinde ayaklarının birbirine muvâzî [paralel] tutulması gibi eziyyet[111] ve tazyîkata...[112]

1859 tarihli bir belgeden, pranganın gayrı meşru şekilde kullanılmasının nedenlerinden birini anlamak mümkün oluyor: Üsküp'e bağlı bir kazanın müdürünün yolunu suikast niyetiyle kesen ve silah çeken iki kişi için birer yıl süreyle hapsedilmeleri gerektiği İstanbul'dan bildirilmişti. Kaza Meclisi'nden gelen mazbatada, emre uyulduğu, ancak söz konusu kişilerin prangalı olarak hapsedildikleri bildiriliyordu. Buna neden olarak, Üsküp Hapishanesi'nde suçlu sayısının çok fazla ama hapishanenin çok dar olması, suçluların "bilâ-pranga [prangasız] zabt ve muhafazaları müşkilce" olması gösteriliyordu. Konu Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş, kanuna aykırı bu uygulamanın kabul edilemeyeceğinden dolayı, hapishanenin genişletilmesinin ya da çevrede başka bir binanın hapishane olarak kullanılmasının mümkün olup olmadığını Üsküp Valiliği'ne soran bir yazı kaleme alınmıştı.[113] 19. yüzyılın son çeyreğinde bile imparatorlukta hapishane olarak adlandırılan mekân, kimi yerlerde valinin ikamet ettiği konak ya da köşk içindeki bir mahbesti.[114] Ayrıca, gerektiği kadar muhafiz ve eleman hapishane yönetimlerine tahsis edilmiyordu.[115]

110 Midhat Paşa, *age*, s. 309.

111 انيات imlasıyla yazmıştır.

112 Midhat Paşa, *age*, s. 311.

113 BOA *A.MKT.UM.* No.387/78, 3 Cemâzıyelâhır 1276-28 Aralık 1859.

114 Yıldız, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı," s. 180.

115 Bu konuda Yıldız, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı"nda örnekler bulunmaktadır.

Anlaşılan, imparatorluğun geç döneminde pranga, yeterli zabıtın, yeterince mahkûm alacak kadar geniş hapishane binasının olmaması durumunda hapishane yöneticileri için bir kurtarıcıydı. Mahkûmu zaptetme, saldırganlığını ya da kaçmasını önlemede bir tedbir aracıydı. Hatta Mithat Paşa'nın dediği gibi, bir işkence aracına bile dönüşüyordu. Bütün bunları, belki de yöneticilerde suçlulara (belki sanıklara da) karşı kökü çok eskilere kadar giden bir refleksin göstergesi ve aynı zamanda hapishane reformlarının zamanında ve yeterince yapılamamış olmasının devamlı bir işaretçisi olarak kabul etmek gerekiyor.

OSMANLI ADLİYE TEŞKİLATINDA YAŞANAN SORUNLARIN HAPİSHANELERE YANSIMASI (1876–1909)

Yrd. Doç. Dr. FATMAGÜL DEMİREL*

Tanzimat'tan sonra Osmanlı adliyesinde başlayan değişim süreci ve kurulan Adliye Nezareti, adliye teşkilatına Batılı anlamda kurumsal bir kimlik kazandırmıştır. Özellikle 1879 yılında adli ıslahat programı çerçevesinde ele alınan Mehakim Nizamiye Teşkilatı Kanunu, Usul-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu ve Usul-ı Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu gibi yeni kanunların uygulamaya girmesiyle birlikte savcılık, noterlik, adliye müfettişliği gibi birçok yeni birim, adli teşkilatta yerini almıştır. Fakat yeni bir kimlikle ortaya çıkmasına rağmen adliye teşkilatında yaşanan sorunlar düzeltilememiş, imparatorluğun son gününe kadar devam etmiştir. Bu sorunlardan en önemlisi ve düzeltilmesi oldukça zor olan tahsisat sıkıntısı, Osmanlı adliye teşkilatında bilinen sorunların giderilmesini veya düzeltilmesini de imkânsız hale getirmiştir. Genel olarak adli teşkilatta yaşanan sorunları tahsisat sıkıntısı, yeterli sayıda eleman yetiştirilememesi, fiziki mekânların yetersizliği, her yerde mahkeme açılamaması, mahkemelerde davalara zamanında başlanamaması, dava dosyalarının birikmesi şeklinde sıralayabiliriz. Bu sorunların da doğrudan doğruya hapishanelere yansıdığını görmekteyiz.[1] Özellikle hapishanede mahkemeye çıkacağı günü bekleyen bir tutuklu için mahkemenin düzgün ve hızlı çalışması oldukça önemlidir. Çünkü yapılacak bir yanlışlığın faturasını hayatının en önemli yıllarıyla ödemek zorunda kalanlar yine bu bireyler olacaktır. Bu noktadan hareketle bu çalışmada, mahkemelerin

* Yıldız Teknik Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü

1 Adliye Nezareti'nin kuruluşu ve yapılan düzenlemeler için bkz. Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri* (1876-1914), yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.

işleyişi ve teftiş eksikliğinden kaynaklanan sorunların hapishanelere nasıl yansıdığı ele alınacaktır.

1879 yılında gerçekleştirilen adli ıslahatlar içerisinde öncelikle mahkemeler ele alınmıştır. 12 Nisan 1879 tarihinde hem mahkeme isimleri değiştirilmiş, hem de mahkemelere doğrudan dilekçe verme usulü getirilmiştir.[2] Mahkemelere doğrudan dilekçe verme usulünün geçerlilik kazanmasından önce dilekçeler, mülki amirlere verilmekte ve ancak onların mahkemeye havalesiyle dava açılabilmekteydi. Bu durum mülki amirlerin iş yoğunluğunu artırdığından, dava sahiplerinin de işlerinin sürüncemede kalmasına neden oluyordu.[3] Ayrıca mülki amirlerin mahkeme ilamlarını tasdik etme usulü de kaldırılarak, ilamların icrası mahkemenin yetkisine verilmiştir. Bu düzenlemelerle Kanun-i Esasi'de belirtilen mülki işlerle adli işlerin birbirinden ayrı olduğu ilkesi uygulanmaya başlamıştır.[4] Böylece gerektiğinde nüfuzlarını kullanarak mahkeme işlerine müdahale eden mülki amirlerin mahkemeler üzerindeki etkisi kalkmıştır.[5] Bu tarihten sonra, mülki amirlerin adli işlere müdahale etmeyecekleri prensip olarak kabul edilmiş olmasına rağmen, taşradan gelen şikâyetlerden bunların mahkemelere müdahale ettikleri anlaşılmaktadır.[6]

Mahkemelerle ilgili bir başka düzenleme de 17 Haziran 1879 tarihinde uygulamaya giren Mehakim-i Nizamiye Teşkilatı Kanunu'dur.[7] Kanun maddelerinde mahkemeler teşkilatı ve bu teşkilatta görev alacak elamanlar açıkça ortaya konulmasına rağmen, uygulamada ciddi sorunlar yaşanmıştır. Kanunda her kazada bidayet mahkemesi açılması gerektiği belirtilmesine rağmen, tahsisat ve eleman sıkıntısı nedeniyle her yerde mahkeme açılamamış, dava sahipleri davalarını bulundukları yere en yakın mahkemeye götürmek zorunda kalmışlardır.[8] Ulaşım imkânlarının kısıtlı olduğu bu yıllarda mahkemeye ulaşmak dava sahipleri için adeta bir işkence halini almıştır. Örneğin Erzurum'a bağlı Tortum kazasında bidayet mahkemesi olmamasından dolayı dava sahipleri, 20 saat mesafedeki Erzurum'a giderek davalarını görmektedirler. Davaların sürekli

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İD, Nr. 63745.
3 Said Paşa, *Hatıratı*, Dersaadet 1328, c.I, s. 383.
4 *Ceride-i Mehakim*,sayı 1 s. 2–3; *Düstur* I. Tertip c. IV. s. 704–705.
5 BOA. Y.E.E. Nr. 39/16.
6 BOA., BEO. Adliye Giden Nr. 90179, 112117.
7 BOA., Meclis-i Tanzimat Defteri, Nr. VI, s. 87, *Düstur*, I. Tertip, c. IV, s. 235.
8 Fatmagül Demirel, *agt.* s. 119.

ertelendiği düşünülürse[9] böyle bir durumda dava sahiplerinin ufak tefek anlaşmazlıkları kendi aralarında çözdükleri ve mahkemeye gitmedikleri görülmektedir.

Hiç kuşkusuz düzgün ve hızlı çalışan bir mahkeme tüm dava sahipleri için önemlidir. Ama hapishanede mahkemeye çıkacağı günü bekleyen bir tutuklu için bu durum çok daha farklı anlamlar ifade eder. Hapishaneden gelen şikâyetlere baktığımızda haklı olarak tutukluların ilk şikâyeti muhakeme edilmedikleridir. Mahkûmların ise öncelikli şikâyetleri hapishanenin fiziksel şartlarıdır. Mahkemelerin yavaş çalışmasının nedenlerini araştırdığımızda ise yine karşımıza bildik sorunlar, yani tahsisat ve eleman sıkıntısı çıkmaktadır. Hukuk ve ceza dairelerine ayrılması gereken mahkemelerde yeterli eleman olmamasından dolayı hukuk ve ceza davalarına tek bir dairede bakılmakta, başkâtip veya müstantik olmayan mahkemelerde ise mahkeme azası bu görevleri üstlenmektedir. Dolayısıyla iş yükü artan mahkemede dava dosyaları birikmekte ve davalar sürekli ertelenmektedir. Yine ceza mahkemelerinde tahkikat işlerini yerine getiren müstantiklerin az olması veya olmaması[10] nedeniyle tahkikatları yapılamayan tutuklular mahkemeye dahi sevk edilememektedir.[11] Müstantiklerin yapmış oldukları tahkikat tutuklular için oldukça önemlidir. Çünkü tahkikat sonunda müstantik tutuklunun serbest bırakılmasına veya ilgili mahkemeye sevk edilmesine dair bir kararname hazırlamaktadır. Eğer müstantik tahkikat sonunda cinayet suçu işlendiğine karar verirse, bu sefer hazırladığı kararnameyi heyet-i ithamiyeye göndermektedir. Heyet-i ithamiye ise tarafları çağırmadan yalnızca dava dosyasını incelemektedir. Bu inceleme sonunda kişinin serbest bırakılması veya davanın cinayet mahkemesine sevk edilmesi yönünde bir karar çıkabilmektedir.[12] Heyet-i ithamiye, muhakeme sürecini uzattığı gözönüne alınarak 14 Nisan 1890 tarihinde kaldırılmıştır.[13] Çünkü cinayetle ilgili davalar heyet-i ithamiyeye gönderilmekte, heyet-i ithamiye kararına yapılan itirazlar da temyiz mahkemesine kadar gitmekteydi. Dolayısıyla bu durum asıl davanın gecikmesine ve kişilerin tutukluluk sürelerinin uzamasına sebep olmaktaydı.[14]

9 Fatmagül Demirel, *agt.* s. 122.

10 BOA., Ayniyat Adliye Nr. 1392 s. 33.

11 BOA., Ayniyat Adliye, Nr. 1400 s. 34.

12 Fatmagül Demirel, *agt.*, s. 206-207.

13 Sarkiz Karakoç, *Külliyat-ı Kavanin*, Dosya Nr. XXX vesika Nr. 2073.

14 Düstur, I. Tertip, c. VI s. 585.

Böylece cinayetle ilgili davalar, müstantik kararnamesi üzerine doğrudan ait olduğu mahkemeye gönderilmeye başlanmıştır.[15] Fakat 1902 yılından itibaren heyet-i ithamiyelerin tekrar devreye girdiği görülmektedir.[16]

Mahkemelerde yaşanan sorunları düşündüğümüzde hapishaneden mahkemeye giden sürecin oldukça uzadığı görülmektedir. Bu konuyla ilgili hayli ilginç örnekler verilebilir. 4 Eylül 1888 tarihinde Sadaret'ten Adliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, Elazığ Vilayet Hapishanesi'nde yapılan teftişte, hapishanede 125 kişinin bulunduğu, bu kişilerden 69'unun 1883, 1884, 1885, 1886 ve 1887 yıllarında hapse girdikleri halde, haklarında hâlâ bir hüküm verilmediği, hatta bunların içinde bir cinayet olayından dolayı 15 yıldır hapis yatan bir kişinin olduğu da belirtilmektedir.[17] Ankara Hapishanesi'nde bulunan bir grup tutuklu ise zan ve şüphe üzerine sekiz on senedir tutuklu olduklarını ve serbest bırakılmalarını talep etmektedir.[18] Bir başka tutuklu ise, aslı olmayan bir nedenden dolayı hapsedildiğini ve sekiz aydır mahkemeye çıkarılmadığını, Bâbıâli'ye telgrafla bildirmektedir.[19] Bu tür örnekleri çoğaltmamız mümkündür. Ancak asıl ilginç olan, tarihin sayfaları arasında yerini almış olması gereken bu aksaklıkların günümüzde de yaşanmaya devam ediyor olmasıdır. Adalet Bakanlığı'nın verilerine göre haklarında dava açılmadığı için veya yargılamaları devam ettiği için hapis yatan tutukluların sayısı şöyledir : Üç aydan fazla tutuklu bulunanların sayısı 12.879; üç ay ile altı aydır hapis yatan tutukluların sayısı 5.875; altı ay ile bir yıl arasında hapiste bulunan tutuklu sayısı 5.331, tutukluluk süresi bir yıl ile iki yıl arasında değişenler 5.106; tutukluluk süresi iki ile üç yıl arasında olanların sayısı ise 3.715'tir. Daha da vahimi, 717 kişinin tutukluk süresi beş yıl ile on yıl arasında değişmektedir.[20]

Tutukluların mahkemeye çıkamadıkları yolundaki sürekli şikâyetleri karşısında Adliye Nezareti'nin tavrı, tahkikatların ve davaların bir an önce görülmesi, gecikmeye neden olan adli personelin ise cezalandırılacağı şeklinde olmuştur.[21] Adliye Nezareti'nin mahkemelere gönderdi-

15 BOA., Ayniyat Adliye, Nr. 1400 s. 75.
16 Fatmagül Demirel, *agt.*, s. 214.
17 BOA., Ayniyat Adliye, Nr. 1397 s. 31.
18 BOA. Ayniyat Adliye, Nr 1377 s. 124.
19 BOA. Ayniyat Adliye, Nr. 1381 s. 73.
20 *Güncel Hukuk*, Sayı 24, Aralık 2005, s. 6.
21 *Ceride-i Mehakim*, Nr. 586, s. 8497.

ği bu tür uyarı yazıları hem sistemin aksaklığını ortaya koymakta hem de aynı uyarıları tekrarlaması da çaresizliğini yansıtmaktadır. Adliye Nezareti'nin "taşralarca vukuat ve ceraim eshabından olub taht-ı tevkife alınmış olanların senelerce evrakına bakılmamak ve müddet-i mahkûmelerini eyledikleri halde sebilleri tahliye kılınmamak ve hapishanelere hilaf-ı memnuiyet esliha ve alat-ı câriha idhal olunmak gibi ahvalin önü alınmak içün hapishanelerce usul-ı teftişin tesisi ve icrasına..."[22] şeklindeki 19 Mart 1887 tarihli yazısı, sistemde yaşanan aksaklıkları yansıtan örneklerden sadece biridir.

Mahkemelerin yavaş çalışmasında bir başka önemli etken de mahkeme memurlarının, özellikle de yazı işleriyle meşgul olanların işlerini aksatmalarıdır. Mahkemedeki memurların tatil günlerinin haricinde beş saat mahkemede bulunmaları kanunen belirtilmesine ve devam saatleri mahkeme divanhanesine asılmasına rağmen[23] memurlar akşamları görevlerinden erken ayrılmaktadırlar.[24] Ayrıca görev sırasında gazete okuyarak, işlerinin haricinde sohbet ederek görevlerini aksatmaktadırlar.[25] Dolayısıyla davalara ait mazbata ve ilamların hazırlanması da gecikmektedir.[26] Mahkemelerde yaşanan bu gecikmelerden dolayı dava sahiplerinin işleri sürüncemede kalmakta, tutukluların muhakemeleri de ertelenmektedir.[27] Adliye Nezareti, adliye müfettişlerinden yapacakları teftişlerde, mahkeme çalışanlarının düzenli olarak görevlerine gelip gelmediklerini de kontrol etmelerini istemiştir. Fakat yapılması gereken teftişlerin düzgün bir şekilde yerine getirilmediği vilayetlerden gelen şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Örneğin, Bolu Sancağı Bidayet Mahkemesi ceza ve istintak dairelerinin uzun süredir teftiş edilmemesinden dolayı, mahkeme reis ve azaları mahkemeye zamanında gelmemektedirler.[28]

Bütün bu gecikmeler sonunda mahkemeye çıkan tutuklu, mahkeme kararına itiraz eder ve temyiz yoluna giderse, bu sefer de aylarca temyiz mahkemesinin kararını beklemek durumundadır.[29] Bu konuyla

22 *Ceride-i Mehakim*, Nr. 435 s. 4779.
23 BOA., Ayniyat Adliye, Nr. 1401, s. 113.
24 BOA., Kalem Nizamnamesi Defteri Nr 2 s. 134.
25 BOA., Kalem Nizamnamesi Defteri Nr.2 s. 105.
26 BOA., Kalem Nizamnamesi Defteri Nr. 2 s. 71.
27 *Ceride-i Mehakim*, Nr. 534, s. 6434.
28 BOA, BEO Adliye, Nr. 226685.
29 BOA., Y.PRK. AZN Nr.12/2.

ilgili ilginç bir örnek vermek gerekirse, Manisa Hapishanesi'nde bulunan 33 mahkûm, 19 Eylül 1887 tarihinde saraya gönderdikleri yazıda cezalarının üçte ikisini tamamladıklarını, hatta aralarında on beş senedir mahkûm olup da on iki senedir Temyiz Mahkemesi'nin kararını bekleyen bir kişinin de bulunduğunu belirterek af edilmelerini istemektedirler.[30] Temyiz mahkemesinin hızlı bir şekilde karar vermesi, hapishanede temyiz mahkemesi kararını bekleyen bir mahkûm için çok önemlidir. Çünkü birçok temyiz dilekçesi ve evrakları, daha dava dosyası incelenmeden evrakların eksik hazırlanmasından dolayı ait olduğu mahkemeye geri gönderilmektedir.[31] Bu durum doğal olarak temyiz sürecinin uzamasına neden olmaktadır. Yaşanan bir başka sorun da mahkeme heyetlerinin alelacele karar vermeleri, kanun maddelerine dikkat etmemeleri gibi sebeplerle mahkeme kararının temyiz mahkemesi tarafından bozulması ve ait olduğu mahkemeye geri gönderilmesidir. Burada mahkûmun yapacak bir şeyi olmamasından dolayı çaresizliği ve sisteme güvensizliği daha da artmaktadır. İnsanların gereksiz yere hapis yatmaması mahkemenin düzgün işlemesine bağlıdır. Temyiz mahkemesinin mahkeme kararlarını bozma gerekçeleri incelendiğinde mahkemelerin nasıl çalıştığının ipuçları da ortaya çıkmaktadır. Örneğin mahkeme sırasında şahitlerin ifadelerinin teker teker dinlenmesi ve zabta geçirilmesi,[32] kanunen yapılması gereken bir uygulamayken bunun yerine getirilmemesi de süreci uzatan bir unsur olabilmektedir. Muş Ceza Mahkemesi'nde verilen bir ilamda, suçlu bulunan kişiye on beş sene kürek cezası verildiği, dava temyize gittiğinde ise, yapılan incelemede şahitlerin mahkeme huzurunda dinlenmediği anlaşılmıştır. Sadece müstantik huzurunda yapılan tahkikatta verilen ifadelerin dikkate alındığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla Temyiz Mahkemesi Ceza Dairesi kararı bozmuştur.[33] Mahkeme heyetine gelmeyen aza yerine mukavelat muharriri, kâtip gibi görevlilerinin girmesi yüzünden temyiz mahkemesi bu tür mahkeme kararlarını bozmaktadır.[34] Kanunlara uygun yapılmayan bir işlem sonucunda da yine sanık mağdur olmuştur. Üstelik bu tür durumlar, hem temyiz mahkemesinin iş yükünü artırmakta hem de hapishanede kararı bekleyen mahkûmun dava dosyası

30 BOA., Y.MTV Nr. 35/13.

31 *Ceride-i Mehakim*, Nr. 945, s. 13438.

32 *Usul-ı Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu*, madde 88.

33 *Ceride-i Mehakim*, Nr. 306, s. 2825.

34 *Mecmua-yı Mukarrerat-ı Temyiziye* (Ceza Kısmı), İstanbul, 1330, c. III, s. 268

geri gönderildiği için tekrar mahkemeye çıkması gerekmektedir. Yani neresinden bakarsanız çok ciddi sorunlar adliye teşkilatını tehdit etmekte, bir dizi yetersizlik bu sorunlarla boğuşmak zorunda kalan yöneticilerin elini kolunu bağlamaktadır. Buna rağmen temyiz mahkemesi işlerini biraz olsun hafifletmek ve mahkeme heyetlerinin davalarda kayıtsız olmamaları, alelacele davalara bakmamaları için de birtakım tedbirler almıştır.[35] Örneğin, bir sene içerisinde bir mahkemeden verilmiş olan ilamların yarısı temyiz mahkemesi tarafından bozuluyorsa, o mahkeme heyetinin değişmesi için temyiz mahkemesi Adliye Nezareti'ne talepte bulunabilecektir.[36] Temyiz mahkemesinin böyle bir talepte bulunabilmesi için elinde birtakım verilerin bulunması gerekmektedir. Bunun için, temyiz mahkemesine bir sene içerisinde gelen ilam sayısı, bunların hangi mahkemeden geldiği, ne kadarının tasdik edildiği, ne kadarının bozularak ait olduğu mahkemeye gönderildiğine dair temyiz mahkemesinde bir defter tutulacaktır. Bu deftere göre, her sene sonunda hazırlanacak cetvelde hangi mahkemenin ilamlarının tasdik edilmiş ve hangi mahkemenin ilamlarının bozulmuş olduğu ortaya çıkacaktır.[37] Yani hangi mahkemenin kararları düzgün verdiği veya vermediği ve buna bağlı olarak hâkimlerin alanlarındaki ehliyet ve kabiliyetleri anlaşılacaktır.[38] Temyiz mahkemesi, mahkeme kararlarının düzgün verilmediğinden yola çıkarak bu tedbirleri alma gereği duymuştur. Fakat bidayet ve istinaf mahkemeleri reisleri de temyiz mahkemesinin işleyişinden ve kararlarından şikâyetçi olmuşlardır. Çünkü temyiz mahkemesi bazen aynı konudaki bir mahkeme kararını tasdik ederken bazen de aynı konudaki davayı bozmaktadır. Bu durum karşısında mahkeme reisleri, iade edilen dava dosyasında nasıl bir işlem yapacaklarına karar verememektedirler.[39]

---

35 BOA., M.V. Nr. 32/2 Temyiz Mahkemesi'nin iş yükü hakkında bilgi vermek gerekirse 1904 yılı içinde gelen ve önceki yıllardan devreden temyiz evraklarının sayısı 23.732'dir. Bunlardan 17.365'ine bakılabilmiştir. Bkz. BOA., Y.MTV Nr. 296/57.

36 BOA., Nizamat Defteri Nr. III s. 123; *Ceride-i Mehakim* Nr. 445 s. 4939 Düstur I. Tertip c. VI s. 81.

37 BOA. Nizamat Defteri Nr. III s. 123, BOA., Y.MTV Nr. 32/47.

38 *Muharrerat-ı Umumiye-i Adliye 1327 senesi zarfında Adliye Nezareti'nden Memurin-i Adliyeye Tastir Kılınan Muharrerat*, İstanbul 1328, s. 6.

39 Mehmed Arif, "Tensikat-ı Adliye, Mahkeme-i Temyiz", *İlmi Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası*, İstanbul, 1325, c.II, s. 31-32.

Bu durum mahkeme kararları ne derece düzgün veriliyordu sorusunu akla getirmektedir. Nitekim II. Abdülhamid tahta çıkış yıldönümlerinde, doğum günü kutlamalarında siyasi, suikast ve tecavüz suçları dışında cezalarının üçte ikisini tamamlayan mahkûmlar için kısmi aflar çıkarmıştır.[40] Yargılama sürecinin uzunluğu, mahkeme kararlarında yapılan yanlışlıklar, hapishane şartlarındaki olumsuzluklar göz önüne alındığında, bu kısmi aflar bir anlamda yönetimin bu konuda çaresizliğinin telafisi veya kapasiteleri dolmuş olan hapishaneleri boşaltmak olarak da algılanabilir. Ayrıca bu, özel günlerde af beklentisi içine giren mahkûmlara padişahın alicenaplığının yansıması olarak da düşünülebilir.

Mahkemelerde yaşanan sorunların hapishanelere olan yansımasını daha iyi anlayabilmek için adliye müfettişliğinden de bahsetmek yerinde olacaktır. Adli ıslahat programı içerisinde yer alan ve 1879 tarihinde kurulan adliye müfettişliği, mahkemelerin işleyişini teftiş etmek ve adli işlerin düzgün bir şekilde yürümesini sağlamak amacıyla kurulmuştur.[41] Adliye müfettişlerinin teftiş alanları içerisinde hapishaneler de bulunmaktadır. Buralarda yapacakları teftişlerde, hapishanede çalışan görevlilerin ahlak ve ehliyetlerine, bu kişilerin hapishanede bulunanlara nasıl davrandıklarına, usulsüz tevkif ve tahliye yapılıp yapılmadığına, hapishane şartlarının sıhhate uygun olup olmadığına, kapasitelerinin aşılıp aşılmadığına, tahliyelerin yapılıp yapılmadığına dikkat edeceklerdir.[42]

Adliye müfettişleri teftiş bölgesinde adliyeyle ilgili tüm işleri teftiş etmekte ve durumu raporlarıyla nezarete bildirmektedirler. Adliye müfettişleri raporlarını göndermelerine karşın, bunların nezaret tarafından dikkate alınmadığı ve senelerce raporlarının cevapsız kaldığından şikâyetçi olurken,[43] Adliye Nezareti de müfettişlerin teftiş işini düzgün yapmadıklarından yakınmaktadır. Yani sorunu çözmekle görevli olan iki birim, belli bir zaman sonra sorunlardan biri haline gelmiştir. Adliye müfettişlerinin gönderdikleri raporlardan tespit edilen aksaklıklara birkaç örnek vermek gerekirse örneğin, Sivas adliye müfettişinin göndermiş olduğu raporda, vilayette zabıta-yı adliye ve hapishane işlemlerinin düzgün yü-

40 Fatmagül Demirel, "Osmanlı Padişahlarının Doğum Günü Kutlamalarına Bir Örnek", *İlmi Araştırmalar*, 11 (2001), s. 70.

41 *Mehakim-i Nizamiye Teşkilatı Kanunu*, madde 77–90.

42 Fatmagül Demirel, adı geçen tez, s.195.

43 BOA. Ayniyat Adliye Nr. 1390, s. 187.

rümediği belirtilmiştir.[44] Suriye Vilayeti'nde yapılan teftişlerde, Vilayet İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi'nde heyet-i ithamiyeden gönderilen birçok dava evrakının bir iki senedir beklediği ve bu yüzden birçok kişinin tutukluluk sürelerinin uzadığı görülmektedir.[45] Hüdavendigâr Vilayeti adliye müfettişi ise, Ayvalık Kazası Bidayet Mahkemesi Reisi Ali Eşref Efendi'nin mahkeme azasının bilgisi olmadan ilam düzenleyerek mahkeme mührünü suiistimal ettiğini tespit etmiş ve durum nezarete bildirilmiştir.[46] Aydın Vilayeti adliye müfettişi yaptığı teftişlerde, Urla Kazası Bidayet Mahkemesi reisinin sorgu altında bulunan bir kişiyi serbest bıraktığını, yine vilayet dahilindeki Kırkağaç Kazası Bidayet Mahkemesi reisinin *bal ve on adet mecidiye rüşvet* aldığını ve bir yaralama olayının tahkiki için de bir kişiden beş adet keçi aldığını tespit etmiştir. Yapılan incelemeler sonunda bu kişiler muhakeme altına alınmıştır.[47] Müfettişlik kurumu bir nebze olsun sorunları çözmeye çalışmışsa da, sistemden kaynaklanan asıl sorunlar çözülmediğinden bir türlü istenen noktaya ulaşılamamıştır. Hatta sistemden ümidini kesen birçok mahkûm, gazetelere yazılar göndererek durumlarına çare arar hale gelmiştir. Örneğin 8 Ekim 1884 tarihinde Edirne Vilayeti Kırkkilise Sancağı Hapishanesi'ndeki mahkûmlar, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine hitaben yazdıkları yazıda, bulundukları kötü koşulları anlatarak durumlarının gazete vasıtasıyla duyurulmasını istemektedirler. Yazıda bir tutuklunun iki senedir soruşturulmasının yapılmadan hapishanede bekletildiği, hapishanede gardiyanlar tarafından genç bir mahkûma yapılan cinsel taciz anlatılarak mahkûmun karşı koyması halinde tehdit edildiği, hapishaneye girişte yapılan yoklama sırasında alınan paraların hapishane müdürlüğünde tutulması gerekirken, tahliye sırasında mahkûm parasını istediğinde "paranı dava vekiline verdik" diyerek paraların verilmediği, hapishane müdürünün mahkûmu çağırarak "buradan kurtulmak istiyorsan para vermen gerek" dediği, bazı hatırlı mahkûmların geceleri evlerine salıverildiği, hapishane memurlarının mahkûmlara darb ve küfür ettikleri anlatılmaktadır.[48]

Bu belge adliye teşkilatında yaşanan sorunları mahkûmların diliyle anlatması bakımından oldukça ilginç bir örnektir. Özellikle mahkûmlar

44 BOA. BEO. Adliye Giden Nr. 11141.
45 *Ceride-i Mehakim*, Nr. 136 s. 1083.
46 *Ceride-i Mehakim*, Nr. 299 s. 2705.
47 *Ceride-i Mehakim*, Nr. 296 s. 2657.
48 BOA., Y.PRK.AZJ 9/76.

şikâyetlerini anlatırken "görüldü" ve "duyuldu" ifadelerini kullanmışlardır. Bir başka önemli nokta ise mahkûmların, hapishane yönetiminin eline geçme riskini göze alarak böyle bir şikâyet mektubu yazmış olmalarıdır. Çaresizliğin bir ifadesi olarak yapılan bu hareket, bir noktada basın gücü yoluyla sorunlarına çare bulma arayışı olarak da ele alınabilir. Burada bizi ilgilendiren, hapisteki kişilerin yönetimden ümitlerini keserek başka yollar aramaya başlamasıdır.

Sonuç olarak, Osmanlı adliye teşkilatında yaşanan aksaklıklar hapishaneleri doğrudan etkilemiş, olumsuzlukların faturası hep bireylere kesilmiştir. Çünkü sistemin işlemeyen çarkları arasında ezilenler hep onlar olmuştur. Sorunun kaynağı ne olursa olsun, bireyleri ilgilendiren haksız yere uğradıkları uygulamalardır. Aslında bireyler, sorunun kaynağıyla çok da fazla ilgilenmezler. Çünkü bireyler sistemi bir bütün olarak algılarlar. Sistemi düzeltme gücü devlette olduğuna göre, hem ülkeyi yönetenlerin aksaklıkları düzeltme zorunluluğu, hem de bireylerin özellikle adalet sisteminden adalet beklemeye hakları vardır.

OSMANLI'DA HAPİSHANE MEFHUMU

HASAN ŞEN*

Ceza ve cezalandırma politikalarının modern devlet pratiğindeki yansımaları pek çok kez inceleme konusu yapılmıştır. Ancak çalışmaların hukuki bağlama odaklanması ve şiddetin adli vakalar dahilinde düşünülmesi, sorunun temel noktalarından birinin, toplumsal tarih açısından anlamının irdelenmesinin eksik kalmasıyla sonuçlanmıştır. Meseleye hukuk tarihi perspektifinden bakmak, şiddet ve cezalandırma pratiklerinin toplum-devlet münasebetleri çerçevesinde hangi siyasal zeminlerde belirlendiklerini gölgelemektedir. Bu çalışma, Osmanlı tarihinde ceza ve şiddet pratiklerinin kronolojik olarak incelenmesinden çok, ceza mekanizmalarının hangi noktalarda kırıldığını ve hangi noktalarda birtakım olanaklar taşıdığını vurgulamayı hedeflemektedir. 19. yüzyılda Osmanlı'nın geçirdiği büyük dönüşümü,[1] farklı tahayyüllerle değerlendirmek çalışmanın öncelikli amaçlarından biridir.

Şiddet ve cezalandırma ekseninde yapılan bu araştırmada, hapishane olgusunun Osmanlı gündeminde ortaya çıkışı ve konumlanışı irdelenecektir. Bu yeni cezalandırma mekânlarına ilişkin geliştirilen politikaların ve uygulamaların, büyük dönüşümün toplumsal alandaki yansımalarını değerlendirmek için belli imkânlar sunduğu savunulmaktadır. Son yıllarda, hapishanelerin, "suçlu" olarak nitelenenlerin kapatıldığı ve cezanın sergilendiği mekânlar olarak incelenmesi, tarih disiplinine yeni açılımlar getirmiştir. Sınırlı sayıda olsalar da, hapishanenin konumuna farklı açılardan bakan çalışmaların yapılmasının, bu alandaki eksikliğin giderilmesi yönünde önemli adımlar olduğunu belirtmek gerekir. Avrupa, Mısır ve Rusya gibi pek çok bölgede önemli çalışma alanlarından biri olagelmiş olan hapishaneler, bizim gündemimize yakın zamana kadar taşınmamıştı. Bu eksiklik, araştırmaların karşılaştırma ve analiz imkânlarını sınırlandır-

* Doktora öğrencisi, Yıldız Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Bölümü.

1 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

maktadır. 19. yüzyılda Osmanlı'da cezayı, şiddeti ve devletin uygulamalarını araştıran çalışmaların, yeterince kapsamlı olamaması ve genelleme çıkmazına düşmesiyle neticelenmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı toplumunda şiddet mefhumunun dönüşümüne, devletin geliştirdiği yeni siyaset imkânlarına ve hapishane şartlarında bu dönüşümün ve imkânların nasıl algılandığına vurgu yapmak gerekmektedir. Toplumsal tarih konusunda yapılan çalışmaların artması, hapishanelerin de önemli bir çalışma alanı olarak hakkının teslim edilmesi için imkânlar yaratmaktadır. Şimdiye kadar, 19. yüzyıl Osmanlı dünyasını anlamaya ve değerlendirmeyi amaçlayan çalışmalar, genel olarak, doğrudan siyasi meseleler çerçevesinde ve devlet anlayışı merkezinde şekillenen ansiklopedik bilgiler dahilinde gerçekleşmişti. Son dönemde ise, sosyal hayatı ve gündelik pratikleri vurgulayan çalışmalar yapıldı ve bu aşağıdan tarih yapma anlayışı olarak nitelendirildi. Aslında burada hedeflenen, tarihi birtakım tekelleşmiş konulardan kurtarmaktı. Söz konusu çalışmalar, bazı açılardan anlamlı noktalara işaret ediyor olmakla birlikte, tarihsel araştırma alanının eksiklerini kapatabilecek ölçüde kapsamlı değillerdi. Bu çalışmanın hareket noktalarından biri, bu eksiği giderebilecek bir adım atmak, 19. yüzyıl Osmanlı'sının değişen yönetim zihniyetini, şiddet ve ceza üzerinden düşünmek çabasıdır. Değişen yönetim zihniyetiyle beraber, cezalandırma pratikleriyle hapishanelerin, Osmanlı gündeminde nasıl ve hangi siyaset olanakları dahilinde yer aldığını araştırmak, temel kaygılardan biri olarak gözetilir. Bu anlamda öne çıkarılması hedeflenen nokta, 19. yüzyıl Osmanlısı'nda ceza sistemindeki değişimin, dünya gündemi dahilinde Avrupa'yla ve yakın komşularıyla eşzamanlı olarak gerçekleşmiş olmasıdır. İngiltere, Rusya ve Mısır'la karşılaştırmalar yaparak, cezalandırma politikalarının hapishane pratiğinde somutlaşmasına, hapishanelere yapılan sağlık yatırımlarının ardındaki asıl siyasi gayelere ve devletlerin dönüşümünün sonuçlarına bakmak hem sürecin genel yapısını hem de Osmanlı özelinin farklılıklarını ortaya çıkarmak adına anlamlı olacaktır.

İngiltere'de, hapishanelerde gerçekleşen yapısal reformlar, 18. yüzyılın ikinci yarısında başlamaktadır. Sivil toplumun talepleri sonucunda, mahkûmların hayat şartlarının iyileştirilmesine ve sağlık hizmetinden faydalanmasına ilişkin düzenlemeler hayata geçirilmiştir.[2] Rusya ve Mısır'da ise,

2 Joe Sim, *Medical Power in Prisons: The Prison Medical Service in England 1774-1989*, Philadelphia: Open University Press, 1990, s. 4-12.

Osmanlı devletiyle eşzamanlı olarak reformlar yapılmıştır. Dikkat edilmesi gereken nokta, adı geçen devletlerin her birinde, reformların modernleşme çabasıyla birlikte, merkezi devletin etki alanını ve müdahale gücünü artırma politikasıyla paralellik göstermesidir. Mehmet Ali Paşa'nın iktidarıyla Osmanlı merkezinden uzaklaşmış ve İstanbul'un otoritesini sarsacak güce ulaşmış Mısır, reform sürecini Osmanlı'yla neredeyse tam olarak eşzamanlı biçimde yaşamıştır. Mısır'da zorlu modernleşme süreci dahilinde, ceza siyasetinin dönüşümü ve hapishanelerin birer işçi mekânı haline gelmesi trajik sonuçlar doğurmuştur.[3] Osmanlı devleti de benzer biçimde hukuki ve idari açılardan reformlar yapmaktadır ve bu reformlar sadece devletin gücünü artırmak istemesiyle açıklanamaz. Devlet elitlerinin suç ve suçluya bakışındaki zihniyetin dönüşümünü incelemek elzemdir. Diğer devletlerle hem benzerlikleri hem farklılıkları bulunan Osmanlı'da, siyasi ve idari anlamda suça bakışın dönüşümünü incelemek, Osmanlı tarihine karşı geliştirilmiş oryantalist/şarkiyatçı bakışın reddedilmesini gerektirecektir. Zira oryantalist bakış, Doğu toplumlarını donuk ve dönüşüm geçirmeyen cemaatler olarak tanımlar. Bu bakışın en ılımlı savunucuları bile, Osmanlı devletinin 19. yüzyılda gerçekleştirdiği yapısal ve ilkesel dönüşümün, içselleştirilmeyen, taklitçi değişmeler olduğunu, hatta sadece devletin daha temel politikasının kamuflajından ibaret olduğunu öne sürerler. Halbuki cezalandırma politikaları ve özel olarak hapishaneler incelendiğinde, suçlunun tanımlanma biçiminin, yeni yaklaşımların ve yapısal reformların hem Avrupa'yla hem de diğer komşularıyla aynı anda Osmanlı'nın da gündeminde olduğu açıkça görülür. Bu tespit, bazı hapishanelerin durumlarının gözden geçirildiğini ve sağlık açısından yetersizliklerini belirten önemli belgelere dayandırılmaktadır. Osmanlı'da cezalandırma pratikleri ekseninde çağdaşlarıyla benzer çalışmaların yapılmış olduğunu hatırlamak, tek başına dahi, şarkiyatçı kabullerin aşılmasında önemli yer tutar. Bu çalışma, devletin reformlarını sadece Batı'nın siyasal dönüşümünün Osmanlı'daki taklitçi tezahürleri olarak anlamlandıran birçok 19. yüzyıl çalışmasının iddiasının aksine, reformların dünya siyasetinin ana gündem maddeleri olan modernleşme ve merkezileşmeyle paralel olarak Osmanlı toplumunda da

3 Daha kapsamlı bilgi için, Kuhnke, LaVerne, *Lives at Risk, Public Health in Nineteenth-Century Egypt*, Kahire: American Univerersity in Cairo Press, 1992 ve Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and The Making of Modern Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997 incelenebilir.

gerçekleşen bir zihniyet dönüşümünü ve hareketi temsil ettiğini vurgulamak hedefindedir. Ceza sisteminin dönüşümünün ve suçlu tanımının değişmesinin yönetim zihniyetindeki döneme has hangi değişmeyi işaret ettiğinin düşünülmesinin öneminin altını çizmek gerekmektedir.

19. yüzyıl, hem bürokrasiyi yürüten elitin hem yönetim zihniyetinin, cezanın tanımına yeni yorumlar getirdiği dönem olmasıyla özellikle önemlidir. Yeni zihniyet, doğrudan bedeni hedef alan cezalandırma sisteminin zorunlu olarak değişmesi gerektiğini savunur. Cezalandırma mekanizmalarının, devlet tarafından kontrol edilmesi gerektiği yeni zihniyetin temel kaygısıdır. Devletin suça müdahale kapasitesinin artmasıyla doğru orantılı olarak kontrol etmek imkânlarının da geliştiği gözden kaçırılmamalıdır. Doğrudan bedeni hedefleyen ceza pratiklerini engellemeye çalışan devlet, yeni sistemin temellerini atmaktadır. Bu dönemde devlet eliti, cezalandırma mekanizmalarının rasyonel zeminlere çekilmesinin ve suçluların tüketilebilir birer nesne değil üretime katılacak özneler olarak konumlandırılmasının gereğini vurgulamaktadır. Rasyonel temellere dayanan cezalandırma mekanizmaları oluşturmak gayesini ve dolayısıyla hapishanelerin gündeme taşınmasını, sadece Aydınlanma düşüncesinin Osmanlı eliti üzerindeki etkisi olarak değerlendirmek, birtakım karakteristik özelliklerin gözardı edilmesi anlamına gelir. Hapsetme olgusunu, bu yüzyılda gerçekleşmekte olan sosyal, idari, kurumsal ve zihniyete ilişkin dönüşümlerle birlikte düşünmek daha bütünsel bir değerlendirme yapmayı sağlayacaktır. Osmanlı özelinde, savaşların neticesi olarak ortaya çıkan nüfus hareketleri[4] ve hedeflenen modernizm, suç ve suçlu tanımlarının ve beraberinde suçluya müdahale yöntemlerinin değişimini zorunlu kılmıştır. Geleneksel cezalandırma yöntemlerinin terk edilmesi ve sistemin daha rasyonel olan birtakım kurallarla yeniden düzenlenmesi, mekâna kapatma (*imprisonment*) uygulamasını gündeme getirmiştir. Ve bu mekânların, birer eğitme ve terbiye etme yerlerine dönüşümü bir anlamda kaçınılmazdır. Belli aralıklarla yayımlanan hapishane nizamiyesi, söz konusu eğitime ilişkin olarak yapılan düzenlemeleri net bir biçimde ifade eder. Bu yayınlara ve 19. yüzyıl Osmanlısı'nın cezalandırma politikasının dönüşüm evrelerini gösteren başka arşiv belgelerine, araştırma süresince değinilecektir.

4 Kemal Karpat, "Population Movements in the Ottoman State in the Nineteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, 9, 1978, s. 60-76.

Sürekli Olarak Merkezden Yayımlanan Ceza Kanunları ve Toplumsal Vakalarla İlgilenmek Üzere Kurulan Mahkemeler

19. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı devlet yönetimi, belli aralıklarla ceza kanunları yayımlamıştır. Bilindiği gibi, Osmanlı hukuku şeriat, geleneksel kurallar ve sultanın iradesi unsurlarıyla temellendirilmektedir. Söz konusu üç unsur, her zaman birebir uygunluk göstermez. Unsurlar arasında anlaşmazlık çıkması halinde son karar, İslam hukukunun kurallarınca belirlenir, dolayısıyla İslam hukukunun üstün olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

İslâm hukuku, yerel hâkimler pozisyonunda olan kadılara belli ölçülerde yorum hakkı da tanımaktadır.[5] Hukuksal anlamda, kadıların yorumunun ne ölçüde devreye girdiğini kontrol etmek çok mümkün değildir ve devlet bu muğlaklığı asgari seviyeye indirmek için kendi iktidarını da belirginleştirecek kanunların oluşturulmasına büyük önem vermiştir. Bu sayede, sistemi rasyonel temeller üzerine bina ederken merkezileşmek hedefine de bir adım daha yaklaşılmış olunacaktır. Tanzimat da dahil olmak üzere, sonrasında yayımlanmış ceza kanunları, hedefin ne kadar önemsendiğine işaret etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, değişen devlet anlayışı içinde devletin suça müdahale yetkisini devralacak gücü kazanmış olmasıdır. Zira geleneksel yöntemler, örneğin kamusal alanlarda ibret adına suçluların cezalandırılması, bir bakıma devletin suç olgusu karşısında yetersiz kaldığını göstermekteydi. Dönüşüm dahilinde, üzerinde durulması gereken bir başka kurumsallaşma çabası da nizamiye mahkemeleri vakasında söz konusudur. Milen Petrov'un vurguladığı gibi, nizamiye mahkemelerinin kurulması, devletin hukuki olarak güçlü bir konum elde etme çabasının bir ürünüdür. Bu mahkemeler, daha çok toplumsal ve gündelik meselelerle ilgilenirken, İslam hukukunun ve geleneğin boşluklarının doğrudan devletin müdahalesiyle doldurulmasını gerektirmiş ve devletin karar verme yetkisini güçlendirmişlerdir.[6]

---

5 Hıfzı Veldet [Velidedeoğlu], "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s. 167-72 ve Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, der. Victor L. Ménage, Oxford: Clarendon Press, 1973, s. 2 ve 180-90.

6 Milen Petrov, "Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864-1868", *Comparative Studies in Society and History* (2004), 46, s. 730-759.

Suç mefhumunun değişimi sürecinde önemli aşamalardan bir diğeri de devletin, suçlu olarak tanımlanmış kişilerin bulunması ve bilgilerinin kayıtlarının tutulmasıyla görevlendirilmiş kurumların oluşmasını sağlamasıdır. Bu noktada, adli tıbbın ve polis teşkilatının devreye girmesi, suçun tespit edilişinin ikrar yani suçun üstlenilmesi üzerinden olduğu eski geleneği terk etmek ve kapsamlı araştırmalar yapacak mekanizmalar üzerinden suçu tespit etmek amaçlarına hizmet eden önemli bir adımdır.[7] Osmanlı devleti de, diğer modern devletler gibi, suçlunun toplanan deliller aracılığıyla bulunması gerektiğine karar vermiş ve bu noktada yetersiz kalan eski cezalandırma pratiklerini terk etme çabası içine girmiştir. Kurumsallaşma süreci içinde işkence vakaları da incelenmiştir. Islahat Fermanı'nın işkenceyi yasaklayan ifadelerinin özellikle üzerinde durulması gerekir. İşkencenin ele alındığı belgeleri içeren devlet arşivleri, Michel Foucault'nun ifade ettiği gibi, yönetim zihniyetinin (*gouvernementalité*) dönüşümünün gündelik yaşamda nasıl temsil edildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, referans olarak kullanılması hedeflenen arşiv belgelerinin anlaşılması ve değerlendirilmesi, bir eşiğin aşılması anlamında mühimdir. Söz konusu arşiv belgeleri, 19. yüzyıl yönetici elitlerinin işkenceyi konu edinirken kullandıkları dilden başlayarak, işkence karşısında sergiledikleri tavır ve işkenceyle mücadele biçimleri hakkında önemli fikirler vermekle beraber, toplumsal dinamiklerin işkence olgusuyla münasebetlerini de ortaya koymaktadır. Belgelerin içeriğinin mutlak doğruluğunu ya da aksi olarak yanlışlığını iddia etmek tarihsel bakışın etiğine uygun olmayacaktır. Etik gerekliliği gözeterek belgelerin, işkencenin devlet dilinde temsilinin ve dolayısıyla anlaşılma ve yorumlanma biçiminin incelenmesi bağlamında önemli olduğunu teslim etmek gerekir. Araştırmanın bundan sonraki bölümünde, belli işkence davaları üzerinden Osmanlı devletinde işkencenin algılanışının irdelenmesi hedeflenmektedir.

İşkence

1860 (1276) Amasya Mutasarrıflığı'na yazılmış bir belge, devletin işkence karşısında verdiği tepkiyi sergilemektedir. Amasya'nın Merzifon

7 Rudolph Peters, "Controlling Sufferings: Mortality and Living Conditions in 19th Century Egyptian Prisons", *International Journal of Middle East,* 36 (2004), s. 389-95 ve Khaled Fahmy, "Anatomy of Justice: Forensic Medicine and Criminal Law in Nineteenth Century Egypt", *Islamic Law and Society,* cilt 9, sayı 2, 1999.

kazasında, Lefter adlı bir şahıs, Nişancıoğlu Ohannes adıyla bilinen şahsın evinde misafirken, ahaliye yüklü miktarda borçlanmış ve ortalıktan kaybolmuş. Lefter'in karısı ve çocukları yerel otoriteye başvurup kendisinin, Ohannes, Hamal oğlu Yusuf, Ejder oğlu Simon ve Çoban oğlu Makar tarafından öldürüldüğünü ihbar etmiş. Bu kişiler zaptiye tarafından karakola götürülmüş. Ohannes'in ayağına 300 değnekle cezalandırıldığı, diğer şüphelilerin de fiziksel şiddete maruz kaldığı tespit edilmiş. Adı geçen dört kişi, yeterli delil olmadığından, firari merkumu bulmak şartıyla serbest bırakılmış. Sonrasında Lefter denen şahıs, Kastamonu'ya bağlı Safranbolu'da istirahat ederken bulunmuş ve devlet görevlilerine teslim edilmiş. Bunun üzerine, çektikleri işkencenin ve hapishanede geçirdikleri günlerin tazminatı olarak zanlılara belli miktarda para ödenmesi talebi bu belgede dile getirilmiş. Olaya ilişkin bilgiler, ilgili patrikhaneye iletilmiş ve benzer olayların tekrar söz konusu olmaması için temennide bulunulmuştur.

Devlet arşivlerinde rastlanan ikinci bir vaka ise, bir kadının yerel otoriteye ilettiği şikâyetinin incelenmesi ve işkence gördüğüne kanaat getirilmesi üzerine vuku bulmuştur.[8] Bu vakada, zararın tazminine ilişkin tavrı vurgulamak önemlidir.

Bu belgede, işkenceye müsamaha edilmeyeceği açık ve net bir biçimde ifade edilmiş, aksi halde, uygulanmak zorunda kalınacak müeyyidelerin uyarısı yapılmıştır. Olay, Biga Mutasarrıflığı'na rapor edilmiş. Biga kazasında, Hakkı Çavuş'un ölümünden sorumlu tutulmuş Ümmü Gülsüm ve Şerife'nin işkenceyle itiraf etmek zorunda bırakıldıkları anlaşılmış. Şikâyetleri üzerine yerel meclis vakayı incelemiş ve işkence gördüklerine kanaat getirmiştir. Ümmü Gülsüm ve Şerife'nin ifadelerini alanlar olarak, Gelibolu meclis azasından Ethem Ağa, başkâtibi Şükrü Efendi, zabıt kâtibi Halil Efendi ve Tayyar Efendi'nin işkence yaptıkları ve her birinin ifadelerinden tekrar işkenceye teşebbüs edebilecekleri anlaşıldığından, görevden alınmaları gerektiği merkeze bildirilmiştir.[9]

Her iki vaka da, bir şiddet pratiği olarak işkencenin uygulanmaması gerektiği ifadelerini net bir biçimde barındırırken, devletin işkencenin ortadan kalkması yönündeki çabasını, dolayısıyla işkenceyi meşru kılan zeminin ve temelindeki zihniyetin dönüşümünü gözler önüne sermekte-

8 BOA, MKT. UM, 376/77, R, 1276 (1860).

9 BOA, MKT. UM, 376/77, R, 1276.

dir. Bu dönüşüm, 19. yüzyılda diğer devletlerde olduğu gibi, Osmanlı'da da suçun tespitinin ve suçlunun cezalandırılmasının yasal zemine oturtulması gerektiği inancını ve bu inancın neticesi olarak geleneksel işleyişin yerini modern ve kurumsal mekanizmalara bırakması sürecini temsil eder. Eklemek gerekir ki, işkence ve işkence başlığında incelenen vakalar, Islahat Fermanı'ndan sonra tamamen ortadan kalkmış değildir. Ancak, belgeler ışığında zihniyetin değiştiğini iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Modernleşme süresince devletin meşruiyetini inşa etme biçimi, sosyal kaygılara cevap vermek amacının ötesinde, Foucault'nun mikro-iktidar alanlarına müdahale etmek arzusu olarak ifade ettiği politikayla birlikte düşünülmelidir.[10] Dolayısıyla, işkencenin ortadan kaldırılmasına ilişkin tavır, topluma nüfuz etmenin yeni bir yöntemi olarak da değerlendirilebilir. Osmanlı, modernleşme süresince ceza sistemine müdahale ederken kısmi bir değişimi hedeflememiştir; ceza sisteminin değişiminin bütünsel bir dönüşümün sadece bir parçası olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Hapishanelerin kurulması da, Osmanlı'nın modernleşme ve merkezileşme projesiyle birlikte değerlendirilmelidir; zira hapishanelerin aniden ortaya çıktığını düşünmek kaçınılmaz olarak eksik yorumlarla neticelenecektir. Bilinmektedir ki, Osmanlı cezalandırma sisteminde, hapishaneye kapatmakla benzer olan birtakım cezalandırma uygulamaları süregelmiştir. Ancak, modern anlamda hapishanelerin ortaya çıkışı ve suçlu tanımının değişimi, ancak modernleşme bağlamında değerlendirildiğinde derinlikli dönüşüm fark edilecektir. Hapishaneler, mimari yapı ve asayişin sağlanış biçimi açısından, fabrikalar ve okullarla ortak birtakım temel özelliklere sahiptirler. Bu tespit, söz konusu üç kurumun da kuruluşlarının temel amacını tartışmaya açmıştır.[11] Kapitalist üretim biçiminin artan etkisi ve gerektirdiği farklı ahlak anlayışıyla birlikte düşünüldüğünde, hapishanelerin, okulların ve fabrikaların kapitalist düzenin belirlediği formları ürettiği ve devamlılığını sağladığı mekânlar olarak anlamlandırılması mümkündür. Avrupa'da sanayi devriminin neticesinde işgücünün öneminin artması, nüfusun iktidar tarafından önemsenen bir kapital olarak değerlendirilmesiyle sonuçlanmıştır. İnsanın üretimle olan doğrudan ilişkisi ve işgücü ihtiyacı, kapitalizmin kendi form-

10 Michel Foucault, *İktidarın Gözü*, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2003, s. 24.

11 Michael Ignatief, "State, Civil Society and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment", *Social Control and the State*, Stanley Cohen-Stanley Scull (der.), Oxford: Blackwell, 1985, s.76.

larını ürettiği mekânları elzem kılmıştır. Geleneksel Osmanlı ceza sisteminde, suçluların cezaları belirleninceye kadar tutulduğu zindanlar mevcuttur. Fakat zindanlar, hiçbir zaman modern hapishaneler gibi sistemli yapılara dönüşmemişlerdir.[12] Sadece pratik bir gereklilik sebebiyle varlık gösterirler. Belirtildiği gibi suçlu, cezasının tespit edilmesi için gerekli süre boyunca burada tutulur ve ceza kararlaştırıldıktan sonra derhal uygulanır. Modern hapishane ise suçluyu zamansal ve mekânsal olarak hapsedip, programlı sistemiyle, alışılmamış ve karmaşık bir düzen dahilinde cezalandırmaktadır. Talad Asad'ın, hapishanelerin kabul gören bir cezalandırma politikasına dönüşmesine ilişkin değerlendirmesi oldukça yerindedir. Asad, hapsetme olgusunun temelinde, Aydınlanmacıların ve hümanistlerin iddia ettiği gibi insani ihtiyaçlardan mahrum bırakmak düşüncesinin değil, pozitivizmin, her şeyi ölçülebilir ve müdahale edilebilir kılma arzusunun yattığını öne sürer. Bedeni hedef alan geleneksel cezalandırma yöntemlerinde ceza, acı çektirmek temelinde uygulanmaktaydı. Acının "ölçülebilir" ve "eşdeğerli" bir ceza mekanizması sunamayışı, tek başına dahi pozitivizmin rasyonelliğine ters düşmekteydi. Modern hapishaneler, en başta belli süre boyunca suçluyu tutmakla ölçülebilir bir zemin yaratmıştı.[13]

Osmanlı hapishane arşivlerinde, en sık rastlanan şikâyetler, sağlık koşullarıyla ilgili olanlardır. Hapishanelerin sağlık koşullarının kötülüğüne ve mekânın mahkûm sayısı için yetersiz olduğuna ilişkin rahatsızlıklar bildirilmiştir. Şikâyetlerin dikkate alındığını gösteren cevap mektuplarına rastlasak da, iyileştirmek adına önemli adımlar atıldığı söylenemez. Yeni mekân talepleri, geçici çözümlerle geçiştirilmiştir ve mahkûmların devamlı talepleri tam olarak karşılanmamıştır. Örneğin, şehir merkezinde kiralayarak mekân tahsis etme sıkça başvurulan bir yöntemdir ama bu bir çözüm olmaktan oldukça uzaktır. Sağlık açısından da durum pek farklı değildir. Teftişler sıklaştırılmıştır; ancak gerekli maddi kaynak ayrılmadığından pek müdahale edilememiştir.[14] İlave etmek gerekir ki,

12 Gültekin Yıldız, "Osmanlı Devletinde Hapishane Islahatı (1839-1908)", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2002, s.40-48.

13 Talal Asad'dan alıntılayan R. Peterson, "Controlling Sufferings: Mortality and Living Conditions in 19th Century Egyptian Prisons", *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), s. 389-92.

14 Ebubekir Sofuoğlu, "Osmanlı Hapishanesinde Islah ve Firar Teşebbüsleri", Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, (der.), *Hapishane Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005, s.165-8.

bu mekânların temizliğine dikkat etmek icap ettiğinin farkında olan bir yönetim mevcuttur; ancak bu farkındalık mahkûmların sağlığını önemsemelerinden çok, bu mekânların halk sağlığını tehdit edecek birer unsura dönüşmesini engellemek için gelişmiştir. Dolayısıyla hapishanelerde yapılan hıfzısıhha düzenlemeleri, toplum dinamiklerini dahi doğrudan değiştirebilecek salgın hastalıklardan çekinilmesindendir. Buradan şu sonuç çıkarılabilir: Foucaultcu bakış açısıyla, hapishaneleri sadece rehabilitasyon ve topluma geri kazandırma amacı güden mikro-iktidar alanları olarak görmek, bunların "dışarı"daki toplumla ilişkisini gözden kaçırmak tehlikesini barındırmaktadır. Zira, belirtildiği üzere, hapishanelerde hijyen sağlanması, dışarıdaki nüfusla doğrudan ilişkisi yüzünden özellikle önemsenmektedir. Bu bağlamda, yönetimin güvenlik endişesine rağmen, hasta mahkûmların tüm kamu hastanelerinden faydalanacağını buyuran emirnameler mevcuttur. Hijyenin Osmanlı gündeminde yer alması da incelenmesi gereken bir süreçtir. Çünkü, bilindiği gibi, hijyen modern bir kavramdır ve şimdiye kadar bahsettiğim Osmanlı modernleşmesi süreci dahilinde mutlaka incelenmesi gerekir.[15] Modernizm, hijyeni öne çıkarırken dinamik nüfusun sağlığını gözetmektedir. Dolayısıyla, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, hapishanelerde de sağlık vurgusunun artmasının pek de masum sebeplere dayanmadığı söylenebilir. Geleneksel Osmanlı zihniyetindeki temizlik anlayışıyla yeni hijyen anlayışı birbirinden oldukça farklıdır. Çünkü temiz olma hali, İslamın referans kaynakları dikkate alınarak incelendiğinde, modern anlamda karşımıza çıkan "hijyen" kelimesinin bu manayı pek karşılamadığı anlaşılmaktadır. Çünkü hijyende esas olan sterilliktir ve mikrobik organizmalar dikkate alınmaktadır. Halbuki İslami referanslar dikkatlice incelendiğinde "temizlik"in zorunlu olarak bu anlamı karşılamasının gerekmediğini ve belirli bir tatmin olma halini ön planda tuttuğunu görüyoruz. Bu anlamıyla abdest almak için bir suyun temiz olup olmadığı tartışmasında hijyenden çok suyun miktarı ön planda tutulmaktadır. *Külleteyn* olarak tanımlanan bu miktar abdest almak için yeterli bir koşul olarak değerlendirildiğinden bu kelimenin

15 Bu konuda Kathryn Kranzler, *Health Service in the Late Ottoman Empire (1827-1914)*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1991 ve İbrahim H. Kalkan, *Medicine and Politics in the Late Ottoman Empire (1876-1909)*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi Boğaziçi Üniversitesi, 2004. Bu iki çalışma bu ayırımı sorunsallaştırmadan hıfzısıhhayı çalışmalarında kullanmışlardır.

kullanım yerinin ve anlamlarının daha iyi irdelenmesi gerekir.[16] Mikrop ve hijyen temelinde yapılan açıklamalar bütünü yansıtamamaktadır. Dolayısıyla, hijyenin Osmanlı gündemine nasıl girdiğini ve ne anlamda kullanıldığını irdeleyen çalışmaların eksikliğinde yapılacak değerlendirmeler yanıltıcı sonuçlar doğurabilir.

Osmanlı hapishanelerinde, mahkûmların bakımına dikkat edildiği ve ihtiyaçlarının önemsendiği söylenebilir. İhtiyaç ve şikâyet listeleri oluşturulmasına ve çözüm önerileri geliştirilmesine özellikle Osmanlı'nın son elli yılında dikkat edilmiştir. Mahkûmların günlük gıda ihtiyaçları değerlendirilmiş ve yemek miktarı belli mevzuatlarla belirlenmiştir.[17] Hapishane koşullarıyla ilgili şikâyetler sürekli olarak iletilebilmiştir.[18]

1880'lerde yayımlanan hapishane mevzuatı ise, hukukun ne şekilde işlemesi gerektiğini yazılı bir metinde ifade ederek tam bir dönüm noktası yaratmıştır. Mevzuat, asayişi ve gardiyanla ilişkileri de kapsayan bir çerçevede, mahkûmların haklarını ve sorumluluklarını belirlemiştir.[19] Kuralların ne derecede uygulandığından emin olmak mümkün olmasa da, yazılı bir metinle keyfi kararların engellenme çabası, hiç şüphesiz, yönetim zihniyetinin değişimini gösteren önemli bir işarettir. Ancak ihmal etmemek gerekir ki, söz konusu mevzuat, başta mahkûmların çalışması gerektiğini[20] ve sonrasında çalışma koşullarını da vurgulamaktadır. Bu bağlamda, eleştirel bakışı kaybetmemek gerekir. Zira, çalışmaya yapılan vurgu, bir kurum olarak hapishanenin, mahkûmları üretim ilişkilerine dahil etme işlevine de sahip olduğunu düşünmemize sebep olur. Dolayısıyla, Osmanlı hapishanelerini anlamaya çalışırken, Foucault'nun hapishaneleri birer disiplin ve rehabilitasyon mekanizması olarak tanımladığı eleştirisini akılda tutmak gerekir.

Netice olarak, Osmanlı devletinde ceza ve cezalandırma pratiklerinin 19. yüzyılın ortalarından itibaren ciddi kırılmalar gösterdiği vurgulanmalıdır. Bu kırılmaları Osmanlı modernleşme ve merkezileşme süreciyle birlikte değerlendirmek elzemdir. Süreç dahilinde, devlet zihniyetinin

16 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali,* İstanbul: Bilmen Yayınları, 1994, s. 40-50.

17 BOA, DH. MB. HPS. 51 (1330).

18 Ahmet Ali Gazel, "Tanin Muhabiri Ahmet Şerif Beyin Notlarında Osmanlı Hapishaneleri", Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, age, s. 145.

19 Taner Tahir, *Ceza Hukuku, Umumi Kısım,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1953, s. 618.

20 Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları,* İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001, s. 38.

işkenceye bakışının ve verdiği cevabın değişmesine, işkenceyi meşru kılan zeminin giderek aşındırılmasına bakmak, Osmanlı modernleşmesinin anlaşılmasını sağlayacak önemli bir alan daha açacaktır. Devlet, standartlar belirleme gerekliliğiyle hukuki düzenlemede esaslı değişiklikler yapmıştır. Müzakereler süresince merkezi kanunlar gözetilmiş, boşluklar doldurulmaya, yargıcın yorumunun devreye girmesinden kaynaklanan belirsizlikler ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Belgelerin ve tespitlerin ışığında, Osmanlı'nın değişen yönetim zihniyeti ve beraberinde gerçekleşen dönüşüm görülebilmektedir. Cezalandırma politikasının, bedene yönelik geleneksel uygulamaları terk etmesi ve hapishanelerin gündeme gelmesi de söz konusu dönüşümün bir sonucudur. Hapishanelerde hijyene dikkat edilmesi ve mahkûmların koşullarına özen gösterilmesi, hapishanelerin bir anlamda mikro-iktidarın tezahür ettiği alanlar olarak öne çıkmasını sağlar; ancak sadece bu eksende yapılacak bir değerlendirme, kaçınılmaz olarak bazı temel noktaları gözden kaçıracaktır. Bu çalışma, 19. yüzyıl Osmanlı tarihine siyasi veya ekonomik açıdan bakmak yerine, ceza ve cezalandırma anlayışının değişimi temelinde toplumsal bir tarih araştırması yapmayı hedeflemektedir. Araştırmanın, modernleşen Osmanlı'nın çağdaşlarıyla karşılaştırılması, benzerlikleri ve farklılıklarının hapishaneler temelinde yeniden yorumlanmasıyla, Osmanlı modernleşmesinde suç ve suçlu kavramları hakkında derinlikli bir düşünüm alanı açması ve tüm eksikleriyle birlikte naçizane bir adım oluşturması umulmaktadır.

TUTUKLU SAYIMI: JÖN TÜRKLERİN SİSTEMATİK BİR ŞEKİLDE HAPİSHANE İSTATİSTİKLERİ TOPLAMA ÇALIŞMALARI VE BUNLARIN 1911-1918 HAPİSHANE REFORMU ÜZERİNE ETKİLERİ[1]

Yrd. Doç. Dr. KENT SCHULL*

18 Ocak 1912'de Dahiliye Nezareti'ne bağlı olan Hapishaneler İdaresi Müdiriyeti, tarihindeki en kapsamlı hapishane istatistiği toplama kampanyasını başlattı. Bu araştırmada o kadar ayrıntılı bilgiler isteniyordu ki bunun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en kapsamlı istatistiki araştırma olduğu söylenebilir. Gerekli bilgilerin, Yemen'den Balkanlara, Hicaz'dan Basra ve Trabzon'a kadar tüm hapishane ve ıslahevlerinden toplanması öngörülüyordu. Araştırma sayımdan farklı olarak, sadece mahkûmların sayısıyla ilgilenmiyordu. Aynı zamanda, bu araştırmada mahkûmların yaş, cinsiyet, medeni hal, etnik köken (din, milliyet, memleket, *millet* gibi) okuryazarlık, eğitim düzeyleri, mesleki durumları, hüküm giydikleri suçtan yargılanıp yargılanmadıkları, çocukları olup olmadığı, ne işle meşgul oldukları, ne suç işledikleri ve hangi tarihte mahkûm edildikleri gibi bilgiler hapishane yönetimlerinden isteniyordu.

* Memphis Ünivesitesi, Tennessee, Tarih Bölümü.

1 Bu makale için yaptığım araştırmalar sırasında bana vermiş oldukları destekten dolayı Türk Araştırmaları Enstitüsü'ne (ITS) teşekkür ederim. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına da devamlı destekleri ve bu makale için yaptığım arşiv çalışmasında bana göstermiş oldukları sabır, anlayış ve içtenlikten dolayı teşekkür etmek isterim. Ayrıca Noémi Lévy ve Alexandre Toumarkine'in şaluslarında Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü ve Boğaziçi Üniversitesi'ne, bu makalenin sunulduğu konferansın hazırlanmasındaki çabalarından ötürü özellikle teşekkür ederim. Son olarak Najwa al-Qatan'a makaleme fikirleri ve önerileriyle yaptığı katkılardan dolayı teşekkür ederim. Bu çalışmadaki yanlış veya eksik bilgilerden ve tüm hatalardan şahsım sorumludur.

Araştırma ayrıca, ölüm, hastalık, bulaşıcı hastalıklar ve yaralanmalar hakkında da bilgi talep ediyordu. Bunun yanı sıra, hangi hapishanelerde hastane ve tıbbi klinikler olduğunu, hangi hastalıkların tedavi edilebildiğini ve hangi cerrahi müdahalelerin yapılabildiğini de bilmek istiyordu. Öngörülen ve gerçekleşen harcamaları, çalışan maaşlarını, yapım onarım ve sağlık masraflarını da içine alacak şekilde hapishane bütçeleri soruluyordu. Hapishanenin imalathanesi ya da oraya bağlı bir çalışma atölyesi olup olmadığı ve varsa harcama ve kârlarının ne olduğu bilgisi de bu araştırmanın ilgi alanına giriyordu. Bu imalathanelerle ilgili olarak, üretilen malların çeşidi, miktarı ve kaç mahkûmun çalıştırıldığına dair detaylı bilgi de talep ediliyordu. Başka bir deyişle, bu araştırma Osmanlı hapishaneleriyle ilgili bulunabilecek en küçük bilgi kırıntısını bile istiyordu.[2]

Talimatname, araştırmanın nasıl yönetilmesi, nasıl geri gönderilmesi gerektiği konusunda açık ve detaylı direktifler veriyordu. Ayrıca araştırmayı zamanında ve doğru bir şekilde yürütemeyenlerin karşılaşacakları "ciddi sonuçlar" da tehdit niteliğinde direktiflerin içeriğindeydi. Tüm hapishaneler bu belgenin bir kopyasını aldıklarını Hapishaneler İdaresi Müdiriyeti'ne teyit etmekle yükümlüydü. Hatta Hapishaneler İdaresi Müdiriyeti, araştırmanın 1912'nin Mart ayında sonuçlar ellerinde olacak şekilde tamamlanması konusunda belli aralıklarla uyarılar bile göndermişti.[3] Hapishanelerin çoğu, araştırmaları gerektiği şekilde yürütüp sonuçları zamanında geri gönderdi.[4]

Toplanan bilgilerin değerlendirmesi ışığında Hapishaneler İdaresi Müdiriyeti, tüm imparatorluktaki en kapsamlı hapishane sistemi reformu programını 4 Nisan 1912 tarihinde yürürlüğe soktu.[5] Bu program, tüm hapishane ve ıslahevlerinin tek tip bir mimari plan çerçevesinde acil olarak iyileştirilmesini ve yenilenmesini (tecdidini) öngörüyordu.[6] Bunların

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MB.HPS.M Dosya 3 Gömlek 5. Bundan sonra BOA, DHMBHPSM 3/5 şeklinde gösterilecektir.

3 Aynı yerde.

4 Bkz. Dahiliye Nezareti'nin Hapishaneler Müdüriyeti ile ilgili katalogları, DHMBHPS ve DHMBHPSM. Toplamda dört katalog bulunmaktadır. Bunlar içinde doldurulup geri gönderilen hapishane istatistiki evrakı bulunmaktadır. Bu raporları içeren toplam 46 farklı kayıt vardır.

5 BOA, DHMBHPS 145/31.

6 Tek tip bir mimari plan oluşturma çabaları 1910'un Mart ayından beri devam etmekteydi. Taslak çizimler için bkz. BOA, DHMBHPS 142/38, 142/54 ve 143/3 belge 1.

yanı sıra talimatnamede bu kapsamlı yenileme ve inşa projesi için gereken yeni mali kaynakların dağılımı duyuruluyordu. Talimatname ayrıca, Osmanlı ceza sisteminde halihazırda 14.000'den fazlası ağır, 6.000'i hafif suçlardan hüküm giymiş, 7.700'ü halen yargılanmamış toplam yaklaşık 28.000 mahkûmun olduğu bilgisini de ortaya koyuyordu.[7]

Bu araştırmanın sonuçlarıyla ilgili en çarpıcı şey, mahkûmların sayısı -ki zaten bu o zamanki 21 milyonluk toplam nüfusun % 0,13'ü gibi küçük bir yüzdesini oluşturuyordu- reform programının agresifliği, hatta Genç (Jön) Türklerin bu projeye tahsis ettikleri hatırı sayılır bütçe bile değildi.[8] Bu konudaki en çarpıcı şey, Jön Türklerin bu programı nasıl haklı ve meşru gösterdikleriydi. Talimatnameye göre, reformun uygulanma amacı, Osmanlı hapishane şartlarını "medeniyet kanunları" ölçüsüne çekebilmekti ve meşruiyeti istatistiklerden sağlanan güç ve bilgiye dayanıyordu.[9] Bu belge, cezai uygulamalar, reform ve programların meşrulaştırılması konusundaki kökten değişikliği de göz önüne sermektedir. Jön Türkler için bu istatistiki bilgiler, sosyal ajandalarındaki programları gerçekleştirmek, imparatorluğu modernleştirmek ve Batılılaştırmak için ihtiyaç duydukları bilgi ve gücün kaynağını oluşturuyordu.

Tez

Bu makalenin üç amacı var. İlk olarak Osmanlı ceza kurumlarının, hapishane reformunun ve 19. yüzyıldaki politikaların tarihsel gelişiminin

---

7 BOA, DHMBHPS 145/31.

8 Osmanlı İmparatorluğundaki nüfus üzerine çeşitli çalışmalar olmakla birlikte bu tartışmalı ve şaibeli bir konudur. En önde gelen çalışmalardan bazıları, Kemal Karpat ve Justin McCarthy tarafından yapılanlardır. Bkz. Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1985, Türkçesi *Osmanlı Nüfusu, (1830-1914) : Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çeviren Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003; Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York: New York University Press, 1983, Türkçesi *Müslüman ve Azınlıklar : Osmanlı Anadolusu'nda Nüfus ve Imparatorluğun Sonu*, çeviren Bilge Umar, İstanbul : İnkılap Kitabevi, 1998; *The Ottoman People and the End of the Empire*, Londra, 2001 ve *Population History of the Middle East and the Balkans*, İstanbul: Isis Press, 2002. Bu tartışmalardan nüfusun ortalama 21 milyon olduğu sonucuna varıyorum.

9 İfadenin aslı ***kuvaid-i mediniye***'dir. Bu tamlama medeniyetin kanun/prensip veya doktrinleri olarak yorumlanabilir. Ayrıca dini bir anlamı da olabilir. Ancak ben içeriğin geri kalanına dayanarak talimatnamede bu anlamda kullanılmadığını düşünüyorum.

kısa bir özetini yapıp bunların medeniyet, istatistik, ulus yaratma ve sosyal yapılanma gibi kavramlarla olan ilişkisine işaret edeceğim. İkinci olarak, istatistiki bilgilerin kullanım alanlarındaki gelişimleri, önce genel anlamda, sonra da 19–20. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu özelinde inceleyeceğim. Üçüncü olarak da, Jön Türklerin ve özellikle de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) nasıl hem istatistikleri hem de kendi medeniyet anlayışlarını ceza reformu programlarını meşrulaştırmak için kullandıklarını göstereceğim. İTC'nin bilgi ve güç kaynağı olarak gördüğü istatistiklere olan inancı ve bu istatistiki verilerin kullanım alanları o denli büyüktü ki, hapishaneler İTC'nin sosyal yapılanma, düzen, modernleşme ve imparatorluğun sonu geldiğinde en az onun kadar büyük bir ulus devlet kurma programları için bir laboratuvar haline gelmişti. Ayrıca hapishanelerin sosyal reform için birer laboratuvar olarak kullanılması süreci, dünyada mutlak rejimlerin gittikçe güçlendiği ve I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, emperyal krizlerin daha sıklıkla yaşandığı tarihlere denk gelmektedir.

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid tahttan indirip kendileri için çok önemli olan iki ceza kurumundan ilkini 1909 Ağustos'unda kurduklarında, istatistiki bilgilerin kullanımı, ceza reformu üzerine düşünceler ve medeniyet, ulus yaratma, modernleşme ve sosyal yapılandırma gibi kavramlar çoktan Osmanlı siyasi ikliminin birer parçası haline gelmişlerdi. 19. yüzyılda ise bu düşünce ve pratiklerin Osmanlı idari ve entelektüel çevrelerinde giderek daha fazla kabul görmeye başladığını görüyoruz.

Osmanlı'nın idari reformlar, sosyal kontrol kurumları ve sosyal yapılanma faaliyetleri sayesinde modernleşme ve uluslaşma çabaları üzerine hatırı sayılır bir ikincil kaynak toplamı bulunmaktadır.[10]

---

10 Osmanlı'da ulus devlet inşasıyla ilgili reformlar hakkındaki önemli kaynaklara örnek olarak şunlar sıralanabilir: Feroz Ahmad, "The State and Intervention in Turkey", *Turcica* 16 (1984), s. 52–64; Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus: 1700-1900*, Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1995; Abu-Manneh, "The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud NedimPasa", *IJMES* 22 (1990), 257-74; Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, New York: Guardian Press, 1973; Selim Deringil, *The Well-Protected Domains*, Londra: Tauris, 1999 ve "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)", *IJMES* 23 (1991), s. 345-59; Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, New York: Cambridge University Press, 1997; Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press, 1980; Türkçesi *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, çev. Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İstanbul:

Eugen Weber, 19. ve 20. yüzyıllarda Fransa'da gerçekleştirilen "modernleştirme" projelerini "kolonileşmeye yakın" olarak görür.[11] Örneğin, Osmanlı devleti Mavera-i Ürdün (Şeria nehri ötesi) bölgesinde altyapı ve eğitim programlarının iyileştirilmesine yönelik çalışmalar yaptı. Ayrıca Bedevileri ve göçmen toplulukları yerleşik düzene geçirdi, toprakları tapulandırdı ve nüfus sayımları, askere alma işlemleri gerçekleştirdi. Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) İslami semboller, örgün eğitim, inşaat projeleri, halka açık görkemli şölenler ve misyonerlik faaliyetleri kullanılarak saltanat ve modernleşme yolundaki reformlar meşru gösterilmeye çalışıldı. Bu çabalar, en azından Osmanlı elit çevrelerinde, "Osmanlılık"

İz Yayıncılık, 1994; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern* Turkey, Oxford: Oxford University Press, 1965; Türkçesi *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 2000; Ussama Makdisi, *The Culture of Sectarianism*, Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 2000; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political* Ideas, Princeton: Princeton University Press, 1962, Türkçesi *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002; Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, Londra: I. B. Tauris, 1993 [1981]; Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-*1913, Cambridge: Cambridge University Press, 1987; Türkçesi *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913): Ticaret, Sermaye ve Üretim İlişkileri*, Ankara: Yurt Yayınlar, 1984; Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1993, Türkçesi *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999 ve *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, der. Halil İnalcık ve Donald Quartaert, Cambridge: Cambridge University Press, 1994 (Türkçesi *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Halil Berktay, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004) içinde "Part IV: The Age of Reforms, 1812-1914" ve Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, New York: New York University Press, 1983, Türkçesi *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay, Ankara: Yurt Yayınları, 1987; Eugene Rogan, *Frontiers of State in the Late Ottoman* Empire, Cambridge: Cambridge University Press, 1999; İlhan Tekeli, "The Public Works Program and the Development of Technology in the Ottoman Empire in the Second Half of the Nineteenth Century", *Turcica* 28 (1996), s. 195-234 ve Zafer Toprak, "Modernization and Commercialization in the Tanzimat Period: 1838-1875", *New Perspectives on Turkey* 7 (1992), s. 57-70.

11 Bkz. Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-*1914, Stanford: Stanford University Press, 1976, giriş bölümü.

olarak bilinen milli-İslami kimlik ve kültür oluşumu etrafında birleşen, ideolojik manada homojen bir halk düşüncesinin oluşmasına yardımcı oldu.[12]

Ayrıca nüfusun Araplar, Dürziler, Ermeniler ve Bulgarlar gibi Babıâli'de ve sarayda, "geri" ve "vahşi" olduğu düşünülen kesimlerini kontrol altında tutmak ve medenileştirmek amaçlı programlar da mevcuttu. Propaganda araçları, misyonerlik faaliyetleri ve hatta "vahşi" Bedevi şeflerinin oğullarını onlar kendi kabilelerinin "medeniyetsiz üyelerine" "mantık", "ilerleme", ve "medeniyet" mefhumlarını götürebilsinler diye eğiten "kabile okulları" kurma çabaları, Selim Deringil ve Ussama Makdisi'nin tabiriyle bu "kolonyal projenin" ya da Osmanlı'nın "medenileştirme misyonu" diyebileceğimiz olgunun birer parçasıydı.[13]

19. yüzyılda Osmanlı hapishanesinde reform konusu üzerine yaptığı çalışmasında Gültekin Yıldız, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı'nın ulus kurma ve medeniyet kavramlarını ceza reformuyla özdeşleştirdiğini iddia eder.[14] Bu kavramların karşılıklı çağrışımları Osmanlı entelektüellerinin ajandasına, aralarında çok nüfuzlu bir İngiliz büyükelçisi olan Stratford Canning'in de olduğu Avrupalı kaynaklar tarafından getirilmişti.[15] Canning, Osmanlı hapishanelerinde gerçekleştirdiği teftişlerden elde ettiği bilgileri derlediği kapsamlı raporuna "Osmanlı'daki Hapishanelerin Islahı" adını verdi. Bu oryantalist, sömürgeci ve "Beyaz Adamın Yükü" mantığındaki rapor, Osmanlı hapishanelerinin o dönem içinde bulundukları acıklı durumu anlatır. Sağlık ve yaşam şartları bugünün koşullarıyla karşılaştırıldığında tasavvur edilemez şekilde korkunçtu. Birçok mahkûm tıbbi yardımdan ve temiz havadan mahrumdu. Mahkûmlar ayrıca yurt tipi hapishanelerde barınıyor ve hayatlarını idame ettir-

12 Bkz. Feroz Ahmed, "The State and Intervention in Turkey", *Turcica*, cilt 16 (1984), s. 53-64; Eugene Rogan, *age*, s. 1-20ve Selim Deringil, *age*, s. 1-15.

13 Bkz. Selim Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery, The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies of Society and History*, cilt 45 (Nisan 2003), s. 311-42 ve Ussama Makdisi, "Ottoman Orientalism", *The American Historical Review*, cilt 107 (Haziran 2002), s. 768-96. Aşiret mektepleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Eugene Rogan, "Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *IJMES*, cilt 28 (Şubat 1996), s. 83-107.

14 Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1838-1908)*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.

15 İngiliz Ulusal Arşivi F.O. 195/364 ve Yıldız, *age*, s. 93-155.

mek için aile, arkadaş ve sadaka yardımlarına muhtaç kalıyorlardı. Her tip mahkûm; zanlısı, suçlusu, hafif ya da ağır suçlardan hüküm giymiş olanı, çocuğu, yetişkini ve hatta kadını erkeği aynı yerde kalıyordu.[16] Canning'e göre, hem Osmanlı hapishanelerini hem de imparatorluğun ceza kanununu değiştirmek için acil ve ciddi reformlar yapılması gerekiyordu.

Bu araştırmalar sonucu ve Avrupa Uyumu'nun Avrupa'daki güç dengelerini muhafaza etmek, Osmanlı pazarlarına daha fazla girebilmek ve Osmanlı'daki gayrimüslim nüfus üzerinde daha fazla nüfuz sahibi olabilmek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak istemesi gibi birçok başka nedenler neticesinde, Stratford Canning, meşhur Islahat Fermanı'nı 1856'da Osmanlı'daki muadiline dikte ettirdi. Bu fermanda ceza reformuna ilişkin çok önemi bir pasaj vardı:

"Cezai ve ticari ve ıslahata yönelik kanunlar [...] mümkün olan en kısa sürede hazırlanıp bir kanunname haline getirilecek [...] **İnsan haklarını adaletin gerekleri ile bağdaştırmak amacıyla** hapishane, ıslahevi ve benzeri kurumlarda uygulanan hapishane sisteminde gerçekleştirilecek reform için gerekenler ivedilikle yerine getirilecektir. Hapishanelerde dahi, işkence, eziyet ve cismani ceza uygulanması, Babıâli tarafından onaylanmış aksine bir disiplin uygulaması gereği olmadığı hallerde, kesinlikle yasaktır.[17]

Bu ferman, Osmanlı hapishane sistemi reformunun başlangıcının önemli bir habercisidir ve Osmanlı geçici ceza ve hapis sisteminin şartlarını "medeni" bir toplumda olması geren seviyeye çekebilecek son derece sağlam bir program tasarısı öne sürmektedir. Serpil Bilbaşar'a göre, bu fermanın ilan edilmesinin bir sonucu olarak, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun ilanını takiben 1840'ta kabul edilen kanunun yerine, 9 Ağustos 1858'de yeni bir kanun yürürlüğe girdi.[18] Bu kanun, yani Ceza

16 Aynı. Vurgu bana aittir.

17 J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record,* cilt 1*: European Expansion, 1535–1914*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1975, s. 315–318.

18 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ile Osmanlı başka birçok şeyin yanı sıra, "tebaanın hepsinin can, mal ve namus güvenliğini en mükemmel şekilde sağlamayı, düzenli bir vergilendirme sistemi getirmeyi, ve gerektiğinde her milletten askere eşit şartlar ve sayıda alınacak kimselerin eşit süre askerlik yapacağını taahhüt ediyordu" Bkz. Hurewitz, s. 268–270. Bu ferman daha önce de bahsi geçen Islahat Fermanı ile birleştirildiğinde, Tanzimat dönemi reformlarının belkemiğini oluşturuyordu. Bu fermanlarla tüm Osmanlı tebaası din, etnik köken gibi değişkenlerden bağımsız olarak kanunun önünde eşit sayılıyordu.

Kanunname-i Hümayûnu, 1810 Fransız Ceza Kanunu'nun tamamının çevirisinden başkası değildi.[19]

Osmanlı Ceza Kanunu'ndaki bu değişiklikler, tüm Osmanlı adalet sistemini revizyondan geçirmeyi ve laikleştirmeyi amaçlayan daha büyük bir reform hareketinin sadece bir parçası niteliğindeydi. Bu revizyon hareketinin gerçekleştirdiği işler arasında Mecelle'nin hazırlanması, kadının yetki alanının daraltılması ve mirasla aile hukuku hariç medeni hukuk ve ceza kanununu ilgilendiren tüm vakalarda, şer'i mahkemelerin yerini alan nizamiye mahkemelerinin kurulması yer almaktaydı. Bütün bu değişiklikler, Osmanlı'nın ne denli "medeni" olduğunu göstermeyi amaçlayan bilinçli çabalardı. Osmanlı elit çevrelerine göre adalet reformu, yazılı yasalar ve ceza kanunnameleri ve hâkimlerin keyfi kanun yorumlarını kısıtlayıcı önlemlerin tümü, "Avrupa medeniyetine ait olma" vasfının birer unsuruydu. Hasan Şen'in belirttiği gibi, Osmanlı [İmparatorluğu] kurumlarındaki reformlar "gayrımedenilikten medeniliğe geçişe ivme kazandırabilirdi".[20] Hatta Osmanlı elçileri, resmi olarak katılmasalar da, 1872 Temmuz'unda Londra'da düzenlenen Uluslararası Ceza Kongresi'nde hazır bulundular. Kuşkusuz bu konferans ve benzer diğerleri, aşağıda daha ayrıntılı incelenecek olan reformlara fikir bazında kaynaklık etmişlerdir.[21]

Bütün bu değişiklikler ve faaliyetler, Osmanlı ceza reformuna giden yolda önemli kilometre taşları olmakla birlikte, Abdülhamid döneminde (1876–1908) ilave gelişmelerin sayısının çok olduğu söylenemez. Hapishane reformu, tüm dünyaya Osmanlı'nın modern hapishane standartlarını benimsediği izlenimini vermekten öte bir öneme sahiptir. Söz konusu kanuni ve adli reformlar sonucu, ceza ve cezaevleri reformları, gittikçe daha çok söz sahibi olan Osmanlı aydın çevrelerinde birer "medenileşme" nişanesi olarak algılanmaya başlandı.

---

19 Bkz. Serpil Bilbaşar, "Hapis Cezasının Örgütsel ve Hukuksal Gelişimi", *Birikim*, sayı 136, Ağustos 2000, s. 44–48 ve "Criminal Law", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, cilt I (1995), der. John L. Esposito, s. 329-333.

20 Bkz. Hasan Şen, "Transformation of Punishment Politics and Birth of the Prison in the Ottoman Empire (1845-1910)", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005, s. 10-12 ve 43-56.

21 Bkz. Anthony Gorman, "Regulation, Reform and Resistance in the Middle Eastern Prison", *Cultures of Confinement. A History of Prison in Africa, Asia and Latin America*, Ithaca: CUP, Londra: Hurst, 2007, s 95-146.

Sultan II. Abdülhamid döneminde hapishane reformu gittikçe daha büyük bir önem kazanmaya başladı. 1870 ve 1880'lerde geçen hapishane reform yasaları, Osmanlı'nın o dönemde katıldığı uluslararası hapishane konferanslarının çok doğal bir sonucudur. 21 Şubat 1876 tarihli "İdare-i Umumiye-i Vilâyât Hakkında Talimat"a göre vilayet memurları kayıt tutmak ve düzenli yazılı raporlar sunmak suretiyle hapishaneleri vilayet memurları kayıt tutmak ve düzenli yazılı raporlar sunmak suretiyle hapishaneleri denetleyebilecekti. Ayrıca mahkûmla sanık arasındaki farkında ortaya koyulduğu bu talimat keyfî tevkiflerin önlenmesi konusunu da içeriyordu.[22] Osmanlı 1879'da, ağır ceza duruşmaları, tanıklar ve kanıtlar gibi unsurları düzenleyen 1808 Fransız Ceza Kanunu'nu tamamıyla benimseme yoluna gitti. Bu kanun ayrıca valilere, bir başkan, iki Müslüman ve gayrimüslimden oluşan ön soruşturma komiteleriyle, hapishane yöneticileri ve gardiyan atama yetkisi verdi. Bu komitelerin polisten bilgi talep etme ve haksız yere tevkif edildiğini düşündükleri kişileri serbest bırakma yetkileri vardı. Bu kanuna "Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu" adı verildi.[23]

Bir sene sonra (1880), hapishanelerin yönetimine ilişkin "Hapishane ve Islahevi Nizamnamesi" başlıklı bir düzenleme getirildi. Bu nizamname, hapishanelerin sağlık, hijyen, yaşam koşullarının düzenlenmesi, farklı tip mahkûmların ayrı bölmelerde tutulması, hapishane personelinin görevleri, mahkûmların üstlenecekleri işler ve benzeri[24] idari prosedürleri nasıl yerine getirmeleri gerektiğini detaylı bir şekilde anlatan doksan yedi maddeden oluşuyordu. Bu yeni düzenlemelerin esası İtalya, Fransa ve İsviçre'de uygulanan Avrupa hapishane kanunlarına dayanıyordu. Bu, Osmanlı ceza politikasının oluşmasında önemli bir basamak işlevi görüyordu. Artık ne inisiyatifler Osmanlı bürokratları tarafından tamamıyla ithal ediliyor ne de Batılılar tarafından dikte ediliyordu. Hapishane reformcuları artık ceza kanunu, yönetimi ve politikasına dair çeşitli örnekleri inceleyip ondan sonra kendilerine en uygun olanı seçiyorlardı.

Daha önce de belirtildiği üzere, uluslararası hapishane konferansları Osmanlılar için uluslararası arenada prestij sağlamaları ve hapishane

22 George Young, *Corps de Droit Ottoman*, 7 cilt, Oxford: Clarendon Press, 1905, "Instructions sur l'administration des vilayets", 21 Şubat 1876, cilt I, 88-91 ve Gorman, *age*.

23 Aynı.

24 B.O.A. DH.MB.HPS.M 1 / 2 belge. 10.

reformu için yeni fikirlerle tanışmaları açısından önemliydi. Osmanlı temsilcileri, 1872'deki ilk Uluslararası Ceza Kongresi'ni izlemişlerse de, 1890'da Rusya'da, St. Petersburg'da düzenlenen konferansa kadar katılımcı olarak davet edilmiyorlardı. St. Petersburg konferansına sadece Avrupa ve Kuzey Amerika'nın "medeni" ülkeleri katılıyordu. Osmanlı heyetinin katılımı konusu da, resmi davet çıkıncaya değin hararetle tartışıldı. Bu davet, Osmanlı'nın kendi medeniliğini algılayışı bakımından önemli bir adım oluşturuyordu.[25] Konferans metinleri Osmanlı temsilcileri tarafından tercüme edilerek Şura-yı Devlet'e teslim edildi ve üzerlerinde tartışmalar yapıldı. Ancak kongrede gündeme getirilen konuların çoğu 1880 Hapishane ve Islahevlerine İlişkin Nizamname'nin de, en azından kâğıt üzerinde, zaten ele aldığı konular olduğu halde, bu düzenlemeler, aşağıda sayacağım bazı nedenlerden dolayı yürürlüğe konulmadı. Osmanlılar 1910'a kadar uluslararası hapishane konferanslarına katılmaya devam ettiler.

Kanunların sayısındaki artışa ve bazı "model" cezaevlerinin kurulmasına karşın, ceza reformu yeterince kapsamlı değildi ve Abdülhamid döneminde imparatorluğun ayakta kalması için bir olmazsa olmaz olarak görülmüyordu. Yeni reform programları başlatılmasına ve yeni çabalar içine girilmesine rağmen bunların neredeyse hiçbiri tamamıyla uygulanmıyordu. Bunlara bir örnek, cezaevlerinde sağlık ve hijyen konusunda öngörülen reformlardı. 1896'da II. Abdülhamid, Dahiliye Nezareti kapsamında Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu'nu (İnisiyatifleri ve Reformları Hızlandırma Komisyonu) kurdu. Bu komisyon, Jön Türklerin 1908 Temmuz'unda gerçekleştirdikleri darbeye kadar çalışmalarına devam etti. Komisyonun amacı, sultanın reformlarını hızlandırmak ve modernleşme programlarının ne derece iyi uygulandığını takip etmek üzere tüm imparatorlukta teftişler yapmaktı.[26]

Öyle görünüyor ki, bu komisyonun zaman ve enerjisinin çoğu cezaevleri, hastaneler ve İstanbul gibi kentsel alanlara öncelik verilmek suretiyle, Osmanlı'daki sağlık ve hijyen sorunlarına vakfediliyordu. Osmanlı'nın, kolera ve frengi gibi bulaşıcı hastalıkların yayılmasının önlenmesi gibi hijyen ve kamu sağlığını ilgilendiren konularda tam anlamıyla sorumlu-

25 Bkz. Fatmagül Demirel, "1890 Petersburg Hapishaneler Kongresi", *Toplumsal Tarih*, sayı 89 (Mayıs, 2001) s. 11–14.

26 Bkz. BOA DHTMIKS kataloglarının giriş bölümü ve Findley s. 253 (Türkçe çeviride s. 214)

luk alması, II. Abdülhamid'in saltanat dönemine rastlar.[27] Bu komisyon tarafından hazırlanan raporlardan, imparatorluk cezaevlerindeki sağlık şartlarının durumuna ilişkin genel bir fikir elde edilebilir. Birçok hapishanede II. Abdülhamid yönetimindeki Babıâli tarafından çıkarılan hijyen talimatnamelerine uyulmamaktaydı. Başka bir deyişle, Osmanlı'daki sağlık ve hijyen koşulları genellikle acınacak haldeydi. Bu komisyonun aktif olduğu dönemde (1896–1908) sağlıkla ilgili belli konularda duyulan endişeleri ve Osmanlı hapishanelerinin içinde bulunduğu perişan hali detaylı bir şekilde anlatan sayısız rapor hazırlandı. Bu komisyonun çalışmalarına yönelik arşiv ve günümüze ulaşan raporlar sayıca çok kalabalık olmasına rağmen, bunlar üzerinde hiçbir çalışma yapılmamış; hatta bunlar ancak araştırmacıların kullanımına açılmıştır.[28]

1880'de konuya ilişkin bir nizamname çıkarılmasına ve uygulamayı teftiş etmek üzere bir komisyon atanmasına karşın, Abdülhamid döneminde, Osmanlı hapishane koşulları ve yönetimini değiştirmeye yönelik gerçek manada çok az şeyin başarıldığı görülür. Sultanın özellikle ceza kurumları konusundaki birçok reformunun uygulamadaki başarısızlığının iki ana sebebi vardır: Düyun-ı Umumiye İdaresi ve II. Abdülhamid'in Babıâli'yi zayıflatmaya yönelik çalışmaları. Resmi adıyla *Caisse de la Dette Publique Ottomane* olarak bilinen Düyun-ı Umumiye İdaresi, 19. yüzyılda Osmanlı'nın modernleşmesine ve gelişmesine yönelik kampanyalara cömert desteklerde bulunmuş işadamlarının teşvikleriyle, Avrupalı güçler tarafından 1881 yılında Abdülhamid döneminde kuruldu. 1875'e gelindiğinde, Osmanlı borçlarını ödeyemez hale gelmişti. Hatta 1874'te Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları giderlerinin % 64'ünü oluşturuyordu.[29]

Bu kriz, 1878'deki tüm dünyayı etkileyen ekonomik buhrana bağlı olarak daha da ciddi boyutlara ulaştı. Buhran, Osmanlı ekonomisinin

27 Abdülhamid dönemindeki sağlık ve hijyen reformu için bkz. Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 5 (İstanbul, 1985), s. 1318–1338; İbrahim Halim Kalkan, *Medicine and Politics in the Late Ottoman Empire: 1876-1909*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2004 ve Katherine Linnea Kranzler, *Health Services in the Late Ottoman Empire: 1827-1914*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1991.

28 BOA, DHTMIKS katalogları. Söz konusu kataloglarda 1896 Haziran'ından başlayarak bu komisyon tarafından 1908'de Jön Türklerin yönetime gelmesine kadar yürütülen ve oluşturulan binlerce teftiş, rapor ve tavsiye metni vardır.

29 Roger Owen, *age*, Londra, 1981, s. 73.

tütün ve pamuk gibi ihracat ürünlerine olan aşırı bağımlılığı yüzünden, büsbütün mali çöküşe sürüklenmesine sebep oldu. Tarım ürünlerinin fiyatlarındaki ani düşüş ve hükümetin gelir kaynaklarındaki ciddi azalma sonucu ortaya çıkan ekonomik tablo, Osmanlı'nın *de facto* iflasını ilan etmesine yol açtı. Yabancı yatırımcılar ve bankerler, kendi hükümetlerine ekonomik risklerinin garanti altına alınması için yardım talebinde bulundular. Fransa, Almanya ve Büyük Britanya gibi Avrupa ülkelerinden oluşan bir konsorsiyum, Düyun-ı Umumiye'yi kurdu. Düyun-ı Umumiye, Osmanlı gelirlerinin kontrolünü iyice eline aldı. Gelirler ilk önce Osmanlının borçlarını ödemek ve kredi borçlarını kapatmak üzere kullanılıyordu. Kalanı ise II. Abdülhamid'in uygun gördüğü şekilde kullanılıyordu. Reformcu zihniyetli sultanın tahta çıktığında miras aldığı ekonomik tablo buydu. Bu yüzden, hakkaniyetli olmak gerekirse, cezaevleriyle ilgili olanlar da dahil olmak üzere sultanın başlattığı birçok programın sonunun, esasen ekonomik nedenlerden ötürü gelmediği söylenebilir.[30]

Abdülhamid döneminde hapishane reformlarının başarıya ulaşamamasının ikinci en önemli sebebi de Osmanlı bürokrasisinin dağınık ve zayıf yapısıdır. Sultanın ana amaçlarından biri, kendi elindeki gücü Osmanlı bürokrasisinin (Babıâli) gücünü zayıflatarak pekiştirmekti. Daha önceki sultanlar döneminde Babıâli gücü kendi tekelinde tutabilmeyi ve bunun sonucunda da 1876'da ilk Osmanlı anayasasını çıkarabilmeyi başarmıştı. II. Abdülhamid, 1876'da tahta çıktıktan sonra meclisi tatil etti ve anayasayı iki seneliğine askıya aldı. Saltanat süresinin geri kalanını kendi gücünü koruyabilmek için Babıâli'yi idari güçten uzak tutmakla geçirdi. Bundan da anlaşılıyor ki, Dahiliye Nezareti ve dolayısıyla sultanın reformlarını uygulamaya koymak ve izlemek amacıyla kurulan komisyon, gerçekten çok küçük bir yetki alanına sahipti.[31]

1908'de Jön Türklerin yönetime geldiği dönemde imparatorluktaki cezaevlerini durumu hâlâ perişandı. II. Abdülhamid'in böl ve yönet zihniyetinin bir parçası olarak, hapishanelerin yönetimi de, hiçbirinin

---

30 Bu bilgileri çeşitli kaynaklardan derledim. Örneğin bkz. William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East*, Colorado: Westview Press, 2000, s. 86; Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, Londra: I. B. Tauris, 2001, s. 88, Türkçesi *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004; Owen, *age* ve James L. Gelvin, *The Modern Middle East. A History*, New York: Oxford University Press, 2005.

31 Findley, *age*, s. 221–290 [Türkçe çeviride s. 187-246]

hapishane yönetimi veya reformu üzerinde tam denetimi ya da sorumluluğu olmayan organlar arasında paylaştırıldı; bu nedenle de gerçekte pek az şey başarılabildi. Ancak buna rağmen, Abdülhamid döneminde medeniyet ve hapishane reformu gibi kavramlar arasındaki bağlantılar daha da güçlendi. Cezaevleri ayrıca, Abdülhamid döneminin sosyal yapılanma çabaları, özellikle de devletin halkın/tebaanın refahını sağlamak ve bulaşıcı hastalıkları önlemeye yönelik sağlık konusundaki sonradan edinilmiş sorumluluğuyla beraber anılmaya başlandı. Bu reform çabaları, Jön Türklere ve İTC'ye, üzerine bina edebilecekleri önemli bir miras ve altyapı hazırladı. İmparatorluktaki krizin hem içte hem dışta büyümesi ve mutlak güç kavramının giderek kuvvetlenmesine bağlı olarak, cezaevleri İTC'nin sosyal dirlik ve yapılanma programı kapsamına tam anlamıyla Jön Türkler döneminde alındı. Cezaevleri ve ceza kurumları ile İTC'nin ulus inşası çabaları arasındaki ilişkiyi güçlendiren faktörlerden biri, İTC'nin istatistiğe güven duyması ve bilgi/iktidar elde etmek için istatistikten çalışmalara ağırlık vermesiydi.

Osmanlı İmparatorluğunda İstatistik Biliminin Gelişimi ve Kullanım Alanları

Tanzimat ve Abdülhamid dönemi Osmanlı'da ulus devlet kurma programları ve sosyal yapılanma çabalarından kısaca bahsettikten ve Osmanlı elit çevreleri tarafından medeniyet kavramıyla ceza reformu arasında kurulan bağa işaret ettikten sonra şimdi istatistiklerin önemini, gelişimini ve hem genel manada hem de özellikle Osmanlı'daki kullanım alanlarını ele almam gerek.

19. yüzyıl boyunca Avrupa'da, istatistiki bilgilerin toplanması, analizi ve kullanımı hükümetler ve sosyal bilimler uzmanlarının "toplum" gibi büyük, değişken ve karmaşık bir olguyu anlamlandırma, organize etme, hakkında öngörüde bulunma ve sonuç olarak kontrol altında tutmada kullandıkları en tipik yöntem olmaya başladı. Çoğunlukla reformcular ve bürokratlardan oluşan istatistik uzmanları, ilerleme idealinin ağır bastığı bir dünyada çalışıyorlardı. Bireyin davranışlarının ardında yatan sebepler onlar için hâlâ bir muamma olarak kalsa da, kitle olgusu hakkındaki genel gerçekleri aydınlatabileceklerine inanıyorlardı. İstatistiksel düşünce şekli ölüm, doğum, hastalık, intihar ve hatta evlilik gibi konuları anlamaya çalışmak için kullanılıyordu. Gerçekten de istatistiki bilgiye ulaşma ve

bu şekilde toplumu şekillendirmek, kontrol etmek ve toplumda reform yapmak için gerekli olan gücü elde etmenin ve böylece de birleşmiş bir modern ulus devlet yaratmanın başlıca yolu olmaya başladı.[32]

Sosyal bilimciler, istatistiği, kendi katı bilimsel nicelik belirleme biçimleri olarak görüyor, böylece çıkarımlarına meşruluk sağlıyor, araştırmalarına kesinlik ve bilimsel gerçeklik görünümü kazandırıyorlardı. İstatistikçiler için toplum, şekillendirilecek ve bürokratik direktiflerle ve kanunlarla kalıba sokulabilecek edilgen bir olgu değildi. Onlara göre toplum, birbiriyle çatışan çıkarların ve eylemlerin oluşturduğu dinamik bir güçtü. Zaten istatistikçiler, "toplum" fikrini ilk olarak bütünüyle şeyleştirenler ve kişileştirenler arasındaydı. Bürokratlara ve istatistikçilere göre toplum, bizzat eylem öznesi niteliği taşıyan özerk bir varlıktı.

Bu denli güçlü bir oluşumu dizginlemeyi, denetleyip ve yönlendirmeyi öğrenmek için bilimsel çözümlemeye ve akılcı metotlara başvurulmalıydı. İstatistik, bilimsel çözümlemenin akılcı metodu haline geldi. Bu da iktidarın, "devlet" olarak bilinen, gene şeyleştirilmiş ve kişileştirilmiş bir başka varlığın elinde toplanmasına yardımcı oldu. Bir milletin nüfusu, ekonomisi, tarımı ve hatta kültürü gibi yığın olgularının anlaşılması, "ortak çıkar" doğrultusunda şekillendirilip denetlenmesi için gereken araçları da sağlıyordu.[33]

Bir 19. yüzyıl Fransız istatistik bilimcisi istatistik bilimini, "tarihten çıkarılacak derslerin, bilgeliğin gereklerinin ve geleceğin sırlarının gizemli karakterlerde saklı olduğu" eski Mısır hiyeroglifleriyle karşılaştırdığında şu sonuca varır: "İstatistikler imparatorlukların güçlerindeki artışı, sanat ve medeniyet alanlarındaki gelişmeleri ve Avrupa toplumlarının yükseliş ve gerilemelerini ortaya koyar." Ve devam eder: "İstatistiğin bunları açığa çıkarma gücü olsa da eyleme geçirme gücü yoktur. Ve neyse ki günümüzde bu pek de farklı bir şey değildir."[34]

---

32 Theodore Porter, *The Rise of Statistical Thinking 1820–1900*, Princeton: PUP, 1986, s. 3-39. Theodore Porter'ın istatistiklerin güç, nüfuz, kullanım alanı ve gelişmesi üzerine birçok kitabı bulunmaktadır. Örneğin bkz. *Trust in Numbers*, Princeton: PUP, 1995 ve *Karl Pearson*, Princeton, 2004.

33 Aynı.

34 Alexandre Moreau de Jonnès, "Tableau statistique du commerce de la France," *Revue encyclopédique*, 31 (1826), s. 27--46 ve *Eléments de statistique*, Paris: Guillaumin, 2. baskı, 1856, s 5. Aktaran Theodore Porter, *age*, s. 29.

Birçokları, istatistiklerin özellikle suç ve devrim gibi toplumun birçok sorununun anlaşılmasına ve hatta bunlara çözümler bulunmasına yardımcı olacağını iddia ediyordu. İstatistik modern, uygar devletin "ilerleme" kaydetmek için kullandığı, halkını anlamasını ve manipüle etmesini sağlayan bir araç haline geldi.

1908 yılına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda istatistiki bilginin toplanması ve kullanılması hiç de yeni bir durum değildi. Carter Findley'e göre, 19. yüzyıl boyunca istatistikler, toplum hakkında bilgi sahibi olmak ve reform programlarının hazırlanmasında gerekli verileri elde etmek için gittikçe daha fazla kullanılır olmuştu. 1879'da bile, zamanın sadrazamı Küçük Said Paşa, bürokratik faaliyetleri takip etmek, saraya ve Babıâli'ye politikaları oluştururken ihtiyaç duydukları doğru bilgileri sağlamak amacıyla bir "istatistiki sistem" kurulmasını önermişti. 1891'de Babıâli kendisine bağlı bir "İstatistik Encümeni" kurdu ve bu kurulu "tüm vilayetlerde olup bitenler hakkında en ufak ayrıntıya kadar bilgi toplamakla" görevlendirdi.[35] Ancak, 1891'den sonra gerçekleşen doğum, ölüm, sağlık ve hastalık gibi olaylar hakkında istatistiksel bilgiler toplanmış olsa da bu çalışmalar, ideolojik manada, Jön Türkler zamanında gerçekleşecek olan bilgi toplama kampanyaları kadar kararlılık telkin etmiyorlardı. Jön Türklerin istatistik seferberlikleri tasarladıkları ulus devleti yaratmak için zorunlu olan reform programlarının temeline dönüştü; cezaevleri de tasarılarının gerçekleşmesi için hayati önem taşıyordu.

İstatistiki bilgilerin toplanması ve kullanım alanları, Jön Türkler idaresinde ve özellikle de 1912 yılında önemli değişiklikler geçirdi. Abdülhamid dönemi bürokratlarının tersine Jön Türkler istatistiki bilgiye Avrupalıların gösterdiği hassasiyeti gösteriyorlardı. Ne de olsa modern okul ve kurumlarda, Fransa'nın bilimsel teori ve bilgileri üzerine inşa edilen Batılı tarzda eğitim görmüşlerdi. Bu bürokrat ve reformculara göre istatistiğin başarabileceklerinin haddi hududu yoktu. Osmanlı'nın kendi yetiştirdiği büyük istatistik bilimcilerinden bahsedilemese bile, istatistiki bilginin bilinen fayda ve kullanım alanları şüphesiz ordu ve sağlık personeline II. Abdülhamid'in uzun süren saltanat yıllarında açılan modern eğitim kurumları tarafından öğretiliyordu. Şükrü Hanioğlu'nun inandırıcı biçimde gösterdiği gibi, Comte'çu pozitivizm Jön Türklerin ideolojilerinin temelini oluşturuyordu. Comte'a göre toplumlar ilk önce

35 Findley, *age*, s. 285 [Türkçesinde s. 241]

dinin daha sonra da sırasıyla felsefenin ve bilimsel bilginin tanımlayıcı öğe olduğu devrelerden geçerek gelişir. Hatta Comte toplumun *savant* olarak bilinen elit bir teknokratlar sınıfı tarafından yönetilmesi gerektiğini bile öne sürmüştü.[36] Bunlar modern ve uygar bir toplumun temellerini oluşturması gereken bilimsel prensipleri anlayabilen kimselerdi. İttihat ve Terakki'nin üyeleri gibi pozitivistlere göre, istatistik çok önemli bir bilimsel ilke olmanın yanı sıra, akılcı, modern, uygar bir ulus devlet yaratmak üzere toplumu Foucault'nun deyimiyle "kişiliksiz bir bütünlük"e dönüştürebilecek ya da "özgün bir varlık" kılabilecek bir araçtı.

Bu bağlamda İttihat ve Terakki için istatistiklerin, bilgiye ve güce giden yolda bir anahtar niteliği taşıdığını söylemek -özellikle de yukarıda bahsettiğim 1912 hapishane araştırması göz önünde bulundurulduğunda- çok da şaşırtıcı olmaz. Hatta denilebilir ki, 1912 yılında yapılan araştırma, hapishaneleri Osmanlı'da o güne kadar hiç görülmemiş bir şekilde mercek altına yatırmıştır. Bu yeni gelişmeler, daha önceki dönemlerde Osmanlı'da nüfus gibi istatistiki bilgilerin toplanması yolunda yapılan çalışmalarla kıyas bile kabul etmezdi. Sözü geçen erken dönem çalışmaları sadece, Avrupa'dan gelen baskılar ve içteki huzursuzluklar karşısında imparatorluğun devamını sağlamak için acil tedbir gerektiren konulara -daha etkili vergilendirme, askere çağırma ve hastalık önleme nasıl olabilir gibi- odaklanıyordu. Bu tür çalışmalar nüfusu önemli bir bilgi kaynağı olarak görseler de, nüfusun devletin sürekli yakından takip etmesi gereken en hayati kaynağı olduğu düşüncesi ancak İttihat Terakki ile gelişmeye başlamıştır. Bu takip işini, yani Osmanlı nüfusunu hem "kişiliksiz bir bütünlük" hem de "özgün bir varlık" olarak algılama sürecini, 1912'de imparatorluktaki hapishane duvarlarının sınırlarından başlayarak İttihat ve Terakki üstlenmiştir.

Daha önce de belirttiğim üzere, 1912'deki kampanya kapsamında, imparatorluktaki her hapishaneye, her ıslahevine aynı anket gönderilmişti. Bu tablonun düzenlenişinin anlamı çarpıcıdır. Bu metinde sorulan sorular ve istenen bilgiler, İttihat ve Terakki'ye göre toplumun nasıl organize edilmesi gerektiğiyle ilgili ilkeler ve İTC'nin bu ilkeler üzerine

---

36 Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, New York: Oxford University Press, 1995 ve *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford, New York: OUP, 2001. Ayrıca bkz. James Gelvin, age, s. 129-30.

inşa etmek istediği düzen -sınıf, etnisite, milliyet, ve din gibi kavramlar üzerinden- hakkında önemli bilgiler veriyordu.

Mesela, anketin içeriğinde, hapishanelerdeki Türk, Arap ve hatta Kürt nüfusuyla ilgili sorular yoktu. Bu gruplarla sonradan ilişkilendirilecek olan milliyetçilik hareketleri bu dönemde İTC'de bir bilgi ya da güç odağı olarak algılanmıyordu. İTC sadece, Şii veya Sünni ayrımı yapmaksızın, Müslümanların sayısıyla ilgileniyordu. Aynı şekilde, İTC Yahudi, Katolik ve Protestanların sayısıyla Rum ve Ermeni Hıristiyanların sayılarındaki farkları öğrenmek istiyordu. Ancak Dürziler, Aleviler ya da Marunilerin sayıları merak edilmiyordu.

Bugünkü tabiriyle "etnik" ya da "dini" gruplara ek olarak, ankette kendi hapishanelerindeki Alman, Fransız, İngiliz, Avusturyalı ve Yunanlı, Bulgar ve İranlı mahkûmların sayısına ilişkin sorular vardı.[37] Ayrıca diğer Osmanlı "millet" ve uyruklarını kapsayan genel sınıflandırmalar da vardı. İTC'nin nüfusu 1912'de bile hâlâ Osmanlı'nın geleneksel "millet" sistemine göre Müslümanlar, Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar olarak sınıflıyor olması çok önemlidir. Bu da, İTC üyelerinin o sırada ille de birer Türk milliyetçisi olmadığı savını destekler niteliktedir. Kesinlikle elitist olmalarına karşın ayrılıkçı değildiler ve resmi Osmanlı milliyetçiliği ya da Osmanlıcılık fikrini hâlâ aktif olarak savunuyorlardı. Bu bize İTC'nin Ermeniler, Bulgarlar gibi ayrılıkçı ya da ayaklanmacı eğilimler gösteren gruplar hakkında yoğun şüpheleri olduğunu da gösteriyor.

Mahkûmların işledikleri suçlar ve sosyoekonomik statüleriyle ilgili diğer soruların cevapları da cetvel haline koyulmuştu. Bu kategorilere, mahkûmun bir öğretmen, doktor, tüccar, sarraf, banker, toprak sahibi, esnaf, çiftçi, gemi kaptanı, mürettebat, uşak ya da devlet memuru mu yoksa işsiz mi olduğu bilgileri de dahil ediliyordu. Tabii ki Osmanlı İmparatorluğu'nda birçok meslek grubu vardı; ancak İTC'nin hakkında bilgi sahip olmak istediği birkaç kısıtlı kategori bunlardı.

Ayrıca İTC'nin en çok ilgilendiği özel suç biçimlerine de değinmek ilginç olabilir. 1858'de Osmanlı'nın da kabul ettiği 1810 Fransız Ceza Kanunu'nda adı geçen yüzlerce suç biçiminden sadece 33'ü bu listeye alınmıştı. Bunların ancak 17'si kabahat, 13'ü de mal, can, yaralama ve namusa ilişkin ağır suçlardı. Ayrıca oğlancılık, kız kaçırma ve tecavüzle ilgili suçlar da bu gruba dahildi.

37 BOA, DHMBHPSM 8/3 sayı 11 ve 13.

Kuşkusuz, bu anketle talep edilen, toplanan ve cetvel haline getirilen bilgiler tarihte görülmemiş zenginlikteydi. Bu, Foucault'nun "tableaux vivants" diye adlandırdığı durumun tam bir tanımıdır. Foucault'ya göre bu tablo, "karmaşık, gereksiz ya da tehlikeli yığınları düzenlenmiş çokluklara dönüştüren disiplinin fevkalade operasyonlarından ilkidir".[38] Tüm imparatorlukta, bini aşkın hapishaneden oradaki nüfus hakkında toplanan görünüşte alakasız bilgi kırıntılarını düzenlemek ve elde edilenleri mantık çerçevesine oturtabilme fonksiyonu bu tabloyu, "hem bir güç tekniği hem de bilgi prosedürü" haline getirdi."[39] Tablo tekille çoğulu, Foucault'nun eş zamanlı olarak hem birey hem de grup hakkında bilgi sağlayabileceğini iddia ettiği anlaşılır bir biçimde ilişkilendirebilecek bir şekilde düzenlendi. Bu eş zamanlı olarak, tüm Osmanlı nüfusunu ayırt edilebilir parçalarına bölmek ve hapishane nüfusunu Osmanlı otoriteleri tarafından kontrol ve disipline edilebilecek bütünlüklü bir başlık altında toplayabilmek demekti.

Bu anket ve benzerlerinden elde edilen bilgi ve güç, sadece İTC'nin ceza reformuna yön vermekle kalmayıp aynı zamanda cezaevlerini Osmanlı'daki sosyal kontrolün, sosyal yapılanmanın ve gelişmenin kaleleri haline getirdi. Hapishane, İTC'nin Osmanlı nüfusunu ve yönetimini modern bir ulus devlet haline getirme planlarını test ettiği bir mikrokozmos haline geldi. Bir başka deyişle, Osmanlı hapishane sistemi, İTC'nin imparatorluğu sosyal anlamda yapılandırmak ve bilimsel bir toplum haline getirmek için geliştirdiği programın laboratuvarı niteliğindeydi. Cezaevlerinde başlatılan ve eğitim, yönetim, örgütlenme, sağlık ve hijyenle işgücü/endüstri gibi alanlarda uygulanan reform programların toplumun tabanına yayılması daha sonraki zamanlarda gerçekleşecekti.

Sosyal Laboratuvar Olarak Hapishaneler

Hapishanenin, İTC'nin ulus yaratma ve devletin yapısını değiştirmeye yönelik çalışmalarında kullandığı bir laboratuvar olduğu iddiası ne kadar geniş çaplı olursa olsun tek bir istatistiki araştırmaya dayandırılamaz. Tüm Jön Türk ceza reformu bu savı destekler niteliktedir. Jön Türkler

38 Michel Foucault, *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*, çev. Alan Sheridan, New York: Vintage Books, 1995, s. 148-49; Türkçesi *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: İmge Kitabevi, 2000.

39 *Age*, s. 148.

döneminde, soysal kriz ve hoşnutsuzluk kadar, İTC'nin sosyal kontrol ve yapılanma çalışmaları, gittikçe daha fazla güç kazanan ceza kurumlarının kurulmasına bağlı olarak hız kazandı. İstatistikler, onların toplumu "milletin ortak menfaati" etrafında toplamak üzere kullandıkları bilgi ve güç sağlayıcı araçların başında gelmeye devam etti.

1909 Ağustos'unda, II. Abdülhamid yandaşlarının gerçekleştirdiği darbeden sadece dört ay sonra, Jön Türkler Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti adı altında yeni bir ceza kurumu kurdular. Tarihçiler halen bu kurumun gücü ve işlevlerinin ne olduğu konusunda tam olarak emin olamasalar bile, bunun Jön Türklerin güçlerini pekiştirmek ve nüfusu kontrol altında tutmak niyetleri olduğunun bir habercisi olduğu kesindir. Örneğin, Ferdan Ergut'a göre, Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'nin en önde gelen işlevlerinden biri, serseri takımını ve işsizleri takip ve kontrol etmesiydi.[40] Ayrıca, bu yeni müdiriyetin Zabtiye Nezareti'nin yerini aldığı, Dahiliye Nezareti'ne bağlı olduğu ve Dahiliye Nezareti'nin hatırı sayılır bir bütçeyi bu kuruma tahsis ettiği de bilinmektedir.[41] Ayrıca kendi araştırmam da göstermektedir ki, Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti, 1912 gibi çok erken bir tarihte, imparatorlukta varlık gösteren nüfusun her kesiminden suç, isyanlar, toplu davranış, grevler ve genel politik meseleler üzerine istatistiki bilgi topluyor ve bunları Dahiliye Nezareti'ne rapor ediyordu.

Jön Türkler dönemindeki hapishane reformu başlangıçta zayıf ve yavaş sayılırdı. Ancak sosyal yapılanma amacıyla ceza kurumlarını kullanmak maksadı en baştan beri hep gündemdeydi. 1909 ve 1911 yılları arasında Jön Türkler merkezi bir ceza politikası oluşturmaya ve bunun uygulanması için ihtiyaç duyulan fonları yaratmaya odaklanmıştı. Programlarını geliştirmek amacıyla Yemen'den Balkanlara hapishanelerde denetimler yaptılar. Tek tip bir hapishane mimari projesi tasarlanana kadar tüm yapım onarım faaliyetleri askıya alındı. Öyle görünüyor ki Jön Türkler, bu politikalarını kuramsallaştırırken yukarıda bahsi geçen 1880 "Hapishane ve Islahevi Nizamnamesi"ni takip ediyorlardı ve bu nizamnamenin imparatorluk sınırları içindeki her vilayet, sancak ve kazada merkezi bir

---

40 Bkz. Ferdan Ergut, "Policing the Poor in the Late Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, cilt 38 (2002), 149–64.

41 Findley, *age*, yedinci bölüm: "Once More Toward Redefinition of the Political Balance", s. 291-337, Türkçe çeviride "Siyasal Dengenin Yeniden Oluşturulmasına Doğru", s. 247-284.

hapishane veya hapishane kurulmasını öngören birinci maddesini uygulamaya kararlıydılar.[42]

Ancak İTC, 1880 nizamnamesini 1917'e kadar değiştirmediği gibi bu nizamnameyi daha önce hiç olmadığı kadar geniş çaplı uygulamaya çalışmıştır.[43] Bu ilk teftişlerin gerçekleştirildiği sırada Jön Türkler ceza reformunun uygulanması için gereken fonları bulmaya çalışıyordu ve bu parayı çeşitli yöntemlerle buldular da. Bilindiği üzere, yönetime gelip II. Abdülhamid'i tahttan indirdikten sonra Jön Türkler, imparatorluk sarayında odaklanan Hamid dönemi bürokrasisinin gücünü etkili bir şekilde elinden almaya çalışıyordu. Bu yolda II. Abdülhamid'in mallarına el koyup açık artırmayla satmış, maliyede reform yapmış ve daha sahih ve dengeli bütçeler hazırlamaya çalışmışlardı.[44] Hapishane reformlarını finanse edebilecek kaynakların araştırılması konusunda çeşitli yollar bulmaya çalışıyorlardı. Bu araçlardan biri de İstanbul, Şam, Ankara, Beyrut ve Bağdat gibi nüfusun yoğunlaştığı imparatorluk merkezlerinde çalışma cezaevleri kurmaktı. Bu cezaevlerindeki üretimden elde edilen kârlar müdiriyete gidiyordu. Hapishane yönetimi tek tip bir mimari plan dahilinde yeni cezaevleri inşa etmek için eski hapishane tesislerinin yıkılıp, arazilerinin satılmasını önermişti.[45]

Bu nedenle ön bilgileri topladıktan ve 1911'de Hapishaneler İdaresi Müdiriyeti'ni kurarak gerekli fonları temin ettikten sonra[46] Jön Türkler, 1912 Ocak'ında ilk kapsamlı istatistik toplama kampanyasını başlattılar. Araştırmanın sonuçlarını toplayıp inceledikten sonra, 1912 Nisan'ında "Osmanlı cezaevlerindeki sağlık, hijyen koşullarını 'medeni' esaslara göre yeniden düzenleyecek olan" ilk geniş kapsamlı hapishane reformunu ortaya çıkardılar.[47]

Ancak daha önce de belirtildiği üzere, cezaevleri ve medeniyet kavramı arasındaki ilgi Osmanlı elit çevrelerinde zaten kurulmuş durumdaydı.

---

42 BOA, DHMBHPS 142/38, 142/54 ve 143/3.

43 BOA, DHMBHPS 74/66, 158/8, 158/27, 159/41, 160/78 ve DHMBHPSM 31/82.

44 Findley, *age*, s. 333 [Türkçe çeviride s. 281].

45 Bkz. BOA, DHMBHPSM 2/117 ve DHMBHPS 35/4.

46 Yasemin Saner Gönen, "Osmanlı İmparatorluğunda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi. 1917 Yılı", *Hapishane Kitabı*, der. Emine Gürsoy-Naskali ve Hilal Oytun Altun, İstanbul: Kitabevi, 2005, s. 173-183.

47 BOA, DHMBHPS 145/31.

Ancak bu çağrışım, Jön Türkler döneminin ilk yıllarında Avrupa çapında da güçleniyordu. 1910 yılında o zaman İçişleri Bakanı olan Sir Winston Churchill, bir milletin medeni gelişmişlik düzeyiyle cezaevlerindeki şartlar arasındaki direk bir ilgi kurmuş ve şöyle demişti: "Bir toplumun suç ve suçluya bakışı, o toplumun uygarlık düzeyini gösteren en şaşmaz kriterdir."[48] Bu da cezaevleri ve medenilik arasındaki ilişkinin o günlerin entelektüel gündeminde olduğu savımı destekler nitelikte bir açıklamadır.

Churchill, hapishane reformuna önem veren tek devlet adamı değildi. 1912 yılının Nisan ayına kadar Jön Türkler, söz konusu hapishane istatistiklerini toplamış, analiz etmiş ve bunun üzerine geliştirdikleri kapsamlı reform programını başlatmışlardı. Jön Türkler, 1911 yılının Kasım'ı ile 1912 yılının ilk çeyreği arasında -ki bu böylesi bir çalışma için çok erken bir tarihtir- gerçekleştirilen bu kapsamlı istatistiki çalışmadan elde ettikleri verilere, hapishane çalışanlarının isim, rütbe, sayı, sorumluluk alanı, maaş ve çalışma günleri gibi bilgilerini de ekleyerek, Osmanlı hapishane nüfusu ve yönetimi üzerine o güne kadar görülmüş en detaylı çalışmayı hazırlamışlardır.[49]

1912 yılının Ocak ayında hapishane reformuna ilişkin çeşitli fermanlar yayımlandı. Bu fermanlar arasında biri her hapishanenin, sakinlerinin egzersiz yapabileceği bir bahçesi olması gerektiği üzerineydi. Bir başkası da cezai konular ve yasalar hakkında bilgi sahibi hapishane personeli atanmasıyla ilgiliydi. 1912 yılında ilan edilen bu reformlara ek olarak, İTC de mahkûmları eğitim ve çalışma yoluyla rehabilite etmek fikrini savunuyordu. Bu bağlamda, Yasemin Gönen'in, bu reform kampanyasına devam edilememesin nedeni olarak Birinci Balkan Savaşı'nın çıkışını ileri sürmesi üzerinde durmaya değer. Bu sav ancak kısmen doğrudur.[50]

1912 yılının yaz aylarında, Jön Türkler kendilerini, kendi baskıcı politik seçim pratiklerinin bir sonucu olarak, geçici bir süre için yönetimin dışında buldular. 1912 seçimleri sonucu Jön Türkler, Osmanlı meclisinde belirgin bir çoğunluğa kavuşup ilk kez tek başlarına hükümet oldularsa da yönetim dışına itilmişlerdi. İTC'nin o tarihe kadar (1912 yazı) hiçbir

---

48 Alıntılayan, Roy Jenkins, *Churchill: a* Biography, New York: Farrar, Straus & Giroux, 2001, s. 179-182.

49 Bu belgelerin bazı örnekleri için bkz BOA, DHMBHPSM 2/49, 2/75, 2/78, 2/108, 2/112, 2/113, 2/114.

50 Gönen, agm, s. 175.

zaman siyasi iktidara doğrudan sahip olmadığı da önemle belirtilmelidir. İTC, Osmanlı siyasi sahnesinin şekillenmesinde "perde arkasındaki adam" rolünü oynayan gizli bir cemiyetti. Jön Türkler, II Abdülhamid'e muhalefetin birleştirdiği, kendi içinde farklılıklar taşıyan bir siyasi partiydi. Gündemi ise İTC tarafından oluşturuluyordu. İTC'nin ve Jön Türklerin iki bağlantılı ama farklı grup olduğu bilinmelidir. İTC, Jön Türkler için bir beyin takımı ve iktidar merkezi işlevi görüyor, partinin geri kalanına poliltikalarını dikte etmeye kalkıyordu. Hatta İTC'nin *Teşkilat-ı Mahsusa* adı altında faaliyet gösteren kendi gizli polisi / vurucu timleri vardı. Bu örgüt, İTC'nin suikast, politik rakiplere karşı casusluk, seçmenler ve seçim kurumları üzerinde baskı kurmak gibi kirli işlerini yürütüyordu. 1912'deki seçim skandalının oluşturduğu politik baskılar sonucu İTC tarafından desteklenen hükümet kendini feshetti ve yerini Kabine-i Azam adındaki bir ulusal birlik koalisyonuna bıraktı.[51]

Bu koalisyon, İTC üyelerine karşı bir cadı avı başlattı ve çoğunu tutuklayarak sürgüne gönderdi. Kabine-i Azam ayrıca, İTC'nin Balkanlardaki askeri desteğini 70.000 asker kadar zayıflattı ve İTC'ye sadık askeri liderleri görevden aldı. Bu yeni hükümetin bir başka kaçınılmaz kurbanı da Jön Türklerin geliştirdiği hapishane reformu programıydı.

8 Ekim 1912'de başlayan Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı orduları hazırlıksız yakalanıp sonuçta büyük bir yenilgiye uğramışlardı. Durum öylesine vahimdi ki Edirne'nin kaybedilebileceği dahi gündeme gelmişti.[52] Sonuç olarak, 28 Ocak 1913'te bazı İTC üyeleri yeraltından çıkmaya karar verdi ve Babıâli'de kabine odasını basarak harbiye nazırını öldürdüler. Ayrıca Kâmil Paşa'nın başkanlık ettiği Kabine-i Azam'ı feshedip ilk defa gücü tek başlarına ellerinde topladılar. Bundan sonra meclisi yeniden topladılar. Ancak 1912 seçimi sonuçlarını yeniden yürürlüğe sokarak bu meclisi, aldıkları tüm kararları onaylayacak sözde bir meclis ko-

51 Bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford: Clarendon Press 1969, s. 92-120, Türkçesi *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz (Ülken), İstanbul: Kaynak Yayınları, 1995 ve Erik Jan Zürcher, *age*, s. 112-114.

52 Edirne, İstanbul'un fethinden önce imparatorluğun ikinci başkenti olduğu için çok önemli bir prestij sembolüydü. Ayrıca Edirne İstanbul'dan sadece birkaç yüz kilometre daha batıda olduğu için, Edirne gibi tarihi ve kültürel açıdan zengin bir şehri Bulgar "yağmacılarına" kaptırmak Osmanlılar ve özellikle Jön Türkler için psikolojik bir yıkım demekti.

numuna düşürdüler.[53] Bu gelişmeler, İTC'yi, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun mutlak liderleri haline getirdi. Artık üyeler perdenin arkasındaki adam rolünü oynamayı bırakıp, yönetimi ve hükümeti tamamen kontrol edebilecek konuma gelmişlerdi.

Balkan Savaşları'nın getirdiği genel kaotik hava, toprak kayıpları ve sürekli güç kaybına rağmen İTC, gücü daha da fazla kendi elinde toplamak amacıyla, Dahiliye Nezareti'ni tamamen yeniden yapılandırma yoluna gitti. 22 Aralık 1912'de İTC üyeleri, Dahiliye Nezareti'nin yeniden yapılandırılmasına ilişkin bir nizamname (*Dahiliye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname*) çıkardı. Carter Findley'e göre, "1913'te çıkan bu nizamname, resmi bürokratik örgütlenmelerin gelişmesinde, nezaretin merkezi dairelerinin örgütlenmesini sağlayarak çok önemli bir rol oynuyordu. Bu dairelerin daha önceki durumları da göz önünde bulundurulursa, getirilen düzenlemelerin gerçekten bakanlık adına ilk defa bir 'örgütsel merkez' oluşturduğu anlaşılır." Findley'e göre, diğer İTC reformlarıyla karşılaştırıldığında, "Jön Türklerin en etkili olduğu [alanın] Dahiliye Nezareti olduğu" bir gerçektir.[54]

Bu "örgütsel merkez", on bir adet müdiriyetten oluşuyordu. Bunlardan benim tezim için önemli olan ikisi, yani Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti ve Hapishaneler Müdiriyeti idi. Benzer örgütlenmeler ilk olarak, 1909'da başarısızlıkla sonuçlanan darbeden hemen sonra kurulmuş olsalar da, 1913 Nizamnamesi bu kurumu, Babıâli ve Dahiliye Nezareti bünyesinde daha önemli bir bürokratik konuma getirdi. Bu nizamnameyle yeniden yapılandırılan müdiriyetlere olağanüstü güçler sağlandı.

Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti, "kamu huzurunun, düzenin ve disiplinin teminini ilgilendiren her konu veya olaya müdahale etme, Osmanlı yönetimindeki tüm bölgelerde kanunu uygulama yetkisine sahipti." Bunun yanı sıra, "istenilen tüm konularda istihbarat toplama, topladığı bilgileri değerlendirme" ve "kanuni uygulamaların yerine getirilmesini sağlama" gibi görevleri vardı. Hapishaneler Müdiriyeti, 1911'de kurulan ve Osmanlı'daki hapishane sistemini ilk defa merkezi bir yapıya kavuşturan Hapishaneler İdaresi Müdiriyeti'nin yerini aldı. Bu sistem en sonunda, askeri hapishaneler hariç imparatorluk bünyesindeki binden fazla hapishane ve cezaevini tek bir bakanlık altında birleştirdi. Dahası, bu

53 Bkz. Ahmad ve Zürcher.

54 Findley, *age*, s. 309, 313–314 [Türkçe çeviride s. 262, 265-267]

müdiriyet, tüm Osmanlı hapishanelerinin "bakım, onarım, işletim, inşaat ve yönetim işleri" ile daha önce de bahsi geçen sorumluluk alanlarında, gereken tüm istihbarat ve bilgiyi toplamak hususunda yeni edinilen geniş yetkilere sahipti.[55] Bu iki müdiriyete verilen görev ve sorumluluklar modern ceza kurumlarını hatırlatır niteliktedir.

Ceza kurumlarının en başta gelen fonksiyonu, cezaların infazını sağlamak ve toplumun belli kesimlerini manipüle ve kontrol etmek üzere disiplin, gözetim ve örgütlenme gibi metotları kullanmaktır. Hapishaneler denildiğinde, devletin "suçlular" olarak kategorize ettiği belirli bir toplum kesimi akla gelir. Kamunun güvenliği söz konusu olduğunda ceza kurumunun görev alanı nüfusun tümüdür. Ancak genelde bu alan devletin kendi otoritesine veya meşruiyetine karşı bir tehdit oluşturduğunu düşündüğü kişileri ya da suç içeriği taşıdığından şüphelendiği davranışların sahiplerini izlemek ve kontrol etmekle sınırlıdır. Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti ve Hapishaneler Müdiriyeti, Osmanlı'nın 20. yüzyılın ilk yarısında sahip olduğu en güçlü ve önde gelen ceza kurumlarından ikisidir. Bu müdiriyetler, devletin nüfus üzerinde daha fazla kontrol sahibi olma isteğini yansıtan sorumluluk ve yetkilerle donatılmıştı. Bu kurumların gelişimleri, ayrıca İTC'nin artan mutlak güç tutkusunun ve bunu gerçekleştirmekte gittikçe daha da başarılı olduğunun bir göstergesidir. Bu yeni nizamnamede yer alan yetkiler, adalet uygulayıcı'rının görev tanımının bir uzantısı olup, gerekli tüm istihbaratın toplanmasını öngörmektedir.

1913 yılının Aralık ayından itibaren hapishaneler giderek artarak İTC'nin idari ve sosyal reformlarına bir laboratuvar ortamı oluşturmaya başladı. Bunun en açık kanıtı, I. Dünya Savaşı sırasında yeni bir ağır krizle karşılaşan İTC'nin bir Alman hapishane yöneticisi, reformcu ve kriminal psikiyatrist olan Dr. Paul Pollitz'i 1916 yılında yüksek bir yıllık maaşla işe alarak Hapishaneler Müdiriyeti'nin başmüfettişliği görevine getirmesidir.[56]

Onun gelmesinden önce de Hapishaneler Müdiriyeti hapishaneler üzerine daha detaylı istatistiki bilgiler almaya devam ediyordu. Ancak Pollitz'in gelişinden sonra, 1912 yılında yapılanın ayarında büyük bir istatistiki çalışmaya başlandı ve tamamlandı. Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar, imparatorluktaki hapishane ve ıslahevlerindeki 18 yaşın altındaki çocuklar,

55 Bkz. *Düstur*, İkinci Seri, Ankara, 1937–1943, Cilt VI, s. 131-32, çeviriler bana aittir. *Düstur*, Babıâli tarafından yayımlanmış (1839-1922) yasa ve düzenlemeleri içerir.

56 BOA, DHMBHPS 92/18, 92/44 ve 92/46.

hapishanelerin yiyecek ve erzak kaynakları, her hapishane ve ıslahevinin ismi, konumu ve türü, mahkûmların (kadın ve erkek olarak) sayısı, mahkûmların işledikleri suçların çeşidi (cinayet, günah, kabahat), çalışma hapishaneleri, hapishane içinde ve dışında çalışan mahkûmların sayısı ve diğer önemli konular hakkında bilgiler içeriyordu. Bu çalışmanın sonunda ortaya çıkan istatistiki cetveller çok etkileyiciydi. Ayrıca bu araştırma, modernite ve modernleşme üzerine --örneğin kadın, çocuk ve mahkûmların eğitim ve çalışmayla rehabilite edilmesi, sağlık ve hijyen reformları, hapishaneler için yeni bir idari yasa, sosyal kontrol ve sosyal alan ve her mahkûma ayrı bir hücre öngören çok büyük hapishaneler için yeni mimari projeler gibi fikirler üzerine- yeni bir reform programı için altyapı niteliğindeydi.[57]

Bu reform hakkında en önemli ve belki de en ilginç şey, bu reformun Almanlar ve Osmanlılar tarafından I. Dünya Savaşı'nın en hareketli zamanı olan 1917 Kasım'ında, daha önce hiç görülmemiş bir ölçekte uygulanmış olmasıdır.[58] İTC, açlığa bağlı kitle ölümlerinin gerçekleştiği, yaygın salgın hastalıkların görüldüğü bu kargaşa ortamında, üstelik de ağır yenilgiyle burun burunayken bile hapishane reformundan ödün vermemiş ve toplumsal reform projesine devam etmiştir. İTC'nin I. Dünya Savaşı sırasındaki faaliyetleri, başka her şeyden daha çok ceza kurumlarının ilerleyen, medeni, bilimsel ve tamamıyla modern toplum hayallerine ulaşmada oynadığı laboratuvar olma görevinin önemine işaret eder. Burada kanıtlamaya çalıştığım şey, İTC'nin istatistikleri medeni, modern bir toplum ve ulus yaratma yolunda bir bilgi ve güç edinme aracı olarak kullandığıdır. İmparatorluktaki krizin büyümesi, istatistiklerin kullanım alanının ceza kurumları, güç, programlar ve reformlara genişlemesine paralel olmuştur. Krizin daha da yükselmesiyle birlikte Osmanlı hapishanelerindeki sosyal kontrol ve yapılanma çalışmaları da en üst düzeye ulaşmıştır.

Sonuç: Niyetin Sınırları

Şimdi tezimin sınırlarını bir dereceye kadar da olsa anlıyorum. Şimdiye kadar sadece Jön Türklerin ve İTC'nin niyetlerini açıkladım; ancak bununla yetinmemeliyim. Oysa bu Foucault için yeterliydi. David Rothman'a

57 Bu araştırmanın sonuçları için bkz. BOA, DHMBSHP 143/93 ve Dr. Paul Pollitz'in başlattığı çeşitli reform programları için bkz. DHMBHPS 76/27, 76/31, 76/36, 76/60, 78/26, 78/47, 79/38, 80/2, 92/57, 123/26, 158/8, 158/27, 158/29, 158/42, 159/8, 159/41, 160/2, 160/78, 161/46 ve DHMBHPSM 31/82.

58 BOA, DHMBHPS 119/23.

göre, "Foucault için niyet pratikten daha önemliydi. Kamu ototriteleri bir program çizecek, bir hedef açıklayacak olsun, Foucault bunların gerçekleştiğini varsayardı. Düşlemi gerçeklik yerine koyuyordu."[59]

Niyet, insan faktörünün reformlara ve hükümet planlarına tepki göstererek, sonuçları büyütme, hafife alma ya da planlanandan çok farklı yönlere saptırma kapasitesini açıklamaya yetmez. Foucault'nun, ceza kurum ve uygulamaları söz konusu olduğunda, devletin toplumu disipline edebilmek ve toplum üzerinde sosyal kontrol uygulayabilmek için geliştirdiği planlara direnç göstermenin, bu taktiklerin cezaevi gibi "total bir kurum"da ortaya çıkarması beklenen etkileri nasıl artırıp, azalttığı hakkında bir tespiti yok.[60] Patricia O'Brien, *The Promise of Punishment* adlı kitabında hapishane altkültürlerinin, ceza kurumları tarafından idealleştirilen disiplin, gözetim ve sosyal kontrol metotlarına, dövme yaptırarak, ilginç iletişim yolları bularak, gardiyanlara rüşvet vererek ve 19. yüzyıl Fransız cezaevlerinde olduğu gibi kendilerini satarak nasıl meydan okuduklarını anlatır. Bu davranış biçimleri, "suçlu"yu kontrol ve rehabilite etmek için ceza kurumları tarafından kullanılan taktikleri işlemez hale getirmektedir.[61] Direniş, yeni ve daha etkili disiplin/kontrol metot ve teknikleri geliştirilmesine bile yol açabilir.

Foucault'un tezinin üçüncü zayıf noktası ise tarihsellikten uzak olmasıdır. Çünkü Foucault, bir toplumdaki tüm sistemleri, fonksiyonları, kararları, ahlaki prensipleri ve davranışları temelde kontrol ve gücün belirlediğini iddia etmektedir. Bu, Marx'ın her şeyi belirlediğini iddia ettiği ekonomi faktörünün farklı bir versiyonu olmaktan öteye gitmemektedir. Son olarak, Foucault bilgiyle gelen iktidar ve sosyal kontrolü tüm sosyal ilişkilerin tek belirleyicisi yerine koymakta ve insan haklarını korumaya, özgürlükleri genişletmeye ve hapishanedeki hayat şartlarını iyileştirmeye yönelik diğer tüm karşı dinamikleri hiçe saymaktadır. Ayrıca Foucault,

---

59 Rothman, *age*, s. xix.

60 Bkz. Erving Goffman, *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Chicago: Aldine, 1962, s. 4. Goffman'a göre, total kurum az çok aynı konuma sokulmuş çok sayıda bireyin kayda değer bir süre için toplumun geriye kalanından koparılarak, yalıtılmış ve resmi kurallara bağlanmış bir hayat devresini bir arada geçirdiği bir barınma ve çalışma mekânıdır. Total kurumlara örnek olarak akıl hastaneleri, hastaneler, bazı tip okullar, ordu ve, kuşkusuz, hapishaneler gösterilebilir.

61 Bkz. Patricia O'Brien, *The Promise of Punishment: Prisons in Nineteenth-Century France*, Princeton: PUP, 1982.

mahkûmların zihinlerini ve bedenlerini daha fazla kontrol edebilmek için disiplin ve gözetimin etkin kullanımını -maddi olanaksızlıklar veya başka sebeplerle- kısıtlayan politik ve pratik karar alma süreçlerini de görmezden gelmektedir. Bu şekilde Foucault, fiilen devleti şeyleştirmekte ve şeyleşmiş bir toplum üzerinde tam egemenlik konumuna yerleştirmektedir.

Gelecekte, sadece Jön Türkler ve İTC'nin ceza uygulamaları ve reformu hakkındaki niyetlerine işaret etmekten çok, bu iyi kurulmuş planların nasıl uygulandığına ve yarattıkları tepkiyle nasıl pekiştirildiklerine bakacağım. Bu da Foucault'nun niyet, iktidar, bilgi ve devletle toplum, ya da başka bir deyişle niyetle eylem arasındaki fark konularında çizdiği steril tabloyu karmaşıklaştıracaktır.

Çeviri: Özlem Tuna